

अभिधम्मत्थसङ्ग्रहो

मूल लेखक

भदन्त आचार्य अनुरुद्ध महाथेरा

नेपालभाषानुवादक

भिक्षु ज्ञानपुर्णिक महास्थविर

Dhamma.Digital

नेपाली अनुवाद

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"

भक्तापोल, ताजा:फ:

ललितपुर

२०६०

अभिधम्मत्थसङ्ग्रहो

मूल लेखक

भदन्त आचार्य अनुरुद्ध महाथेरा

नेपालभाषानुवादक

भिक्षु ज्ञानपुर्णिक महास्थविर

Dhamma.Digital

नेपाली अनुवाद

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"

भुतापोल, ताजा:फ:

ललितपुर

२०६०

नेपाली अनुवादक तथा प्रकाशकः
धर्मरत्न सायब "त्रिशुली"
शांखमूल चोक, नयाँबानेश्वर ।

बुद्ध सम्बत २५४६
नेपाल सम्बत १९२३
विक्रम सम्बत २०६०
ईशवी सम्बत २००३

प्रथमावृत्ति १०००

मूल्य ७५।-

मुद्रणः
बागमती छापाखाना
गाबहाल, ललितपुर ।
फोन नं. ५५३३८४७

समर्पण

जसले बाल्यकाल देखि नै
गृह त्याग गरी बर्नासित्तम पाळ्नुमई
तथागतद्वारा देशित
सद्धर्म अध्ययन गर्नुमई
धर्माचरिय उपाधि परीक्षाता उतीर्ण हुनुमई
तथागतको गठमीराति गठमीर अमिधर्मलाई
आफ्नो मातृभाषामा अनुवाद गरी,
छाठीहुरूलाई सरल ढंगले देशना गर्नुमई,
प्रशिक्षण दिनुमयो ।

उनी धर्माचरिय, शासन ज्योतिक धन,
ऊ. ज्ञानपुर्णिक महास्थविरप्रति
शादर समर्पण

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"
शंखमूल चोक, नयाँ बानेश्वर ।

विषय सूची

चित्त-काण्ड १

१

पृष्ठ १...२६ सम्म

प्रणाम र प्रतिज्ञा । परमार्थ धर्म ४ वटा । अकुशल चित्त १२ वटा । अहेतुक चित्त १८ वटा । शोभन चित्त ५९ वटा । कामावचर शोभन चित्त २४ वटा । रूपावचर चित्त १५ वटा । अरूपावचर चित्त १२ वटा । लोकुत्तर चित्त संक्षिप्तले ८ वटा । चित्त संक्षिप्तले ८९ वटा । लौकिक र लोकुत्तर ध्यानचित्त समूह । कुशल विपाक विस्तृत र चित्त विस्तृत ।

चैतसिक-काण्ड २

२७

पृष्ठ २७...५४ सम्म

चैतसिक - लक्षण । अन्यसमान चैतसिक । अकुशल चैतसिक । शोभन चैतसिक । सम्प्रयोग - नय । अन्यसमान चैतसिक सम्प्रयोग - नय । अकुशल चैतसिक सम्प्रयोग - नय । शोभन चैतसिक सम्प्रयोग - नय । संग्रह - नय । लोकुत्तरचित्त संग्रह - नय । महग्गतचित्त संग्रह - नय । काम-शोभनचित्त संग्रह - नय । अकुशलचित्त संग्रह - नय । अहेतुकचित्त संग्रह - नय ।

प्रकीर्णक-काण्ड ३
पृष्ठ ५५..७६ सम्म

५५

प्रतिज्ञा र मातिका । वेदना - संग्रह वेदनाबाट
चित्तको विभाजन संग्रह । हेतु - संग्रह । हेतुबाट चित्तको
विभाजन । कृत्य - संग्रह । कृत्य र स्थानबाट चित्तको
विभाजन । द्वार - संग्रह, द्वारबाट चित्तको विभाजन ।
आरम्भण - संग्रह । आरम्भणबाट चित्तको विभाजन ।
वस्तु - संग्रह । वस्तुद्वारा भूमि र चित्तको विभाजन ।

वीथि-काण्ड ४
पृष्ठ ७७..१०० सम्म

७७

प्रतिज्ञा । छद्मक मातिका । वीथि छद्मक ।
विषय प्रवृत्ति छद्मक । चित्तको आयु र रूपको आयु ।
पञ्चद्वार । महन्तारम्भण वीथि । परित्सारम्भण वीथि ।
अतिपरित्सारम्भण वीथि श्रोतद्वार इत्यादि मनोद्वार
काम-जवन-वार । मनोद्वार अर्पणा-जवन-वार । तदारम्भण
नियम । जवन नियम । पुद्गल भेद । भूमि विभाग ।

वीथि-मुक्तसंग्रह ५
पृष्ठ १०१...१३४ सम्म

१०१

प्रतिज्ञा र चतुक्क मातिका । भूमिचतुक्क,
कामभूमि, कामसुगति । रूपभूमि, शुद्धावासभूमि,
अरूपभूमि । भूमिमा पुद्गल उत्पत्ति संग्रह । प्रतिसन्धि
चतुष्क । अपाय प्रतिसन्धि, काम सुगति प्रतिसन्धि ।
कामपुद्गलहरूको आयु । रूप प्रतिसन्धि, रूपपुद्गलहरूको
आयु । अरूप प्रतिसन्धि, अरूप प्रतिसन्धिहरूको आयु ।
कर्मचतुष्क, कायकर्म, वचीकर्म, मनोकर्म । कर्मबाट
बनिने धर्म, पुण्यक्रिया १० वटा । रूप कुशलकर्म,

आ

अरूप कुशलकर्म । कामावचरको फल दिने भूमि ।
 त्रिहेतुक उत्कृष्ट कर्म इत्यादिको भेद । केचिवाद ।
 रूपकर्मको फल दिने भूमि । अरूप कर्मको फल दिने
 भूमि । च्युति प्रतिसन्धि । मरण अवस्थामा चित्तमा
 देखिने । मरणान्त अवस्थामा चित्तक्रमको उत्पत्ति ।
 मरणासन्न वीथि । प्रतिसन्धि चित्तको उत्पत्ति । काम
 प्रतिसन्धिचित्तको आरम्भण । रूप अरूप प्रतिसन्धिको
 आरम्भण । च्युतिचित्तबाट पछि प्रतिसन्धि हुने । भवाङ्ग
 र च्युति चित्तको उत्पत्ति । संसारचक्र घुमाउने,
 संसारचक्र अन्त हुने ।

रूप-काण्ड ६

१३५

पृष्ठ १३५...१६२ सम्म

अनुसन्धि, प्रतिज्ञा र मात्रिका । रूपसमुद्देश,
 महाभूत ४ वटा, उपादारूप २४ वटा । पसादरूप,
 गोचररूप, भावरूप, हृदयरूप, जीवितरूप, आहाररूप,
 परिच्छेदरूप, विज्ञप्तिरूप, विकाररूप, लक्षणरूप,
 संग्रह । रूप विभाग, अध्यात्मिकरूप र बाहिरिकरूप,
 वस्तुरूप, अवस्तुरूप, द्वाररूप, अद्वाररूप, इन्द्रियरूप,
 अनिन्द्रियरूप, ओलारिकरूप, शूक्ष्मरूप, उपादिन्न
 अनुपादिन्नरूप, सनिदर्शनरूप, अनिदर्शनरूप, गौचर
 ग्राहकरूप, अगौचर ग्राहकरूप, अविनिर्भोग रूप र
 विनिर्भोगरूप । संग्रह गाथा । रूपसमुद्धाननय ।
 रूपलाई बनाउने धर्म, कर्मले रूप बनाउने, चित्तले रूप
 बनाउने, ऋतुले रूप बनाउने । आहारले रूप बनाउने,
 कर्मजरूप, चित्तजरूप, चित्तजऋतुजरूप, र आहारजरूप,
 चतुजरूप, नकुतोचिजरूप, संग्रह गाथा । रूप - कलाप,
 रूप - कलाप लक्षण, कर्मज कलाप, चित्तज - कलाप,

ऋतुज - कलाप, आहारज - कलाप, आध्यात्म र बाह्य कलाप भेद, संग्रह - गाथा । रूपाप्रवृत्तिक्रम (कामभूमिमा रूपको उत्पत्तिक्रम) पहिले रूप ४ उत्पन्न हुने, रूप ४को अन्तिम निरोध, संग्रह गाथा । रूपभूमिमा रूपको उत्पत्तिक्रम, संग्रह गाथा । निर्वाणलाई देखाउने । संग्रह - गाथा, परमार्थधर्म ४ वटा, निगमन । रूपकाण्डको निगमन ।

समुच्चय-काण्ड ७

१६३

पृष्ठ १६३...१८१ सम्म

प्रतिज्ञा, संग्रह गाथा । अकुशल संग्रह, ओघ ४ वटा, योग ४ वटा, ग्रन्थ ४ वटा, उपादान ४ वटा, नीवरण ६ वटा, अनुशय ७ वटा । सूत्र नय अनुसार संयोजन । अभिधर्म नय अनुसार संयोजन, क्लेश १० वटा । स्वरूप छुट्याउने नय, संग्रह - गाथा । भिन्नक - संग्रह, हेतु, ध्यान, मार्ग, इन्द्रिय, बल, अधिपति, आहार, स्वरूप छुट्याउने । बोधिपक्षिय - संग्रह, स्मृतिप्रस्थान, सम्यक् प्रधान, ऋद्धिपाद, इन्द्रिय, बल, बोध्यङ्ग, मार्गअङ्ग, स्वरूप देखाउने, संग्रह - गाथा । सम्बसङ्गह, स्कन्ध, आयतन, धातु, सत्य, स्वरूप देखाउने, संग्रह - गाथा । समुच्चय काण्डको निगमन ।

प्रत्यय-काण्ड ८

१८२

पृष्ठ १८२...२०८ सम्म

प्रतिज्ञा, नय दुईवटाको विशेषता । प्रतित्यसमुत्पाद नय, अद्धान आदिलाई देखाउने अद्धानकाल । अङ्ग, आकार, जोर्नि, चिरा, संग्रह गाथा ।

वर्त, वर्तमूल, वर्त भाचिने र घुम्ने, संग्रह । प्रस्थान नय, प्रत्यय, नामले नामलाई उपकार गर्ने, नामले नाम रूपलाई उपकार गर्ने, नामले रूपलाई उपकार गर्ने, रूपले नामलाई उपकार गर्ने । प्रज्ञप्तिनामरूपले नामलाई उपकार गर्ने प्रत्यय । नामरूप दुईले नामरूपलाई उपकार गर्ने प्रत्यय संग्रह, गाथा, संक्षिप्तले प्रत्यय, विशेषता । संग्रह गाथा । नामरूप छुट्याउने, प्रज्ञप्ति भेद, अर्थ प्रज्ञप्ति भेद, शब्द प्रज्ञप्ति, प्रज्ञप्ति दुइवटा जान्ने । नाम प्रज्ञप्ति उत्पन्न हुने । निगमन ।

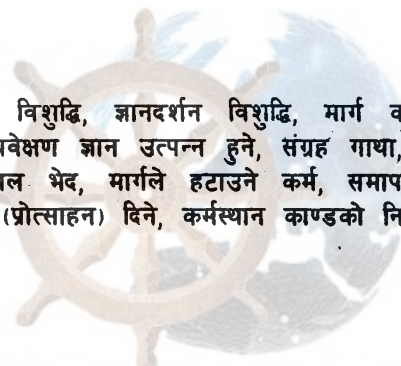
कर्मस्थान-काण्ड ९

२०९

पृष्ठ २०९...२४९ सम्म

प्रतिज्ञा, समथ कर्मस्थान नय । कर्मस्थान संक्षिप्त मातृका ४० वटा, चरित्र ६ वटा, भावना ३ वटा, निमित्त ३ वटा, कसिण १० वटा, अशुश १० वटा, अनुस्मृति १० वटा, अप्रमाण ४ वटा, संज्ञा १ वटा, व्यवस्थान १ वटा, आरूप्य ४ वटा, सप्पाय भेद, भावना भेद, (भावना द्वारा कर्मस्थानको विभाजन,, ध्यान द्वारा कर्मस्थानको विभाजन,) गौचर भेद, (निमित्त द्वारा कर्मस्थानको विभाजन, भावना र निमित्तको सम्बन्ध, रूपध्यानको उत्पत्ति, अरूपध्यानको उत्पत्ति, अभिज्ञानको उत्पत्ति, अभिज्ञा ५ वटा ।)

विपश्यना कर्मस्थान नय, विशुद्धि ७ वटा, लक्षण यान ३ वटा, अनुपश्यना ३ वटा, विपश्यना ज्ञान १० वटा, विमोक्ष ३ वटा, विमोक्षमुख ३ वटा, विशुद्धि भेद, (शील विशुद्धि, चित्त विशुद्धि, दृष्टि विशुद्धि, कांक्षा वितरण विशुद्धि, मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन विशुद्धि, विपश्यनालाई धमिलोतुल्याउने धर्म १० वटा, प्रतिपदा

ज्ञानदर्शन विशुद्धि, ज्ञानदर्शन विशुद्धि, मार्ग कृत्य १६
बटा, प्रत्यवेक्षण ज्ञान उत्पन्न हुने, संग्रह गाथा, विमोक्ष
भेद, पुद्गल भेद, मार्गले हटाउने कर्म, समापत्ति भेद,
उय्योजन (प्रोत्साहन) दिने, कर्मस्थान काण्डको निगमन ।

Dhamma.Digital

दुई शब्द

भगवान् गौतम बुद्धले चार असंख्य र एक लाख कल्पसम्म दानादि ३० पारमिता पूरा गर्नुभएको थियो महासत्व बोधिसत्वको रूपमा रही ।

२६२५ वर्ष अघि राजकुमार सिद्धार्थ गौतमको रूपमा बैशाख पूर्णिमाको पवित्र दिनमा नेपाल अधिराज्यको पश्चिमी क्षेत्र लुम्बिनीको शालोद्यानमा जन्मनुभएको थियो वहाँ । २९ वर्षसम्म भौतिक सुख शयलमा दुब्की लगाई संसारको भयावह स्थितिलाई महसूस गरी त्यसबाट मुक्ति पाउन राजपात वैभव सुख शयल जम्मैलाई तिलाञ्जली दिई गृहत्याग गरेर किंकुशलगवेषी भई ६ वर्षको समय प्रचलित धर्म नामक धर्मको परीक्षणमा दुबी बाँच्चै सत्तैन कि क्या हो भन्नुपर्ने अवस्था सम्मन् असह्य कष्ट र पीडा सही दुष्कर चर्यामा तल्लीन हुनुभएको थियो ।

तत्पश्चात् स्वानुभूतिले नै दुष्करचर्याको निस्सारता र निरर्थकतालाई अभ्यन्तर देखि नै प्रत्यक्षीकरण गरिसकेपछि त्यसलाई पूर्णतः त्याग गरी मध्यम मार्ग नामक शील, समाधि र प्रज्ञाको मार्ग अपनाइ ३५ वर्षको उमेरमा अविद्यालाई क्षत विक्षत पारी विद्या उत्पादन गरेर अरहत्त मार्गज्ञानद्वारा जे जति नराम्रा विकार नराम्रा कृप्रबृत्तिहरू छन् ती जम्मैलाई सखाप पारी निर्मूल रूपमा उच्छेदन गरेर सर्वज्ञता ज्ञान सहित सम्यक्सम्बुद्धत्व हासिल गर्नुभएको थियो । आफुमा लाभ भएको आफैले आविष्कार गरी फेला पार्नुभएको विमुक्ति सुखको अनुभव गर्दै पुनरावृत्तिको रूपमा अनुलोम प्रतिलोम, निरीक्षण परीक्षण, संश्लेषण विश्लेषण, विभाजन परिचालन, अनुशीलन

परिशीलन, अनुमार्जन परिमार्जन गरी बोधिबृक्ष देखि लिएर वरीपरीका स्थलहरूमा एक एक सप्ताह गरी ७ सप्ताह बिताई निर्वाण सुखको प्रत्यक्षानुभूति गर्नुभएको थियो । धर्म गम्भीरताको मर्म बुझिलिनु भएको थियो ।

त्यसै सिलसिलामा चौथो सप्ताह वहाँले रत्नाघर चैत्यमा बिताउनु भएको थियो । त्यही त्यो ठाउँ भनिन्छ जुन ठाउँमा बसेर वहाँले गम्भीरतगम्भीर अभिधर्म सम्बन्धी परमार्थ दर्शकको चिन्तन मनन गर्नुभएको थियो र भनिन्छ, त्यही अवस्थामा नै वहाँको शरीरबाट नील, पीत, लोहित, अवदात, मञ्जिङ्ग, पभस्सर (प्रभास्वर) ६ वर्ष रश्मि प्रज्वलित भएको थियो । यसै अवस्था देखि नै अभिधर्म प्रत्यक्षीकरण तथागतको मानस पटलमा भइसकेको थियो, जसलाई मानसिक देशना भनी भन्दछ ।

त्यसपछि सातौं वर्षावासको समयमा श्रावस्ती नगरको कण्डम्ब बृक्षमूलमा तीर्थकर दमनार्थ यमक प्रातिहार्य प्रदर्शन पछि तीन पाइला चालेर त्रयत्रिंशत् देवलोकमा जानुभई मातृ देवपुत्र सन्तुस्सित प्रमुख दशसहस्र चक्रवालका सम्पूर्ण देवलोकका देवब्रह्माहरूलाई वर्षावास ३ महिनासम्म लगातार निरन्तरता दिई अभिधर्मको देशना गर्नुभएको थियो भन्ने कुरा पिटक ग्रन्थहरूमा उल्लेखित छ ।

मानव शरीरलाई यापन गर्नको निमित्त निर्मित बुद्धद्वारा देशना क्रम चालू राख्न प्रबन्ध मिलाई वहाँ तथागत मनुष्य लोकमा अवतरण गर्नु भई भिक्षाटनादि दैनिक चर्या भएको उपदेशको सारांश आफ्नो दहिन हस्त शिष्य अग्रश्रावक आयुष्मान सारिपुत्र स्थविरलाई सुनाउनु हुन्थ्यो ।

वहाँ आयुष्मान सारिपुत्र स्थविरले फेरि आफ्ना ५००

शिष्यगणहरूलाई देशना गरी त्यस अभिघर्म देशना मनुष्य लोकमा पनि नातिबिस्तृत नातिसंक्षिप्त रूपमा प्रतिष्ठापित गर्नुभएको थियो । यसरी अभिघर्म देशनाले पछि गएर अभिघर्म - पिटकको रूप लिनपुगेको थियो ।

धर्मस्कन्धको हिसाबले विनय-पिटक र सूत्र-पिटक गरी ४२ हजार धर्मस्कन्ध रहेको छ भने एउटै मात्र अभिघर्म - पिटकमा बाँकी ४२ हजार धर्मस्कन्ध समाहित भइरहेको छ । यदि अभिघर्म-पिटकलाई परसारने हो भने ८४ हजार धर्मस्कन्ध कथमपि पूरा हुन सक्नेछैन । तीनै पिटक विनय, सूत्र र अभिघर्म जोडेर मात्रै धर्मस्कन्ध ८४ हजार हुन पुगेको हो ।

तसर्थ अभिघर्मको निदानमा कौशल्य अथवा दक्षता प्राप्तिको निमित्त निम्न प्रश्नोत्तर प्रति ध्यानाकर्षण गर्नु आवश्यकता देखिन्छः-

- प्रश्न : यो अभिघर्म के ले प्रभावित भइराखेको छ ?
 उत्तर : बोधि प्रार्थना श्रद्धाले प्रभावित भइराखेको छ ।
 प्रश्न : कहाँ परिपक्व भएको हो ?
 उत्तर : ५५० जातकमा परिपक्व भएको हो ।
 प्रश्न : कहाँ अधिगम भएको हो ?
 उत्तर : बोधिबृक्ष मूलमा अधिगम भएको हो ।
 प्रश्न : कहिले अधिगम भएको हो ?
 उत्तर : वैशाख पूर्णिमाको दिनमा ।
 प्रश्न : कसले अधिगम गरेको हो ?
 उत्तर : सर्वज्ञ बुद्धले ।
 प्रश्न : कहाँ निरीक्षण भएको हो ?

- उत्तर : बोधिमण्डपमा ।
- प्रश्न : कहाँ देशना गर्नुभएको हो ?
- उत्तर : त्रयशिश्रंशत् देवलोकमा ।
- प्रश्न : कस्को निमित्त देशना गर्नुभएको हो ?
- उत्तर : देवताहरूको निमित्त ।
- प्रश्न : किन देशना गर्नुभएको हो ?
- उत्तर : ४ ओघ (बाढीबाट) उत्तीर्ण गराउनको निमित्त ।
- प्रश्न : क-कसले ग्रहण गरेका छन् ?
- उत्तर : शैक्षहरू र पृथग्जनहरूले ।
- प्रश्न : को को शिक्षित शिक्षा भएका हुन् ?
- उत्तर : अरहन्त क्षीणाश्रवहरू ।
- प्रश्न : क-कसले धारण गरेर लिने हुन् ?
- उत्तर : ज-जसलाई आवश्यक पर्ने हुन्छ, तिनीहरूले धारण गरेर लिने हुन् ।
- प्रश्न : कसको वचन हो ?
- उत्तर : भगवान अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धको ।
- प्रश्न : कसले प्रवाहित गरेका हुन् ?
- उत्तर : आचार्य परम्पराले प्रवाहित गरेका हुन् ।
- प्रश्न : यो अभिधर्म ग्रन्थको हिसाबले:-
- (१) धम्मसङ्गणी (२) विभङ्ग (३) धातुकथा (४) पुगलपञ्चत्ति
(५) कथावत्थु (६) यमक र (७) पट्ठान भनी ७ ग्रन्थहरू छन् ।

ती मध्येमा (५) चौ कथावत्थु ग्रन्थ सम्यक्सम्बुद्ध तथागतको महापरिनिर्वाणको २१८ वर्ष पछि मोग्गलिपुत्ततिस्स (मौद्गलिपुत्र

तिष्य) स्थविरद्वारा स्थापित, ग्रन्थ हो । त्यो पनि शास्ताले दिएरजानु भएको मातिका नयलाई आधार बनाई देशना गरिराख्नु भएको हुनाले मधुपिण्डक सूत्रादि अन्य सूत्रहरू श्रावकभाषित नै भए पनि तथागतले समर्थन गरिराख्नु भएका सूत्रहरू भएकाले बुद्धभाषित रूपमै ग्रहण गरिराखे जस्तै यस ग्रन्थलाई पनि बुद्धभाषित रूपमै गनन गरिराखेको हो ।

अभिधर्म सात ग्रन्थको संक्षिप्त परिचय निम्नानुसार बुझ्नु पर्दछः-

(१) धम्मसङ्गिणी- अभिधर्म-पिटकको पहिलो ग्रन्थ हो । यसमा परमार्थ-धर्मलाई बुझाउनको निमित्त ४ भागमा विभाजन गरिराखेको छ । (क) चित्त-विभाजन (ख) रूप-विभाजन (ग) निक्षेपराशी र (घ) अर्थोद्धार गरी । (क) चित्तविभाजनमा ८९ प्रकारका चित्तलाई भूमि जाति आदि रूपमा विभाजन गरी दर्शाइएको छ । (ख) रूपविभाजनमा एक प्रकारको रूप दुई प्रकारको रूप आदि गरी भातिका अगाडि सारी विस्तृत रूपले विभाजन गरी दर्शाइएको छ । (ग) त्यस पछि मूल, स्कन्ध, द्वार, भूमि, अर्थ, धर्म, नाम, लिंग, आदि गरी निक्षेप गरेर निक्षेप राशीको प्रदर्शन पछि (घ) अन्त्यमा त्रिपिटक बुद्धवचनको अर्थोद्धार प्रकाश पाउँ गम्भीर शूक्ष्म बुद्ध देशना अगाडि सारेको छ ।

(२) दोश्रो विभङ्ग प्रकरणमा स्कन्ध, आयतन, धातु, सत्य, इन्द्रिय आदि १८ प्रकारका विभङ्गहरूलाई उल्लेख गरी परमार्थ धर्मलाई विभाजन गरी दर्शाइएको छ ।

(३) धातुकथा - मा संग्रह असंग्रह आदि रूपमा धर्महरूलाई १४ प्रकारले विभक्त पारिराखेको छ ।

(४) पुरगलपञ्जति - मा स्कन्ध, प्रज्ञप्ति गरी ६ प्रकारले

विभक्त गरी धर्महरूलाई बुझाइराखेको छ ।

(५) कथावत्थु - मा स्व-पक्षिय ५०० सूत्रहरू र परपक्षिय ५०० सूत्रहरू यसरी १००० सूत्रहरू समावेश गरी विभाजन गरिराखेको छ । प्रश्नोत्तरको रूपमा अगाडि बढिरहेको यो ग्रन्थ हो ।

(६) यमक - मा मूलयमक, स्कन्ध, आयतन, धातु, सत्य, संस्कार - यमक आदि गरी १० यमक छुट्याएर दर्शाइएको छ ।

(७) अन्तिम पट्टान ग्रन्थ हो । यो पुस्तकको दुष्टिले एक एक भागमा ४०० पेज भन्दा बढी पेज भएका ५ भागमा विभाजित ग्रन्थ हो । हेतु - प्रत्यय, आलम्बन - प्रत्यय, आदि २४ प्रत्यय धर्मको रूपमा सर्वप्रथम विभाजन गरी त्यस पछि २२ त्रिक, १०० दुकलाई आधार बनाई तिकपट्टान, दुकपट्टान, दुकतिकपट्टान, तिकदुक पट्टान, तिकतिक पट्टान, दुकदुक पट्टान भनी ६ भागमा विभेद गरी एक एकमा फेरि अनुलोम, पच्चनीय, अनुलोमपच्चनीय, पच्चनीयानुलोम गरी ४ भागमा समावेश गरेर ६ अनुलोम पट्टान, ६ पटिलोम पट्टान, ६ अनुलोमपनीय पट्टान, ६ पच्चनीयानुलोम पट्टान गरी यसरी जम्मा २४ पट्टानहरू प्रदर्शन भइराखेको छ । धर्मको हिसाबले यो अति नै शूक्ष्म र गम्भीर ग्रन्थ हो ।

वास्तवमा अभिधर्मको परिचय दिनु सजिलो छैन । अभिधर्म साधारण जनले बुझ्ने खालको व्यवहारिक प्रज्ञप्ति सत्यमा आधारित उपदेश होइन । पूर्णतः परमार्थ धर्म सम्बन्धी उपदेश हो । खालि सुन्नु मात्रले विचार मात्रले तर्कना र कल्पना मात्रले बुझ्ने खालको उपदेश पनि यो होइन । साँच्चिकै विपश्यना भावना धर्ममा दुब्लि लगाई भावनामय ज्ञान परिपक्व भएमा मात्र बुझ्ने खालको यो उपदेश हो । अनुभूति र साक्षात्कारद्वारा प्रत्यक्ष दर्शन प्राप्त गरी लिन सकेमा मात्र

अभिधर्म वास्तवमै बुद्धोपदेश रहेछ भनी स्वीकार गर्न सकिने हो । अन्यथा तर्क वितर्क वादविवादलाई नै गम्भीर दर्शन सम्भन्नेहरूको निगित्त अभिधर्म उपयोगी सिद्ध हुन सक्तैन । वनमा चरिरहने मृगले मानिक नै देखे पनि त्यो मानिक उसको लागि घाँस जति पनि मूल्यवान् हुन सक्तैन भने जस्तै नै हुन जान्छ । उपर्युक्त अभिधर्म पिटकको धम्मसङ्गणी आदि सात ग्रन्थ भित्र प्रवेश पाउन सजिलो पार्नको निमित्त आयुष्मान भदन्त अनुरुद्ध महास्थविरले सातैवटा ग्रन्थहरूको निचोड सार संग्रह गरी "अभिधम्मत्थसङ्ग्रहो" - अभिधर्मार्थसंग्रह" नामले एकदम सानो कान्छो औला जस्तो ग्रन्थको प्रतिपादन गरेर जानु भयो ।

विश्वभरमा आज यस ग्रन्थले अभिधर्म अध्ययनको क्षेत्रमा यस्तो स्थान ओगटिसकेको छ कि सर्वप्रथम यस ग्रन्थको अध्ययनले साँचो प्रयोग गरी ताला खोले जस्तो खोल्नु बिना अभिधर्मको खास अध्ययन असम्भव प्रायः भइसकेको छ । यस ग्रन्थमा जतिका टीका अनुटीका, मधु गण्ठी आदिहरूका रचनाहरू अरू कुनै अन्य ग्रन्थमा पनि भएको पाइन्न भन्नु अत्युक्ति न होला जस्तो लाग्छ ।

वस्तुतः त्यस्तो महत्वपूर्ण ग्रन्थको आज नेपाल भाषामा भाषन्तरण भइसके जस्तै श्री धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली" को महति श्रद्धाले र अथक प्रयासले अस्वस्थ अवस्थामा रहेर पनि नेपाली भाषामा भावानुवादको रूपमा भाषन्तरण गरी सद्धर्म प्रेमी परमार्थ गवेषी पाठकहरू समक्ष प्रस्तुत हुन लागि रहेको छ यो एउटा नेपाली मात्रको निमित्त गौरव र शौभाग्यको कुरा बन्न पुगेको छ । तसर्थ वहाँ प्रति हामी अति नै आभारी भइरहेका छौं । साथै वहाँ साधुवादको भागी पनि हुनु हुन्छ ।

अन्तमा वहाँ प्रति आफ्नो अन्तस्करण देखिको साधुवाद
प्रकट गर्दै मेरो यो "दुई शब्द" यही टुंग्याउन चाहन्छु ।

साधु । साधु ॥ साधु ॥

विश्वशान्ति विहार
मीन भवन, नयाँ बानेश्वर
कान्तिपुर, नेपाल
२०६०

भिक्षु ज्ञानपुर्णिक

Dhamma.Digital

आफ्नो कुरा

करीब पचास वर्ष अगाडि पूज्य धम्मालोक महास्थविर सँगै काठमाडौंमा बौद्ध धर्मका पुस्तक बाहिरबाट फिकाएर प्रचार गर्ने मानदास उपासक कहाँ जाँदा उहाँले भदत अनिरुद्ध महाथेरद्वारा रचित अभिधम्मत्थसंगहोलाइ भिक्षु वरसम्बोधिबाट मूल पालि तथा हिन्दी अनुवाद गरिराखेको एउटा पुस्तक "यो तपाईंले हेर्नुपर्ने पुस्तक हो" भनी देखाउनुभयो । पुस्तक हेर्ने बित्तिकै मनपन्यो, किनेर त्रिशुली लगेँ । २०१० सालमा बुद्धघोष भन्ते त्रिशुलीमा आउनुहुँदा सो पुस्तक देखाएँ र उहाँबाट चित्तकाण्ड एक अध्याय अध्ययन गरेँ । अनि पढीसकेजति नेपालभाषामा अनुवाद पनि गर्दै लगेँ ।

फेरि उहाँलाई २०१८ सालमा छोरा सुखकुमारको अन्नप्राशनको निमित्त निमन्त्रणा गरेँ । त्यसबेला उहाँले हाम्रो निमन्त्रणा स्वीकार गर्नुभई सुगतपुर विहारमा नै वर्षावास अधिष्ठान गर्नुभयो । स्मरणीय छ सोही बेला बुद्धशिक्षालाई सर्वप्रथम कक्षागत रूपमा अध्ययन प्रारम्भ भएको थियो । जसलाई पछि भिक्षु महासंघको तर्फबाट आवश्यक परिमार्जन गरी "नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा" नामले सञ्चालन भयो । त्यस बखतमा पनि उहाँसंग चैतसिक काण्डदेखि अध्ययन गर्ने अवसर प्राप्तभयो । साथै उहाँसंग बसेर यथासम्भव चार्टहरू बनाएर पनि अध्ययन गरियो । पछि ज्ञानपूर्णिक महास्थविरबाट अभिधम्मत्थसङ्ग्रहो नेपाल भाषामा शब्दार्थ र भावार्थ मुद्रण भएर प्रकाश भएपछि उहाँसंग अनुमति लिइ आफुले पनि त्यसको भावार्थलाई नेपाली भाषामा अनुवाद प्रारम्भ गरेँ ।

अनुवाद सकिएर केही समय पछि आफैले कम्प्युटरमा टाइप

गरी प्रिन्ट निकालेर ज्ञानपूर्णक भन्तेलाई संशोधन गर्न अनुरोध गरे । उहाँले पनि अनुकम्पापूर्वक आफु अस्वस्थ भएपनि संशोधन गरि दिनुभयो । यसरी उहाँहरूबाट शिक्षा तथा प्रोत्साहन प्राप्त भएको हुनाले पूज्य गुरुवर बुद्धघोष महास्थविरप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । साथै यो पुस्तक ज्ञानपूर्णक महास्थविरप्रति समर्पण गर्न पाउँदा आफूलाई निकै सन्तोष लागेको छ ।

यो पुस्तक प्रकाश गर्न हेटौंडाका श्री महारत्न वज्राचार्यबाट आफ्ना दाज्यू श्री हर्षरत्न वज्राचार्यको भीमरथारोहणको उपलक्ष्यमा प्रदान गर्न आर्थिक सहयोग गर्नुभएको हुनाले उहाँ धन्यवादका पात्र हुनु हुन्छ । त्यस्तै ललितपुरका दाता धर्मबहादुर धाख्वाज्यूबाट स्थापित 'धाख्वा कल्याण कोष'को तर्फबाट हनः-पौ सहित आर्थिक पुरस्कार प्राप्त भएको हुनाले यो पुस्तक तपाईंहरूको समक्ष प्रस्तुत हुन सरल भयो । तसर्थ उनी धर्मबहादुर धाख्वाज्यू तथा 'धाख्वा कल्याण कोष' का समपूर्ण परिवार प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै यसको निमित्त मसंग भएका पुस्तकहरू बिक्री गरिदिने काममा सहयोग गर्नुहुने हेराकाजी सुइका, बेखा शाक्य, छोरी सुशीला शाक्य प्रति पनि धन्यवाद नदिइ रहन सक्दैन ।

अन्तमा समयमै पुस्तक राम्रासँग छापी दिनुभएकोमा बागमती छापाखाना परिवारलाई पनि धन्यवाद छ । आशा छ अभिधर्म ग्रन्थको साँचो जस्तै भैराखेको यस पुस्तकले दुर्लभ भैराखेको सद्धर्म सबैले अध्ययन गरी यथार्थ धर्म अवबोध गर्न सकियोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

॥ भवतु सब्ब मंगलं ॥

२०६० साल बैशाख १ गते

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"

अ

अभिधर्मार्थसंग्रह

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुदस्स ।
उनी भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुदलाई नमस्कार ।

चित्त-काण्ड १

प्रणाम र प्रतिज्ञा

पालि - सम्मासम्बुद्ध - मतुलं, ससद्धम्म - गणुत्तमं ।
अभिवादिय भासिस्सं, अभिधम्मत्यसङ्गहं ॥

भावार्थ - मैले सत्पुरुषहरूको, परमार्थ हिसाबले विद्यमान भइरहेको अनि प्रमाणित भएको धर्म र विशेष रूपले अविद्या उखेलिसकेका उत्तम हुनु भएका आर्य पुद्गलहरू सहित हुनुभएका, शील आदि गुणले कुनै संग समान नहुनु भएका र संस्कृत असंस्कृत रूपले भेद भइरहेको धर्मलाई यथार्थ रूपले स्वयम्भू ज्ञानले स्वयं आफैले जानी लिनुभएका सम्यक्सम्बुदलाई अभिवादन गरिसकेपछि सातवटा अभिधर्म ग्रन्थमा व्याख्या गरीराख्नुभएको अर्थलाई संक्षिप्तले ग्रहण गरिराखेको अभिधर्मार्थसंग्रहलाई भन्दछु ।

परमार्थ धर्म ४ वटा

पालि - तत्थ वुत्ताभिधम्मन्था, चतुधा परमत्थतो ।
चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बान मिति-सम्बथा ॥

भावार्थ - ती सात अभिधर्म ग्रन्थमा कुशल र स्कन्ध आदि सम्पूर्ण भेदले तथागतहरूले बताउनु भएको अभिधर्मार्थ, यथार्थ रूपले र उत्तम स्वभावको हिसाबले विज्ञानस्कन्ध, वेदना आदि तीन स्कन्ध समूह, भूत र उपादा रूप अनुसार भेद भइरहेको रूपस्कन्ध र मार्ग अनि फलको आरम्भण भइरहेको असंस्कृत धर्म निर्वाण, यसरी चार आकार प्रकारले रहेको छ ।

भूमि अनुसार चित्तको भेद

पालि - तत्थ चित्तं ताव चतुब्बिथं होति कामावचरं
रूपावचरं अरूपावचरं लोकुत्तरं चेति ॥

भावार्थ - संक्षिप्त हिसाबले देखाई आएको ती चार अभिधर्मार्थ मध्येमा (अहिले) मैले पहिले संक्षिप्तले देखाउनुपर्ने चित्त कामावचर, रूपावचर, अरूपावचर र लोकुत्तर भनिकन चार प्रकारकाछन् ।

अकुशल चित्त १२ वटा

लोभमूल चित्त ८ वटा

पालि - सोमनस्स-सहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - सौमनस्य वेदना र एकउत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि मिथ्यादृष्टिसंग रात्रैसंग एकउत्पाद इत्यादि

अभिधर्मार्थसंग्रह

प्रभेदले युक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - सोमनस्स-सहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - सौमनस्य वेदना र एकउत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि मिथ्यादृष्टिबाट विप्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खा-सहगतं दिट्ठिवत-सम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकउत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि मिथ्यादृष्टिसंग रात्रैसंग एकउत्पाद इत्यादि प्रभेदले युक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खा-सहगतं दिट्ठिगत-विप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकउत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि मिथ्यादृष्टिले विप्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा । यसरी आठ प्रकारका यी चित्तलाई लोभ सहगत भएको चित्त भनिन्छ ।

दोषमूल चित्त २ वटा

पालि - दोमनस्स-सहगतं पटिघ-सम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं"ति इमानि द्वेषि पटिघ सम्पयुत्त-चित्तानि नाम ।

परिच्छेद १

भावार्थ - दौर्मनस्य वेदना र एकुत्पाद हिसाबले मिलेको अनि प्रतिघसंग राम्रैसंग एकुत्पाद इत्यादि प्रभेदले युक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा; यसरी दुई प्रकारका यी चित्तलाई प्रतिघ सम्प्रयुक्त चित्त भनिन्छ ।

मोहमूल चित्त २ वटा

पालि - उपेक्खा-सहगतं विचिकिच्छा-सम्प्रयुत्तमेकंस उपेक्खा-सहगतं उद्धच्चसम्प्रयुत्तमेकं"ति इमानि द्वेषि मोहमूह-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको विचिकित्सा र औधृत्यसंग राम्रैसंग एकुत्पाद इत्यादि प्रभेदले युक्त भएको चित्त; यसरी दुई प्रकारका यी चित्तलाई मोहमूह चित्त भनिन्छ ।

निगमन

पालि - इच्चेवं सब्बथापि द्वादसा-कुसलचित्तानि समत्तानि ।

भावार्थ - यसरी यथाकथित नय अनुरूप सौमनस्य उपेक्षा, दृष्टि-सम्प्रयोगादि सम्पूर्ण आकार भएको बाह्रवटा अकुशल चित्त समाप्त भयो ।

संग्रह गाथा

पालि - अट्ठथा लोभमूलानि, दोसमूलानि च द्विधा ।
मोहमूलानि च द्वेति, द्वादसा-कुसला सिद्युं ॥

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – लोभमूल चित्त वेदानादि भेदले आठ प्रकार, दोषमूल चित्त संस्कार भेदले दुई प्रकारका र मोहमूल चित्त पनि दुई प्रकारका छन्, यसरी अकुशल चित्त बाह्र वटा मात्र छन् । (त्यसभन्दा घटि वा बढी छैन)

अहेतुक चित्त १८ वटा

पालि – उपेक्खा-सहगतं चक्खु-विञ्जाणं तथा सोत-
विञ्जाणं घाण-विञ्जाणं जिह्वा-विञ्जाणं
दुखसहगतं कायविञ्जाणं उपेक्खा-सहगतं
सम्पटिच्छन्न-चित्तं उपेक्खा-सहगतं सन्तीरण- चित्तं
चे”ति इमानि सत्तपि अकुप्लविपाक-चित्तानि
नाम ।

भावार्थ – उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको चक्षुविज्ञान चित्त, श्रोत, घ्राण, जिह्वाविज्ञान चित्त, दुःखवेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको कायविज्ञान चित्त, उपेक्षावेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको सम्प्रतिच्छन्न र सन्तीरण-चित्त; यसरी सात प्रकारका यी चित्तलाई अकुशल विपाक चित्त भनिन्छ ।

अहेतुक कुशल विपाक चित्त ८ वटा

पालि- उपेक्खा-सहगतं कुसल-विपाकं चक्खुविञ्जाणं तथा सोतविञ्जाणं, घाणविञ्जाणं, जिह्वाविञ्जाणं, सुख-सहगतं कायविञ्जाणं, सोमनस्स-सहगतं सन्तीरणचित्तं, उपेक्खा-सहगतं सम्पटिच्छन्न-चित्तं, चे"ति इमानि अट्ठपि कुसल-विपाकाहेतुक-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद हिसाबले मिलेको चक्षुविज्ञान चित्त, श्रोत, घ्राण, जिह्वाविज्ञान चित्त, सुखवेदना र एकुत्पाद हिसाबले मिलेको कायविज्ञान चित्त, उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको सम्प्रतिच्छन्न चित्त, सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको सन्तीरण चित्त र उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको सन्तीरण चित्तस यसरि आठ प्रकारका चित्तलाई अहेतुक कुशल विपाक चित्त भनिन्छ ।

अहेतुक क्रिया चित्त ३ वटा

पालि- उपेक्खा सहगतं पञ्चद्वारावज्जन- चित्तं तथा मनोद्वारावज्जन-चित्तं, सोमनस्स-सहगतं हसितुप्पादचित्तं चे"ति इमानि तीणिपि अहेतुक-क्रिया चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको पञ्चद्वार-आवर्जन चित्त र मनोद्वार-आवर्जन चित्त, सौमनस्य-वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको हसितुप्पाद

अभिधर्मार्थसंग्रह

चित्त; यसरी तीन प्रकारका यी चित्तलाई अहेतुक क्रिया चित्त भनिन्छ ।

निगमन

पालि – इच्छेवं सब्बथापि अट्ठारसा-हेतुक-चित्तानि समत्तानि ।

भावार्थ – यसरी यथाकथित नय अनुसार अकुशल विपाक, कुशल विपाक र क्रिया भनिएको सम्पूर्ण प्रकारले अठारवटा अहेतुक चित्त सम्पूर्ण भयो ।

संग्रह – गाथा

पालि – सत्ता-कुशल-पाकानि, पुञ्ज-पाकानि अट्ठथा ।
क्रिया चित्तानि तीणिति, अट्ठारस अहेतुका ॥

भावार्थ – अकुशल विपाक र कुशल विपाक चित्त चक्षु आदि आधार र सम्प्रतिच्छनादि कृत्य भेदले सातवटा र आठवटा भइकन अहेतुक क्रिया चित्त आवर्जन आदि कृत्य भेदले तीनवटा छन्; यसरी अहेतुक चित्त अठारवटा मात्र छन् ।

शोभन – चित्त

पालि – पापाहेतुक-मुत्तानि, सोभनानीति बुच्चरे ।
एकनसट्ठि-चित्तानि, अथेकनबुत्तीपि वा ॥

परिच्छेद १

भावार्थ - अकुशल चित्त र अहेतुक चित्त बाहेक एक कम साठीवटा वा एकानब्बे चित्तलाई शोभन चित्त भनी भन्दछन् ।

क्रमावचर शोभन चित्त २४ वटा

महाकुशल चित्त ८ वटा

पालि - सोमनस्स-सहगतं आणसम्पयुतं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले सम्प्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - सोगनस्स-सहगतं आण-विप्पयुतं असंखारिक- मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले विप्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खा-सहगतं आण-सम्पयुतं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले सम्प्रयुक्त भैरहेको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि – उपेक्खा-सहगतं जाण-विप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं”ति इमानि अट्ठपि कामावचर
कुसल- चित्तानि नाम ।

भावार्थ – उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले
मिलेको अनि ज्ञानले विप्रयुक्त भैरहेको प्रेरणा रहित चित्त
एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा । यसरी यी
आठवटा चित्तलाई कामावचर कुशल चित्त भनिन्छ ।

महाविपाक चित्त ८ वटा

पालि – सोमनस्स-सहगतं जाण-सम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ – सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले
मिलेको अनि ज्ञानले सम्प्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा
र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि – सोमनस्स-सहगतं जाण-विप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ – सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको
अनि ज्ञानले विप्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा
सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि – उपेक्खा-सहगतं जाण-सम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं
ससंखारिक-मेकं ।

परिच्छेद १

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले सम्प्रयुक्त भैरहेको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खा-सहगतं आण-विप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं"ति इमानि अट्ठपि सहेतुक कामावचर विपाक-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले विप्रयुक्त भैरहेको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा । यसरी यी आठवटा चित्तलाई सहेतुक कामावचर विपाक चित्त भनिन्छ ।

महाक्रिया चित्त ८ वटा

पालि - सोमनस्स-सहगतं आण-सम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले सम्प्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - सोमनस्स-सहगतं आण-विप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं ।

भावार्थ - सौमनस्य वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले विप्रयुक्त भएको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खा-सहगतं आण-सम्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले सम्प्रयुक्त भैरहेको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खा-सहगतं आण-विप्पयुत्तं असंखारिक-मेकं ससंखारिक-मेकं"ति इमानि अट्ठपि सहेतुक कामावचर क्रिय-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा वेदना र एकुत्पाद आदि हिसाबले मिलेको अनि ज्ञानले विप्रयुक्त भैरहेको प्रेरणा रहित चित्त एकवटा र प्रेरणा सहित भएको चित्त एकवटा । यसरी यी आठवटा चित्तलाई सहेतुक कामावचर क्रिया चित्त भनिन्छ ।

निगमन

पालि - इच्छेवं सब्बथापि चतुवीसति सहेतुक-कामावचर-कुसल-विपाक-क्रिय-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - यसरी यथाकथित नय अनुरूप कुशल, विपाक र क्रिया भनिने सम्पूर्ण आकार प्रकारले चौबीस वटा कामावचर चित्त समाप्त भयो ।

समुह गाथा

पालि - वेदना-आण-संखार, भेदेन चतुवीसति ।
सहेतु कामावचर, पुञ्ज-पाक-क्रिया मता ॥

भावार्थ - कामावचर कुशल, सहेतुक कामावचर विपाक र सहेतुक कामावचर क्रिया चित्तलाई वेदना, ज्ञान, संस्कार भेदले प्रत्येक चित्त दुई थरी, चार थरी र आठ थरी

परिच्छेद १

भएकोले सामूहिक रूपले छवटा, बारूवटा र चौबीसवटा छ
भनी विज्ञहरूले जान्नुपन्थो ।

कामावचर चित्त ५४ वटा

संग्रह गाथा

पालि - कामे तेवीस-पाकानि, पुञ्जा-पुञ्जा-नि वीसति ।
एकादस क्रिया चेति, चतुपञ्जास सम्बथा ॥

भावार्थ - एघार कामभूमिमा विशेष रूपले उत्पन्न हुने
विपाक चित्त २३ वटा कुशल र अकुशल चित्त २० वटा अनि
क्रिया चित्त ११ वटा, यसरी ५४ वटा मात्र छन् ।

रूपावचर चित्त १५ वटा

कुशल चित्त ५ वटा

पालि - वितक्क- विचार- पीति- सुखेकग्गता-सहितं
पठमज्झान- कुसल-चित्तं ।

भावार्थ - वितर्क विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान
अङ्ग पांचवटा भएको प्रथमध्यान कुशल चित्त एकवटा ।

पालि - विचार- पीति- सुखेकग्गता-सहितं दुतियज्झान-
कुसल-चित्तं ।

भावार्थ - विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यानाङ्ग
चारवटा भएको द्वितीयध्यान कुशल चित्त एकवटा ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि – पीति- सुखेकग्गता-सहित ततियज्झान- कुसल- चित्तं ।

भावार्थ – प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग तीनवटा भएको तृतीयध्यान कुशल चित्त एकवटा ।

पालि – सुखेकग्गता-सहित चतुत्थज्झान-कुसल-चित्तं ।

भावार्थ – सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुईवटा भएको चतुर्थध्यान कुशल चित्त एकवटा ।

पालि – उपेक्खेकग्गता-सहित पञ्चमज्झान-कुसल- चित्तं चे”ति इमानि पञ्चपि रूपावचर-कुसल- चित्तानि नाम ।

भावार्थ – उपेक्षा र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुईवटा भएको पञ्चमध्यान संगमिलेको कुशल चित्त एकवटा यसरी पांचवटा यी चित्तलाई रूपावचर कुशल चित्त भनिन्छ ।

.....

विपाक चित्त ५ वटा

पालि – वितक्क- विचार- पीति- सुखेकग्गता-सहितं पठमज्झान-विपाक-चित्तं ।

भावार्थ – वितर्क विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग पांच वटा भएको प्रथमध्यान विपाक चित्त एक वटा ।

पालि – विचार-पीति-सुखेकग्गता-सहितं दुतियज्झान-विपाक चित्तं ।

भावार्थ – विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग चारवटा भएको द्वितीयध्यान विपाक चित्त एकवटा ।

पालि – पीति-सुखेकग्गता-सहित ततियज्झान-विपाक-चित्तं ।

भावार्थ – प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग तीनवटा भएको तृतीयध्यान विपाक चित्त एकवटा ।

पालि – सुखेकग्गता-सहितं चतुत्थज्झान-विपाक-चित्तं ।

भावार्थ – सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुई वटा भएको चतुर्थध्यान विपाक चित्त एक वटा ।

पालि – उपेक्खेकग्गता-सहित पञ्चमज्झान-विपाक-चित्तं चे"ति इमानि पञ्चपि रूपावचर-विपाक-चित्तानि नाम ।

भावार्थ – उपेक्षा र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुईवटा भएको पञ्चमध्यान संग मिलेको विपाक चित्त एकवटा यसरी पांचवटा यी चित्तलाई रूपावचर विपाक चित्त भनिन्छ ।

क्रिय चित्त ५ वटा

पालि – वितक्क- विचार- पीति- सुखेकग्गता-सहितं पठमज्झान-क्रिय-चित्तं ।

भावार्थ – वितर्क विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग पांचवटा भएको प्रथमध्यान क्रिय चित्त एकवटा ।

पालि – विचार- पीति- सुखेकग्गता-सहितं दुतियज्झान-क्रिय-चित्तं ।

भावार्थ – विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग चारवटा भएको द्वितीयध्यान क्रिया चित्त एकवटा ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि - प्रीति-सुखेकगता-सहितं ततियज्झान-क्रिय-चित्तं ।

भावार्थ - प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग तीनवटा भएको तृतीयध्यान क्रिया चित्त एकवटा ।

पालि - सुखेकगता-सहितं चतुत्थज्झान-क्रिय-चित्तं ।

भावार्थ - सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुईवटा भएको चतुर्थध्यान क्रिया चित्त एकवटा ।

पालि - उपेक्खेकगता - सहितं पञ्चमज्झान - क्रिय - चित्तं चे"ति इमानि पञ्चपि रूपावचर - क्रिय - चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुईवटा भएको पञ्चमध्यानसंग मिलेको क्रिया चित्त एकवटा यसरी पांचवटा यी चित्तलाई रूपावचर क्रिया चित्त भनिन्छ ।

निगमन

पालि - इच्चेवं सब्बथापि पन्नरस रूपावचर-कुशल-विपाक-क्रिय-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - यसरी यथाकथित नय अनुरूप कुशल विपाक र क्रिया भनिने सम्पूर्ण आकार प्रकार भएको पन्ध्रवटा रूपावचर कुशल विपाक र क्रिया चित्त भयो ।

संग्रह - गाथा

पालि - पञ्चधा भानभेदेन, रूपावचर-मानसं ।
पुञ्ज-पाक-क्रिया-भेदा, तं पञ्चदसधा भवे ॥

भावार्थ - रूपावचर चित्त प्रथमध्यानादि ध्यान अङ्गसंग मिलेको भेदले पांच थरी, फेरी कुशल, विपाक र क्रियाको भेदले पन्ध थरी छन् ।

अरूपावचर चित्त १२ वटा

कुशल चित्त ४ वटा

पालि - आकासानञ्चायतन-कुसल-चित्तं ।

भावार्थ - आकाशाशान्त्यायतन ध्यान अथवा अनन्त आकाश प्रज्ञप्ति आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको कुशल चित्त ।

पालि - विज्ञानाञ्चायतन-कुसल-चित्तं ।

भावार्थ - विज्ञानन्त्यायतन ध्यान अथवा अनन्त प्रथम आरूप्य विज्ञान आरम्भण भएको अथवा द्वितीय आरूप्य विज्ञानमा पुग्ने प्रथम आरूप्य विज्ञान आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको कुशल चित्त ।

पालि - आकिञ्चञ्चायतन-कुसल-चित्तं ।

भावार्थ - आकिञ्चन्यायतन ध्यान अथवा लेसमात्र पनि शेष नरहेको प्रथमआरूप्य विज्ञानको भाव भनेको नास्तिभाव प्रज्ञप्ति आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको कुशल चित्त ।

पालि - नैवसञ्जा-नासञ्जायतन-कुसल-चित्तं"चेति इमानि चत्तारिपि अरूपावचर-कुसल-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन ध्यान अथवा स्थूल संज्ञात छैन, परन्तु शूक्ष्म संज्ञा नभएको होइन, यस्तो मनायतन

अभिधर्मार्थसंग्रह

धर्म आयतनमा अन्तर्गत भएको ध्यानसंग मिलेको कुशल चित्त; यसरी यी चार चित्तलाई अरूपावचर कुशल चित्त भनिन्छ ।

विपाक चित्त ४ वटा

पालि - आकासानञ्जायतन-विपाक-चित्तं ।

भावार्थ - आकाशाशानन्त्यायतन ध्यान अथवा अनन्त आकाश प्रज्ञप्ति आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको विपाक चित्त ।

पालि - विज्ञानञ्जायतन-विपाक-चित्तं ।

भावार्थ - विज्ञानन्त्यायतन ध्यान अथवा अनन्त प्रथम आरूप्य विज्ञान आरम्भण भएको अथवा द्वितीय आरूप्य विज्ञानमा पुग्ने प्रथम आरूप्य विज्ञान आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको विपाक चित्त ।

पालि - आकिञ्चञ्जायतन-कुसल- चित्तं ।

भावार्थ - आकिञ्चन्यायतन ध्यान अथवा लेसमात्र पनि शेष नरहेको प्रथमआरूप्य विज्ञानको भाव भनेको नास्तिभाव प्रज्ञप्ति आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको विपाक चित्त ।

पालि - नैवसञ्जा-नासञ्जायतन-विपाक-चित्तं चेति इमानि चत्तारिपि अरूपावचर-विपाक-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - नैवसञ्जा नासञ्जायतन ध्यान अथवा स्थूल संज्ञा त छैन, परन्तु सूक्ष्म संज्ञा नभएको होइन, यस्तो मनायतन धर्म आयतनमा अन्तर्गत भएको ध्यानसंग मिलेको विपाक चित्त; यसरी यी चार चित्तलाई अरूपावचर विपाक चित्त भनिन्छ ।

.....

क्रिया चित्त ४ वटा

पालि - आकासानञ्जायतन-क्रिय-चित्तं ।

भावार्थ - आकाशानन्त्यायतन ध्यान अथवा अनन्त आकाश प्रज्ञप्ति आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको क्रिया चित्त ।

पालि - विञ्जाणञ्जायतन-क्रिय-चित्तं ।

भावार्थ - विज्ञानन्त्यायतन ध्यान अथवा अनन्त प्रथम आरूप्य विज्ञान आरम्भण भएको अथवा द्वितीय आरूप्य विज्ञानमा पुग्ने प्रथम आरूप्य विज्ञान आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको क्रिया चित्त ।

पालि - आकिञ्चञ्जायतन-क्रिय- चित्तं ।

भावार्थ - आकिञ्चन्यायतन ध्यान अथवा लेसमात्र पनि शेष नरहेको प्रथमआरूप्य विज्ञानको भाव भनेको नास्तिभाव प्रज्ञप्ति आरम्भण भएको ध्यानसंग मिलेको क्रिया चित्त ।

पालि - नैवसञ्जा-नासञ्जायतन-कुसल-चित्तं चेत्ति इमानि चत्तारिपि अरूपावचर- क्रिय-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - नैवसञ्जा नासञ्जायतन ध्यान अथवा स्थूल संज्ञात छैन, परन्तु शूक्ष्म संज्ञा नभएको होइन, यस्तो मनायतन धर्म आयतनमा अन्तर्गत भएको ध्यानसंग मिलेको क्रिया चित्त; यसरी यी चार चित्तलाई अरूपावचर क्रिया चित्त भनिन्छ ।

निगमन

पालि - इच्चेवं सब्बथापि द्वादस अरूपावचर-कुसल-विपाक-क्रिय-चित्तानि समत्तानि ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - यसरी यथाकथित नय अनुरूप कुशल विपाक र क्रिया भनेको सम्पूर्ण आकार प्रकारले बाह्रबटा अरूपावचर कुशल विपाक र क्रिया चित्त सम्पूर्ण भयो ।

संग्रह - गाथा

पालि - आत्मन- प्यभेदेन, चतुथा रुप मानसं ।
पुञ्ज-पाक-क्रिया-भेदा, पुनः द्वावसथा ठितं ॥

भावार्थ - अरूपावचर चित्त आकाश आरम्भणादि चार आरम्भणको भेदले चारथरी छन्; अनि कुशल विपाक र क्रियाको भेदले फेरी बाह्र प्रकार ले स्थित छ ।

लोकुत्तर चित्त सक्खिप्तले ८ वटा

मार्ग - चित्त ४ वटा

पालि- रोतापत्ति-मग्ग-चित्तं ।

भावार्थ - श्रोतापत्ति - मार्ग वा निर्वाण महासमुद्रमा बग्ने मार्ग अङ्ग आठवटामा पहिले पुग्ने रूपले प्रकट हुने मार्ग वा निर्वाण महासमुद्रमा बग्ने मार्ग अङ्ग आठवटामा पहिले पुग्ने भएको पुद्गलको मार्गसंग मिलेको चित्त ।

पालि- सकदागामि-मग्ग-चित्तं ।

भावार्थ - सकदागामी - मार्ग वा प्रतिसन्धिको रूपमा यस मनुष्य लोकमा एक पटक मात्र आउने पुद्गलको मार्गसंग मिलेको चित्त ।

पालि - अनागामि-मग्ग-चित्तं ।

परिच्छेद १

भावार्थ - अनागामी-मार्ग वा प्रतिसन्धिको रूपमा यस कामभूमिमा नआउने पुद्गलको मार्गसंग मिलेको चित्त ।

पालि - अरहत्त-मग्ग-चित्तं ।

भावार्थ - अरहत्त - मार्ग वा प्रज्ञा विशेषलाई ग्रहण गर्न योग्य हुनुभएको अरहन्त पुद्गलको भाव भनेको अरहत्त फलको कारण भैरहेको मार्गसंग मिलेको चित्त; यसरी यी चार चित्तलाई लोकुत्तर चित्त भनिन्छ ।

फल चित्त ४ वटा

पालि - सोतापत्ति-फल-चित्तं ।

भावार्थ - श्रोतापत्ति - फल वा निर्वाण महासमुद्रमा बग्ने मार्ग अङ्ग आठवटामा पहिले पुगिने रूपले प्राप्त हुने वा फल भनेको सम्यकदृष्टिसंग मिलेको वा निर्वाण महासमुद्रमा बग्ने मार्ग अङ्ग आठवटामा पहिले पुगिने भएको पुद्गलको फल भैरहेको चित्त ।

पालि - सकदागामि-फल-चित्तं ।

भावार्थ - सकदागामी - फल वा प्रतिसन्धिको रूपमा यस मनुष्य लोकमा एक पटक मात्र आउने पुद्गलको फल भैरहेको चित्त ।

पालि - अनागामि-फल-चित्तं ।

भावार्थ - अनागामी - फल वा प्रतिसन्धिको रूपमा यस कामभूमिमा नआउने पुद्गलको फल भैरहेको चित्त ।

पालि - अरहत्त-फल-चित्तं ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - अरहत्त - फल वा प्रजा विशेषलाई ग्रहण गर्न योग्य हुनुभएका अरहन्त पुद्गलको भाव भनेको अरहत्त - फल भैरहेको वा फल भनेको सम्यकदृष्टि आदिसंग मिलेको चित्त; यसरी यी चार चित्तलाई लोकूत्तर विपाक चित्त भनिन्छ ।

निगमन

पालि - इच्छेवं सब्बथापि अट्ठ लोकूत्तर-कुसल-विपाक-चित्तानि समत्तानि ।

भावार्थ - यसरी यथाकथित नय अनुरूप कुशल र विपाक भनिने सम्पूर्ण आकार प्रकारले आठवटा लोकूत्तर चित्त सम्पूर्ण भयो ।

संग्रह गाथा

पालि - चतुमग्ग- प्पभेदेन, चतुधा कुसलं तथा ।

पाकं तस्स फलत्तात्ति, अट्ठथा-नुत्तरं मतं ॥

भावार्थ - श्रोतापत्ति-मार्ग आदि अष्टाङ्गिक मार्गसंग मिलेको चार प्रकारको विभेदले लोकूत्तर कुशल चित्त चार थरी भए जस्तै लोकूत्तर विपाक चित्त पनि त्यो सोही कुशल चित्तको नै फल भएको कारणले चारथरी छन्; यसरी लोकूत्तर चित्त आठथरी छन् भनी बुझनुपर्‍यो ।

.....

चित्त सक्षिप्तले ८९ वटा

जातिको हिसाबले

पालि - द्वादसा कुसलानेवं, कुसलानेकवीसति ।
छत्तिंसेव विपाकानि, क्रियचित्तानि वीसति ॥

भावार्थ - यसरी यथाकथित नय अनुसार अकुशल चित्त बाह्रवटा मात्र, कुशल चित्त एकाइसवटा, विपाक चित्त छत्तीसवटा र क्रिया चित्त वीसवटा मात्र छन् ।

भूमिको हिसाबले

पालि - चतुपञ्चासधा कामे, रूपे पन्नारसीरथे ।
चित्तानि द्वादसा-रूपे, अटठथा-नुत्तरे तथा ॥

भावार्थ - परमार्थका ज्ञाता तथागतले कामभूमि एघार वटामा अवचरण गर्ने चित्त चवन्नवटा, असंज्ञासत्वबाट अलग भएको रूपभूमि पन्ध्रवटामा अवचरण गर्ने चित्त पन्ध्रवटा, अरूप भूमि चारवटामा अवचरण गर्ने चित्त बाह्रवटा र लोकुत्तर धर्म समूहमा उत्पन्न हुने चित्त आठवटा छ भनि भन्नुभएको छ ।

पालि - इत्थ-मेकन-नबुत्ति, पभेदं पन मानसं ।
एक-वीस-सतं-बाथ, विभजन्ति विचक्खणा ॥

भावार्थ - सामूहिक रूपले चित्तलाई यथाकथित जातिभेद र भूमिभेदका प्रभेदले एक कम नब्बे वा एकशय एक्काईस गरी विद्वानहरूले विभक्त गरी राखेकाछन् ।

चित्त विस्तृत रूपले १२१ वटा

लोकुत्तर चित्त विस्तृत रूपले ४० वटा

पालि - कथमेकून-नवुत्ति-विधं चित्तं एकवीससतं होति ?

भावार्थ - एक कम नब्बे प्रकारका चित्त एकशय एक्काइसवटा कसरी हुन्छ ?

सोतापत्ति - मार्ग चित्त ५ वटा

पालि - वितक्क - विचार - पीति - सुखेकग्गता - सहितं पठमज्झान - सोतापत्ति - मग्ग - चित्तं ।

भावार्थ - वितर्क विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग पांचवटाले युक्त भएको प्रथमध्यान श्रोतापत्ति-मार्ग-चित्त ।

पालि - विचार - पीति - सुखेकग्गता - सहितं दुत्तियज्झान - सोतापत्ति - मग्ग - चित्तं ।

भावार्थ - विचार प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग चारवटाले युक्त भएको द्वितीयध्यान श्रोतापत्ति-मार्ग-चित्त ।

पालि - पीति - सुखेकग्गता - सहितं तत्तियज्झान - सोतापत्ति - मग्ग - चित्तं ।

भावार्थ - प्रीति सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग तीनवटाले युक्त भएको तृतीयध्यान श्रोतापत्ति-मार्ग-चित्त ।

पालि - सुखेकग्गता - सहितं चतुत्थज्झान - सोतापत्ति - मग्ग - चित्तं ।

भावार्थ - सुख र एकाग्रता ध्यान अङ्ग दुईवटाले युक्त भएको चतुर्थध्यान-श्रोतापत्ति-मार्ग चित्त ।

परिच्छेद १

पालि - उपेक्खेकग्गता - सहितं पञ्चमज्झान - सोतापत्ति
- मग्ग - चित्तं चे"ति इमानि पञ्चपि सोतापत्ति-
मग्ग-चित्तानि नाम ।

भावार्थ - उपेक्षा र एकाग्रता भन्ने ध्यान अङ्ग दुईवटाले
युक्त भएको पञ्चमध्यान श्रोतापत्ति-मार्ग-चित्त; यसरी यी पांचवटा
चित्तलाई श्रोतापत्ति-मार्ग-चित्त भनिन्छ ।

गाथिको मार्गचित्त र फलचित्त २० वटा

पालि - तथा सकदागामिमग्ग - अनागामिमग्ग - अरहत्त -
मग्गचित्तं चे"ति समवीसति मग्गचित्तानि तथा
फलचित्तानि चे"ति समच्चत्तलिस लोकूत्तर-चित्तानि
भवन्ती"ति ।

भावार्थ - त्यसैले सकदागामी-मार्ग, अनागामी-मार्ग,
अरहत्त-मार्ग चित्त पनि पांच पांचथरी भएको हुनाले मार्गचित्त
समान रूपले बीसवटा हुन्छन्; त्यस्तै फलचित्त पनि । यसरी
मार्ग र फल चित्त बीस बीसवटा भएको हुनाले लोकूत्तर चित्त
समान रूपले चालीसवटा भयो ।

त्यसैले एक कम नब्बे चित्त एकशय एक्काईसवटा
हुनगएको छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - भानङ्ग-योग-भेदेन, कत्वे-केकं तु पञ्चधा ।
वुच्चता-नुत्तरं चित्तं, चत्तालीसविधन्ति च ॥

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – पादकध्यान आदि मध्येमा एकेक वटासंग समान हुंदा लोकोत्तर चित्त एकेकवटालाई प्रथमध्यानादि ध्यानअङ्गसंग मिलेको प्रभेदले पांचथरी गरीकन लोकोत्तर चित्तलाई चालीसवटा हुनगएको भन्नपछि ।

लौकिक र लोकोत्तर ध्यान चित्त समुह

पालि – यथा च रूपावचरं, गह्वता-नुत्तरं तथा ।
पठमादिज्झानभेदे, आरुप्यञ्चापि पञ्चमे ॥
एकादसविधं तस्मा, पठमादिक-मीरितं ।
झानमेकेक-मन्तेतु, तेवीसतिविधं भवे ॥

भावार्थ – रूपावचर र लोकोत्तर चित्तलाई प्रथमध्यानादि ध्यानअङ्गसंग मिलेको भेदले लिनुपरेभै अरूपावचर-चित्तलाई पनि उपेक्षा र एकाग्रतासंग मिलेको हुनाले पञ्चमध्यानको रूपमा लिनुपर्ने हुंदा प्रथमध्यानादि एकेक ध्यानचित्तलाई एघारवटा छ भनी बताएको छ । अन्तिम पञ्चमध्यान मात्र तेईस प्रकारले छन् ।

Dhamma.Digital

कुशल विपाकको विस्तृत र चित्त विस्तृत

पालि – सत्तत्तिसविधं पुञ्जं, द्विपञ्जासविधं तथा ।
पाक-मिच्चाहु चित्तानि, एकवीससतं वुधा ॥

भावार्थ – कुशल चित्त सैतीस र विपाक चित्त बाहुन्न प्रकारले भएको हुंदा सम्पूर्ण चित्तलाई एकशय एककाईसवटा छ भनी विद्वानहरूले बताएको छ ।

परिच्छेद १

निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थ-सङ्गहे चित्तसङ्गह-विभागो नाम
पठमो परिच्छेदो ।

भावार्थ - अभिधर्मार्थ-संग्रहमा चित्त-संग्रह नामको पहिलो
काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

Dhamma Digital चित्त - काण्ड सिद्धियो ।

चैतसिक-काण्ड २

चैतसिक लक्षण ४ वटा

पालि - एकुप्पाद - निरोधा च, एकालम्बन-वत्थुका ।
चेते युत्ता द्विपञ्जास, धम्मा चेतसिका मत्ता ॥

भावार्थ - चित्त संगसंगै उत्पन्न हुने र निरोध हुने, चित्तको जस्तै आरम्भण र समाज आधार पनि भएर चित्तसंग भिल्ले बाऊन्न (५२) स्वभावधर्मलाई चैतसिक भनी जान्नुपर्दछ ।

१३ अन्यसमान चैतसिक

सर्वचित्त - साधारण चैतसिक ७ वटा

पालि - कथं ?

फस्सो वेदना सञ्जा चेतना एकगता
जीवित्तिन्निद्रयं मनसिकारो चे"ति सत्तिमे चेतसिका
सञ्चिच्चित्त - साधारणा नाम ।

भावार्थ - कसरि जान्ने ?

आरम्भणलाई स्पर्श गर्ने लक्षण भएको स्पर्श चैतसिक,
आरम्भणको रसलाई अनुभव गर्ने लक्षण भएको वेदना चैतसिक,
आरम्भणको स्वभावलाई सम्भन्ने लक्षण भएको संज्ञा चैतसिक,
आरम्भणमा सम्प्रयुक्त - धर्मलाई प्रेरित गर्ने लक्षण भएको चेतना

चैतसिक, एउटै मात्र आरम्भणलाई ग्रहण गरेर स्थिर रहने, चञ्चल नहुने लक्षण भएको *एकाग्रता* चैतसिक, सहजात भईरहेको नाम - रूप धर्मलाई रक्षा गर्ने, अधिकारमा राख्ने लक्षण भएको *जीवित्तिन्द्रिय* चैतसिक र आरम्भणमा विचार गर्ने लक्षण भएको *मनसिकार* चैतसिक; यसरी यी सातवटा चैतसिक सबै चित्तसंग साधारण भएर रहने हुँदा "*सर्वचित्त साधारण चैतसिक*" नाम भएको हो ।

प्रकीर्णक चैतसिक ६ वटा

पालि - वितक्को विचारो अधिमोक्खो वीरियं पीति छन्दो चा"ति छ इमे चेतसिका पकिण्णका नाम ।

भावार्थ - सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा अभिरोपन गर्ने पुन्याइदिने लक्षण भएको *वितर्क* चैतसिक, आरम्भणमा सम्प्रयुक्त धर्मलाई अनुमार्जन गर्ने लक्षण भएको *विचार* चैतसिक, आरम्भणलाई निर्णय गर्ने लक्षण भएको *अधिमोक्ष* चैतसिक, सम्प्रयुक्त धर्मलाई प्रेरणा दिएर दृढ गराउने लक्षण भएको *वीर्य* चैतसिक, आरम्भणलाई प्रसन्न गराउने लक्षण भएको *प्रीति* चैतसिक र गरौला भन्ने इच्छा मात्रको लक्षण भएको *छन्द* चैतसिक; यसरी यी छ वटा चैतसिक मिसिएर मिल्ने भएको हुनाले "*प्रकीर्णक चैतसिक*" नाउँ भएको हो ।

पालि - एवमेते तेरस चेतसिका अञ्जसमानाति वेदितब्बा ।

भावार्थ - यसरी यी तेह्रवटा चैतसिकहरूलाई शोभन चित्तसंग मिल्ने अवस्थामा अशोभन चित्तबाट अलग हुने र अशोभन चित्तसंग मिल्ने अवस्थामा शोभन चित्तबाट अन्य

अशोभन चित्त जस्तो हुने हुंदा "अन्यसमान चैतसिक" भनिन्छ
भनी जान्नु पर्छ ।

अकुशल चैतसिक १४ वटा

पालि – मोहो अहिरिकं अनोत्तप्यं उद्धच्चं लोभो दिट्ठि
मानो दोसो इस्सा मच्छरियं कुक्कुच्चं थिनं मिद्धं
विचिकिच्छा चे"ति चुवसिमे चेतसिका अकुसला
नाम ।

भावार्थ – आरम्भणको स्वभावलाई छोप्ने मोह चैतसिक,
काय दुश्चरित्रादिमा लाज नमान्ने अहिरिक चैतसिक, काय
दुश्चरित्रादिबाट नडराउनु अनत्रपा चैतसिक, अशान्त र चञ्चल
स्वभाव भएको औधृत्य चैतसिक, आरम्भणमा तांस्सिने लोभ
चैतसिक, अयथार्थ रूपले विचार गर्ने र परामर्श गरिने दृष्टि
चैतसिक, गजूर जस्तै भएर आफुले आफैलाई मै हुं भनिकन
सम्भन्ने मान चैतसिक, कडा भएर बिगार्ने लक्षण भएको दोस
चैतसिक, अर्काको सम्पत्ति देखेर मनमा सहन नसकिने ईर्ष्या
चैतसिक, आफ्नो सम्पत्तिलाई लुकाउने लक्षण भएको मात्सर्य
चैतसिक, गरिसकेको दुश्चरित्र र गर्न नपाएको सुचरित्रमा
बारबार चिन्ता लिने, पश्चाताप हुने स्वभाव भएको कौकृत्य
चैतसिक, चित्तको अकर्मण्यता लक्षण भएको स्त्यान चैतसिक,
चैतसिकको अकर्मण्यता लक्षण भएको मिद्ध चैतसिक, र
आरम्भणलाई निर्णय गर्न नसकिने विचिकित्सा चैतसिक; यसरी
यी चौधवटा चैतसिकलाई अकुशल चित्तमा मात्र मिल्ने हुंदा
"अकुशल चैतसिक" भनिन्छ ।

शोभन चैतसिक २५

शोभन साधारण चैतसिक १९ वटा

पालि -सद्धा सति हिरी ओत्तपं अलोभो अदोसो तत्रमज्झत्तता कायप्पस्सद्धि चित्तप्पस्सद्धि कायलहुता चित्तलहुता कायमुदुता चित्तमुदुता कायकम्मञ्जता चित्तकम्मञ्जता कायपागुञ्जता चित्तपागुञ्जता कायजुक्ता चित्तजुक्ता चे"ति एकूनवीसतिमे चेतसिका शोभन साधारणा नाम ।

भावार्थ - बुद्ध आदि असल आरम्मणमा सम्प्रयुक्त धर्मलाई पवित्र पार्ने **श्रद्धा** चैतसिक, बुद्ध आदि असल आरम्मणमा सम्प्रयुक्त धर्मलाई स्मरण गराउने **स्मृति** चैतसिक, काय दुश्चरित्रादि देखेर लाज मान्ने **हिरी** चैतसिक, काय दुश्चरित्रादि देखेर डराउने **अत्रपा** चैतसिक, आरम्मणमा नतासिने **अलोभ** चैतसिक, कडा नभएको नबिगार्ने **अदोस** चैतसिक, यता उताको आरम्मणमा सम्प्रयुक्त धर्मलाई उपेक्षा गराउने **तत्रमध्यस्थता** चैतसिक, चैतसिकको शान्त हुने स्वभाव भएको **कायप्रशब्धि** चैतसिक, चित्तको शान्त हुने स्वभाव भएको **चित्तप्रशब्धि** चैतसिक, चैतसिकको हलुका हुने स्वभाव भएको **कायलहुता** चैतसिक, चित्तको हलुका हुने स्वभाव भएको **चित्तलहुता** चैतसिक, चैतसिकको नरम हुने स्वभाव भएको **कायमुदुता** चैतसिक, चित्तको नरम हुने स्वभाव भएको **चित्तमुदुता** चैतसिक, चैतसिकको काममा असल भाव नै लक्षण भएको **कायकर्मण्यता** चैतसिक, चित्तको काममा असल भाव नै लक्षण भएको **चित्तकर्मण्यता** चैतसिक, चैतसिकको प्रगुणता लक्षण भएको **कायपागुञ्जता** चैतसिक, चित्तको प्रगुणता लक्षण भएको

अभिधर्मार्थसंग्रह

चित्तपागुञ्जता चैतसिक अर्थात् चैतसिकको पीडा हुनेबाट शान्त हुने लक्षण भएको **कायपागुञ्जता** चैतसिक, चित्तको पीडा हुनेबाट शान्त हुने लक्षण भएको **चित्तपागुञ्जता** चैतसिक, चैतसिकको सोभो हुने भएको **कायशुक्लता** चैतसिक, चित्तको सोभो हुने भएको **चित्तशुक्लता** चैतसिक; यसरी यी उन्नाइसवटा चैतसिकलाई सबै शोभन चित्तसंग मिल्ने हुँदा "शोभन साधारण चैतसिक" भनिन्छ ।

विरति चैतसिक ३ वटा

पालि - सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो चे"ति तिस्रो विरतियो नाम ।

भावार्थ - जीविकोपार्जनको कारण नभएको मृषावाद आदि वचीदुश्चरित्र चारवटाबाट अलग भइरहेको **सम्यक्वचन** चैतसिक; प्राणातिपात आदि कायदुश्चरित्र तीनवटाबाट अलग भइरहेको **सम्यक्कमन्ति** चैतसिक र जीविकोपार्जनको कारण भइरहेको वचीदुश्चरित्र चारवटा र काय दुश्चरित्र तीनवटाबाट अलग भइरहेको **सम्यक्आजीविका** चैतसिक यसरी यी तीनवटालाई "विरति चैतसिक" भनिन्छ ।

अप्रमाण चैतसिक २ वटा र

प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिक

पालि - करुणा मुदिता अप्पमञ्जायो नामा"ति सब्बथापि पञ्चिन्द्रियेन सद्धिं पञ्चवीसति"मे चेतसिका सोभणा"ति वेदितब्बा"ति ।

परिच्छेद २

भावार्थ - सीमा विहीन भैरहेका दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरी करूणा भाव जगाउने करूणा चैतसिक, र परिधि रहित भैरहेका सुखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरी खुसी हुने मुदिता चैतसिक; यसरी यी दुईवटा चैतसिकलाई अप्रमाण चैतसिक भनिन्छ; अथवा सीमा नभएको सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गर्ने चैतसिक भनिन्छ ।

सम्पूर्ण अनित्य आदि आकार प्रकारले यथार्थ जान्न सक्ने, त्यसरी जान्नुमा अधिकार लिने प्रज्ञन्द्रिय भनेको **अमोह चैतसिक** सहित यी पच्चीसवटा चैतसिकलाई **"शोभन चैतसिक"** भनिन्छ भनी जान्नुपर्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - एत्तावता च

तेरसञ्जसमाना च, चुद्धसा- कुसला तथा ।
सोभना पञ्चवीसा"ति, द्विपञ्जास पवुच्चरे ॥

भावार्थ-- यी सबै चैतसिकहरूलाई संक्षिप्तले अन्यसमान चैतसिक १३, अकुशल चैतसिक १४ र शोभन चैतसिक २५; यसरी बाऊन्न ५२ वटा छ भनी स्पष्टरूपले बताएको छ ।

सम्प्रयोग - नय १६ वटा

पालि - तेसं चित्तावियुत्तानं, यथायोग - मितो परं ।
चिनुप्पादेसु पच्चेकं, सम्प्रयोगो षवुच्चति ॥

भावार्थ - यो संक्षिप्त कथन पद्धि सधैभरि चित्तसंग मिलने ती चैतसिकहरूको अलग अलग मिलने सम्प्रयोगलाई मिलन उचित उचितरूपले छुट्याएर बताउंछ ।

संप्रयोगनय संग्रह गाथा

पालि - सत्त सब्बत्थ युञ्जन्ति, यथायोगं पकिण्णका ।
चुद्धसाकुसलेस्वेव, सोभणेस्वेव सोभणा ॥

भावार्थ - सर्वचित्त साधारण चैतसिक ७ वटा सम्पूर्ण चित्त ८९ वटासंग मिल्छ । प्रकीर्णक चैतसिक ६ वटा उचित उचित रूपले (८९ वटा अथवा १२१ वटा चित्तसंग) मिल्छ १४ वटा अकुशल चैतसिक १२ वटा अकुशल चित्तमा मात्र मिलन उचित उचित रूपले मिल्छ । शोभन चैतसिक २५ वटा शोभन चित्त ५९ वटासंग मात्र उचित उचित रूपले मिल्छ ।

अन्यसमान चैतसिक सम्प्रयोग - नय ७ वटा

पालि - कथं ?

सब्बचित्तसाधारणा ताव सत्तिमे चेतसिका सब्बेसुपि
एकून-नवुति चिनुप्पादेसु लब्भति ।

परिच्छेद २

भावार्थ - पहिले सर्बचित्त साधारण चैतसिक सातबटा सबेने चित्त ८९ वटामा उपलब्ध हुन्छ ।

पालि - पकिण्णकेसु पन वितक्को ताव

द्विपञ्चविञ्जाणवज्जित कामावचर चित्तेसु चेव
एकादससु पठमज्झान चित्तेसु चा"ति पञ्चपञ्जास
चित्तेसु उप्पज्जति ।

भावार्थ - अब प्रकीर्णक चैतसिकको सम्प्रयोग नयलाई बताउंछ-- प्रकीर्णक चैतसिक ६ वटा मध्येमा पहिलो वितर्क चैतसिक द्विपञ्चविञ्जाण १० वटाबाट अलग भएका कामचित्त ४४ वटामा र प्रथमध्यानचित्त ११ वटामा; यसरी ५५ वटा चित्तमा मिल्छ ।

पालि - विचारो पन तेसु चेव एकादससु दुतियज्झान-
चित्तेसु चा"ति छसट्ठि चित्तेसु ।

भावार्थ - विचार चैतसिक मात्र ती वितर्क मिलेका चित्त ५५ र द्वितीयध्यान चित्त ११ वटा; यसरी ६६ वटा चित्तमा मिल्छ ।

पालि - अधिमोक्खो द्विपञ्चविञ्जाण विचिकिच्छा सहगत
वज्जित चित्तेसु ।

भावार्थ - अधिमोक्ष चैतसिक द्विपञ्चविज्ञान १० वटा र विचिकित्सा सहगत चित्तबाट अलग भएका ७८ चित्तमा मिल्छ ।

पालि - वीरियं पञ्चङ्कारावज्जन-द्विपञ्चविञ्जाण म्पटिच्छन्न-
सन्तीरण-वज्जित-चित्तेसु ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावाथ - **वीर्य** चैतसिक पञ्चद्वार आवर्जन, द्विपञ्चविज्ञान १० वटा सम्प्रतिच्छन्न २ वटा र सन्तीरण ३ वटाबाट अलग भएका ७३ वटा चित्तमा मिल्छ ।

पालि - पीति दोमनस्सुपेक्खा - सहगत - कायविञ्जाण - चतुत्थज्झान-वज्जित-चित्तेसु ।

भावाथ - प्रीति चैतसिक दोसमूल चित्त २ वटा, उपेक्षा सहगत चित्त ५५ वटा, कायविज्ञान २ वटा र चतुर्थध्यान चित्त ११ वटाबाट अलग भएका ५१ वटा चित्तमा मिल्छ ।

पालि - छन्दो अहेतुक मोमूह-वज्जिता-चित्तेसु”ति ।

भावाथ छन्द चैतसिक अहेतुक चित्त १८ - वटा, मोहमूल दुइवटाबाट अलग भएका ५९ वटा चित्तमा मिल्छ । यसरी १३ वटा **अन्यसमान** चैतसिकको सात प्रकारका सम्प्रयोग - नयलाई जान्नुपर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - ते पन चित्तुप्पादा यथाक्कमं ।
छसट्ठि पञ्चपञ्जास, एकादस च सोलस ।
सत्तति वीसति चेव, पकिण्णक - विवज्जिता ॥

भावाथ - पारिसेस नयलाई बताउंछु:- **प्रकीर्णक चैतसिक** ६ वटाबाट अलग भएका ती चित्तहरू क्रमशः ६६ वटा, ५५ वटा, १६ वटा, ७ वटा र २० वटा छ भनी जान्नुपर्छ ।

परिच्छेद २

पालि - पञ्चपञ्जास छसट्ठि, द्दसत्तति तिसनति ।
एकपञ्जास चेकून, सत्तति सपकिण्णका ॥

भावार्थ-- प्रकीर्णक चैतसिक ६ वटासंग मिलेका चित्तलाई क्रमशः ५५ वटा, ६६ वटा, ७८ वटा, ७३ वटा, ५१ वटा र ६९ वटा छ भनी जान्नु पर्दछ ।

अकुशल चैतसिक सम्प्रयोग - नय ५ वटा

पालि - अकुसलेसु पन मोहो अहिरिकं अनोत्तप्पं उद्धच्चञ्चा"ति चत्तारोमे चेतसिका सब्बाकुसल-साधारणा नामस सब्बेसुपि द्वादसाकुसलेसु लब्भन्ति ।

भावार्थ - अकुशल चैतसिकको सम्प्रयोग नयलाई बताउंछु-- अकुशल चैतसिक १४ वटा मध्ये मोह चैतसिक, अहिरिक, अनत्रपा र औघृत्य चैतसिक; यसरी यी चारवटा चैतसिकहरूलाई सर्वाकुशल साधारण चैतसिक भनिन्छ अथवा सम्पूर्ण अकुशल चित्त १२ वटासंग साधारण भएको चैतसिक । यी चारैवटा चैतसिक सम्पूर्ण अकुशल चित्त बाह्रवटामा उपलब्ध हुन्छन् ।

पालि - लोभो अट्ठसु लोभ-सहगत-चित्तेस्वेव लब्भति ।

भावार्थ-- लोभ चैतसिक लोभ सहगत चित्त ८ वटामा मात्र मिल्छ ।

पालि - दिट्ठि चतुसु दिट्ठिगत-सम्पयुत्तेसु ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ-- दृष्टि चैतसिक दृष्टिगत सम्प्रयुक्त चित्त
चारवटामा मात्र मिल्छ ।

पालि -मानो चतूसु दिट्ठिगत-विप्पयुत्तेसु ।

भावार्थ-- मान चैतसिक दृष्टिगत विप्रयुक्त चित्त
चारवटामा मात्र मिल्छ ।

पालि -दोसो इस्सा मच्छरियं कुक्कुच्चञ्चा"ति द्वीसु
पटिघ-सम्पयुत्त-चित्तेसु ।

भावार्थ - दोस चैतसिक, ईर्ष्या, मात्सर्य र कौकृत्य
चैतसिक यसरी यी चार चैतसिकहरू प्रतिघ सम्प्रयुक्त चित्त
दुईवटामा मात्र मिल्छ ।

पालि -धिनमिद्धं पञ्चसु ससंखारिक-चित्तेसु ।

भावार्थ - स्त्यान मिद्ध चैतसिक ससंस्कारिक चित्त ५
वटामा मात्र मिल्छ ।

पालि -विचिकिच्छा विचिकिच्छा-सहगत-चित्तेयेवा"ति ।

भावार्थ - विचिकित्सा चैतसिक विचिकित्सा सहगत
चित्तमा मात्र मिल्छ । यसरी ५४ वटा अकुशल चैतसिकको ५
प्रकारका सम्प्रयोग नयलाई जान्नु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि -सब्बापुञ्जेसु चत्तारो, लोभमूले तयो गता ।
दोसमलेसु चत्तारो, ससंखारे द्वयं तथा ॥
विचिकिच्छा विचिकिच्छा, चित्ते चाति चतुहस ।
द्वादसाकुसलेस्वेव, सम्पयुज्जन्ति पञ्चधा ॥

परिच्छेद २

भाषार्थ - चारवटा चैतसिक सम्पूर्ण अकुशल चित्त १२ वटामा, तीनवटा चैतसिक लोभमूल चित्त ८ वटामा, चारवटा चैतसिक दोसमूल चित्त २ वटामा, स्थान मिद्ध चैतसिक दुईवटा ससंस्कारिक चित्त ५ वटामा र **विचिकित्सा** चैतसिक विचिकित्सा सहगत चित्त १ वटामा मात्र मिल्छ । यसरी १४ वटा अकुशल चैतसिक १२ वटा अकुशल चित्तमा मात्र ५ प्रकारले विभिन्न तरिकाले राम्रोसंग मिल्दछ ।

शोभन चैतसिक सम्प्रयोग - नय ४ वटा

पालि - सोभणोसु पन सोभण - साधारणा ताव एकून-
वीसतिमे चेतसिका सब्बेसुपि एकूनसट्ठि
सोभणधित्तेसु संबिज्जन्ति ।

भाषार्थ - शोभन चैतसिकको सम्प्रयोग नयलाई बताउंछु- शोभन चैतसिक २५ वटा मध्ये पहिलो शोभन साधारण चैतसिक १९ वटा सम्पूर्ण शोभन चित्त ५९ वटामा मिल्दछ ।

पालि - विरतियो पन तिस्सोपि लोकुत्तर-धित्तेसु सब्बथापि
बियता एकतोव लब्बन्ति लोकियेसु पन
कामावधर-कुसलेस्वेव कदाधि सन्दिस्सन्ति विसुं
विसुं ।

भाषार्थ - अब फेरी **विरति** चैतसिकलाई बताउंछु-
विरति चैतसिक तीनैवटा ८ वटा लोकुत्तर चित्तमा दुश्चरित्र
दुराजीबलाई हटाउने सम्पूर्ण आकार प्रकारले नियत रूपले
एकैपाखमा नै उपलब्ध हुन्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

यसपद्धि अनियतलाई बताउंछु-- लौकिक शोभन चित्त ५१ वटा मध्ये कामावचर कुशल चित्त ८ वटामा मात्र (विरति चैतसिक तीनैवटा) कहिले काहिं देखापर्न आउंछ; परन्तु एकैचोटि होइन, अलग अलग ।

पालि -अप्यमञ्जायो पन द्वादससु पञ्चमज्झान वज्जित-महग्गत-चित्तेसु चेव कामावचर-कुसलेसु च सहेतुक-कामावचर-क्रिय-चित्तेसु चा"ति अट्ठवीसति चित्तेस्वेव कदाचि नाना हुत्वा जायन्ति । उपेक्खा-सहगतेसु पनेत्थ करूणा मुदिता व सन्ती"ति केचि वदन्ति ।

भावार्थ - अब अप्रमाण चैतसिकलाई बताउंछु-- अप्रमाण चैतसिक पञ्चमध्यान चित्तबाट अलग भएका १२ वटा महग्गत चित्तमा, कामावचर कुशल चित्त ८ वटामा र सहेतुक-कामावचर क्रिया चित्त ८ वटामा; यसरी २८वटा चित्तमा मात्र कहिले काहिं मिल्दछ; त्यो पनि अलग अलग ।

केचिवादलाई बताउंछु-- कामावचर शोभन चित्त १६ वटा मध्ये उपेक्खा सहगत चित्त ८ वटामा करूणा र मुदिता चैतसिक छैन भनी कुनै आचार्यहरूले बताएका छन् ।

पालि -पञ्जा पन द्वादससु आणसम्पयुत्त-कामावचर-चित्तेसु चेव सम्भेसुपि पञ्चतिस महग्गत-लोकुत्तर-चित्तेसु चा"ति सत्तच्चत्तालीस चित्तेसु सम्पयोगं गच्छती"ति ।

भावार्थ - अब फेरी प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिकलाई बताउंछु-- प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिक ज्ञान सम्प्रयुक्त चित्त १२ वटा र सम्पूर्ण महग्गत लोकुत्तर चित्त ३५ वटा; यसरी ४७ वटा चित्तमा मिल्दछ । यसरी शोभन चैतसिक २५ वटाको ४ प्रकारको सम्प्रयोग नयलाई जान्नु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - एकनवीसति धम्मा, जायन्तेकूनसदृठिसु ।
 तयो सोलस चित्तेसु, अट्ठवीसतियं द्वयं ॥
 पञ्जा पकासिता सत्तचत्तालीस विधेसुपि ।
 सम्पयुत्ता चतुधेव, सोभणेस्वेव सोभणा ॥

भावार्थ - १९ वटा चैतसिक ५९ वटा चित्तमा, विरति चैतसिक ततीनवटा १६ वटा चित्तमा, अप्रमाण चैतसिक दुईवटा २८ वटा चित्तमा र प्रज्ञिन्द्रिय चैतसिक ४७ वटा चित्तमा मात्र मिल्दछ । कथित नियम अनुसार शोभन चैतसिक २५ वटा शोभन चित्त ५९ वटामा मात्र चार प्रकारले सम्प्रयुक्त हुन्छ ।

नियत अनियतयोगी चैतसिक

पालि - इस्सा-मच्छेर-कुक्कुच्च, विरति करुणादयो ।
 नाना कदाधि मानो च, धिनमिद्धं तथा सह ॥

भावार्थ - ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य, विरति, करुणा आदि चैतसिकहरू कहिले कहिले अलग अलग भएर उत्पन्न हुन्छ; मान चैतसिक पनि कहिले कहिले उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै स्त्यानमिद्ध चैतसिक एक जोडा भएर कहिले कहिले उत्पन्न हुन्छ; अर्को तरिकाले-- स्त्यानमिद्ध चैतसिक एकजोडा, ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य र मान चैतसिकसंग कहिले काहिं उत्पन्न हुन्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि - यथावुत्तानुसारेण, सेस-नियतयोगिनो ।
सङ्गहञ्च पवक्खामि, तेसं दानि यथारहं ॥

भावार्थ - यथा कथित नियम अनुसार ११ वटा चैतसिकको नाम अनियत योगी भएको छ; अथवा सधैं मिलेर नबस्ने (नमित्त्ने) चैतसिक । त्यसबाट बाकि रहेको ४१ वटा चैतसिकको नाम नियतयोगी अथवा सधैं मिली रहने चैतसिक । ती नियतयोगी र अनियतयोगी चैतसिकहरूलाई सुबिधानुसार गन्ति गर्नुपर्ने वा समूह गर्ने कुरा अब बताउछु ।

संग्रह - नय ३३ वटा

संग्रह-गाथा

पालि - छत्तिंसानुत्तरे धम्मा, पञ्चत्तिंस महग्गले ।
अट्ठत्तिंसापि लब्भन्ति, कामावचर सोभन्ते ॥
सत्तवीसति पुञ्जम्हि, द्वादसाहेतुकंति च ।
यथासम्भव-योगेण, पञ्चथा तत्थ सङ्गहो ॥

भावार्थ - लोकुत्तर चित्तमा ३६ वटा चैतसिक, महारगत चित्तमा ३५ वटा र कामावचर शोभन चित्तमा ३८ वटा चैतसिक उपलब्ध हुन्छ ।

अकुशल चित्तमा २७ वटा चैतसिक र अहेतुक चित्तमा १२ वटा चैतसिक उपलब्ध हुन्छ । यसरी सुबिधानुसार मिलेकोहुनाले त्यस गणन (गन्ने) समोधान (समूह गर्ने) संग्रह - नय पांच प्रकारले गणन गर्ने वा समूह गर्ने हुन्छ ।

लोकुत्तर संग्रह-नय ५ वटा

पालि - कथं ?

लोकुत्तरेसु ताव अट्ठसु पठमज्झानिक चित्तेसु अब्जसमाना तेरस चेतसिका अप्पमब्जा- वज्जिता तेवीसति सोभण-चेतसिका चे"ति छत्तिंस धम्मा सङ्गहं गच्छन्ति ।

भावार्थ - कसरि ?

लोकुत्तर चित्त मध्ये पहिले लोकुत्तर प्रथमध्यानिक चित्त ८ वटामा अन्यसमान चैतसिक १३ वटा अप्रमाण चैतसिक दुइवटाबाट अलग भएको शोभन चैतसिक २३ वटा; यसरी ३६ वटा चैतसिक संग्रह हुन जान्छ ।

पालि - तथा दुतियज्झानिक-चित्तेसु वितक्कवज्जा ।

भावार्थ - त्यस्तै नै लोकुत्तर द्वितीयध्यानिक चित्त ८ वटामा वितर्कबाट अलग भएको ३५ वटा चैतसिक संग्रह हुनजान्छ ।

पालि - ततियज्झानिक-चित्तेसु वितक्क-विचार वज्जा ।

भावार्थ - लोकुत्तर तृतीयध्यानिक चित्त ८ वटामा वितर्क विचारबाट अलग भएको ३४ वटा चैतसिक संग्रह हुनजान्छ ।

पालि - चतुत्थज्झानिक-चित्तेसु वितक्क-विचार-प्रीति वज्जा

भावार्थ - लोकुत्तर चतुर्थध्यानिक चित्त ८ वटामा वितर्क विचार प्रीतिबाट अलग भएको ३३ वटा चैतसिक संग्रह हुनजान्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि - पञ्चमज्झानिक-चित्तेसुपि उपेक्खा-सहगता ते एव संग्रहयन्ती"ति सञ्चयापि अट्ठसु लोकुत्तर-चित्तेसु पञ्चकज्झानवसेन पञ्चधाव सङ्ग्रहो होती"ति ।

भावार्थ - यसरी सम्पूर्ण प्रकारले लोकुत्तर चित्त ८ वटामा ध्यान समूह पांचवटाको हिसाबले पांच प्रकारले नै गणन गर्ने वा संग्रह गर्ने हुनजान्छ । यसरी ती लोकुत्तर चित्त ८ वटामा पांच प्रकारको संग्रह नयलाई बुझनु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - छत्तिंस पञ्चत्तिस च, चतुत्तिंस यथाक्कमं ।
तेत्तिंस द्वयमिच्चेवं, पञ्चधानुत्तरे ठिता ॥

भावार्थ - लोकुत्तर चित्तमा संग्रह नय क्रमशः ३६ वटा चैतसिक, ३५ वटा, ३४ वटा र ३३ वटा चैतसिक समूह, दुई समूह; यसरी पांच प्रकारले भयो ।

महग्गत - चित्त संग्रह ५ वटा

पालि - महग्गतेसु पन तीसु पठमज्झानिकहृदित्तेसु ताव अञ्जसमाना तेरस चेतसिका विरतित्तय वज्जिता द्वावीसति सोभणहृद्येतसिका चे"ति पञ्चत्तिंस धम्मा सङ्ग्रहं गच्छन्ति ।

भावार्थ - महग्गत चित्तको संग्रह नयलाई बताउंछु- महग्गत चित्त २७ वटा मध्ये पहिलो महग्गत प्रथमध्यानिक चित्त

तीनवटामा अन्यसमान चैतसिक १३ वटा, विरति चैतसिक तीनवटाले अलग भैरहेको २२ वटा शोभन चैतसिक; यसरी ३५ वटा चैतसिक संग्रह हुनजान्छ ।

पालि - करुणा मुदिता पनेत्थ पच्चेकमेव योजेतब्बा ।

भावार्थ - विशेषता षताउंछु । यो महग्गत प्रथमध्यानिक-चित्त तीनवटामा अथवा ३५ वटा चैतसिकमा करुणा र मुदिता चैतसिकलाई अलगअलग नै मिलाउनु पर्छ ।

पालि - तथा दुत्तियज्झानिक-चित्तेसु वितक्क-वज्जा ।

भावार्थ - त्यस्तै नै द्वितीयध्यानिक महग्गत चित्त तीनवटामा वितर्क बाहेकको ३४ वटा चैतसिक संग्रह हुनजान्छ ।

पालि - ततियज्झानिक-चित्तेसु वितक्क-विचार-वज्जा ।

भावार्थ - तृतीयध्यानिक महग्गत चित्त तीनवटामा वितर्क विचारले अलग भएको ३३ वटा चैतसिक संग्रह हुन जान्छ ।

पालि - चतुत्थज्झानिक-चित्तेसु वितक्क-विचार-प्रीति-वज्जा ।

भावार्थ - चतुर्थध्यानिक महग्गत चित्त तीनवटामा वितर्क विचार र प्रीतिबाट अलग भएको ३२ वटा चैतसिक संग्रह हुनजान्छ ।

पालि - पञ्चमज्झानिक-चित्तेसु पन पन्नरससु अप्पमञ्जायो न लब्भन्ती"तिस सञ्चधापि सत्तवीसति महग्गत-चित्तेसु पञ्चकज्झानवसेन पञ्चधाव सङ्गहो होती"ति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - विशेषता बताउछु- पञ्चमध्यानिक महग्गत चित्त १५-वटामा अप्रमाण चैतसिक दुइवटा उपलब्ध हुदैन ।

यसरी सम्पूर्ण प्रकारले २७ वटा महग्गत चित्तमा ५ वटा ध्यानाङ्ग समूहको हिसाबले पांच प्रकारले गणना गर्न हुन्छ । यसरी ती महग्गत चित्त २७ वटामा पांच प्रकारको संग्रह नयलाई जान्नुपर्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - पञ्चत्तिसं चतुत्तिसं, तेत्तिसं च यथाक्कमं ।
आत्तिसं चेव तिसंसेति, पञ्चधाव महग्गते ॥

भावार्थ - महग्गत चित्तमा संग्रह-नय क्रमशः ३५ वटा चैतसिक, ३४ वटा, ३३ वटा, ३२ वटा र ३० वटा चैतसिक; यसरी पांच प्रकारले भयो ।

काम - शोभन चित्त

संग्रह - नय १२ वटा

पालि - कामावचर सोभणोसु पन कुसलेसु ताव पठमद्वये
अञ्जसमाना तेरस चेतसिका पञ्चवीसति सोभण-
चेतसिका चे"ति अट्ठत्तिसं धम्मा सङ्गहं
गच्छन्ति ।

भावार्थ - कामावचर शोभन चित्तको संग्रह-नयलाई बताउछु । कामावचर शोभन चित्त २४ वटा मध्ये महाकुशल चित्त ८ वटामा पनि महाकुशल प्रथमद्वयमा अन्यसमान चैतसिक

परिच्छेद २

१३ वटा, शोभन चैतसिक २५ वटा; यसरी ३८ वटा चैतसिक मिल्छ ।

पालि –अप्पमञ्जा-विरतियो पनेत्थ पञ्चपि पच्चेकमेव योजेतब्बा ।

भावार्थ – विशेषता बताउंछु । यो महाकुशल प्रथमद्वयमा अथवा ३८ वटा चैतसिक मध्ये अप्रमाण र विरति चैतसिक ५ वटालाई अलग अलग वा एकेक गरी मात्र मिलाउनुपर्छ ।

पालि –तथा दुतियद्वये जाणवज्जिता ।

भावार्थ – त्यसरी नै महाकुशल द्वितीयद्वयमा ज्ञानले अलग भएको ३७ वटा चैतसिक मिल्छ ।

पालि –ततीयद्वये जाण-सम्पयुत्ता पीति-वज्जिता ।

भावार्थ – महाकुशल तृतीयद्वयमा ज्ञानले सम्प्रयुक्त भई प्रीतिबाट अलग भएको ३७ वटा चैतसिक मिल्छ ।

पालि –चतुत्थद्वये जाण-पीति-वज्जिता ते एव सङ्गहन्ति ।

भावार्थ – महाकुशल चतुर्थद्वयमा ज्ञान र प्रीतिले अलग भएको ३६ वटा सोही अन्यसमान र शोभन चैतसिक संग्रहित हुनजान्छन् ।

पालि –क्रियचित्तेसुपि विरति-वज्जिता तथेव चतसुपि दुकेसु चतुथाव सङ्गहन्ति ।

भावार्थ – महाक्रिया चित्त ८ वटामा पनि विरति चैतसिकले अलग भएको ३५ वटा अन्यसमान र शोभन चैतसिक नै महाकुशलमा जस्तै चारैवटा दुकमा चारै प्रकारले नै संग्रहित हुन्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि - तथा विपाकेसु च अप्पमञ्जा-विरति-वज्जिता ते एव सङ्गहन्ति ।

सब्बथापि चतुर्वीसति कामावचर-शोभन-चित्तेसु दुक्कवसेन द्वादसधाव सङ्गहो होती"ति ।

भावार्थ - त्यस्तै नै महाविपाक चित्त आठवटामा पनि अप्रमण्ण र विरति चैतसिक पांचवटाबाट अलग भएको ३३ वटा अन्यसमान र शोभन चैतसिक नै चारै दुक्कको हिसाबले चार प्रकारले नै संग्रहित हुन्छ ।

यसरी सम्पूर्ण प्रकारले २४ वटा कामावचर शोभन चित्तमा दुक्कको हिसाबले १२ प्रकारले नै संग्रह गर्नुपर्ने भएको छ ।

यसरी ती कामावचर शोभन चित्तमा १२ प्रकारको संग्रहनयलाई जान्नुप्यो ।

संग्रह - गाथा

पालि - अट्ठत्तिंस सत्तत्तिंस, द्वयं छत्तिंसकं सुभे ।
पञ्चत्तिंस चतुत्तिंस, द्वयं तेत्तिंसकं क्रिये ॥
तेत्तिंस पाके वात्तिंस, द्वयेकत्तिंसकं भवे ।
सहेतु कामावचर, पुञ्जपाकह क्रिया मने ॥

भावार्थ - कामावचर कुशल, सहेतुक कामावचर विपाक र सहेतुक कामावचर क्रियाचित्तमा अथवा चित्त मध्ये महाकुशल चित्त ८ वटामा ३८ वटा, ३७ वटा चैतसिकको समूहमा दुईसमूह र ३६ वटा चैतसिक; फेरी महाक्रिया चित्त ८ वटामा ३५ वटा, ३४ वटा चैतसिकको समूहमा दुईसमूह र ३३ वटा

परिच्छेद २

चैतसिक; अनि फेरी महाविपाक चित्त ८ वटामा ३३ वटा, ३२ वटा चैतसिकको समूह दुईसमूह र ३१ वटा चैतसिक छन् ।

त्यो चित्तमा नभिलेका चैतसिकहरू -

पालि - न विज्जन्तेत्थ विरती, क्रियेसु च महग्गते ।
अनुत्तरे अप्पमञ्जा, कामपाके द्वयं तथा ॥

भावार्थ - यी शोभन चित्त मध्ये महाक्रिया चित्त ८ वटामा र महग्गत चित्त २७ वटामा विरति चैतसिक, लोकुत्तर ८ वटामा अप्रमाण चैतसिक मिल्दैन । त्यस्तै नै महाविपाक चित्त ८ वटामा विरति र अप्रमाण चैतसिक दुईधरी पनि मिल्दैन ।

चित्त विशेषक चैतसिक

पालि - अनुत्तरे भानधम्मा, अप्पमञ्जा च मज्झिमे ।
विरती-जाण-पीति च, परित्तेसु विसेसका ॥

भावार्थ - लोकुत्तर चित्तमा ध्यानधर्म विशेषक हो । महग्गत चित्त २७ वटामा ध्यानधर्म र अप्रमाण चैतसिक विशेषक हो; कामावचर शोभन चित्त २४ वटामा अप्रमाण चैतसिक, विरति चैतसिक, प्रज्ञिन्द्रिय चैतसिक र प्रीति चैतसिक विशेषक हो ।

अकुशलचित्त संग्रह - नय ७ वटा

पालि - अकुसलेसु पन लोभमलेसु ताव पठमे असंखारिके
अञ्जसमाना तेरस चैतसिका अकुसल साधारणा

चत्तारो चा"ति सत्तरस लोभ दिट्ठीहि सन्धिं
एकूनवीसति धम्मा सङ्गहं गच्छन्ति ।

भावार्थ - अकुशल संग्रहनयलाई बताउंछु- अकुशल चित्त १२ वटा मध्ये लोभमूल चित्त ८ वटाभा पनि पहिलो लोभमूल असंस्कारिक चित्तमा अन्यसमान चैतसिक १३ वटा, अकुशल साधारण ४ वटा र लोभ दृष्टिसहित १९ वटा चैतसिक मिल्दछ ।

पालि - तथेव दुत्तिये असंखारिक लोभ-मानेन ।

भावार्थ - त्यस्तै नै दोश्रो लोभमूल असंस्कारिक चित्तमा लोभ मान सहित १९ वटा चैतसिक मिल्दछ ।

पालि - तत्तिये तथेव पीति-वज्जिता लोभ दिट्ठीहि सह
अट्ठारस ।

भावार्थ - त्यस्तै नै तेस्रो लोभमूल असंस्कारिक चित्तमा प्रीतिले अलग भएको लोभ दृष्टि सहित १८ वटा चैतसिक मिल्दछ ।

पालि - चतुत्थे तथेव लोभ मानेन ।

भावार्थ - त्यस्तै नै चौथो लोभमूल असंस्कारिक चित्तमा लोभ मान सहित १८ वटा चैतसिक मिल्दछ ।

पालि - पञ्चमे पन पटिघ सम्पयुत्ते असंखारिके दोसो
इस्सा मच्छरियं कुक्कुच्चञ्चा"ति चतुहि सन्धिं
पीति-वज्जिता ते एव वीसति धम्मा सङ्गहन्ति ।

भावार्थ - अब दोषमूल असंस्कारिकलाई बताउंछु- दोषसंग मिलेको पांचौँ असंस्कारिक चित्तमा दोष चैतसिक, इर्ष्या, मात्सर्य र कौकृत्य चैतसिक; यसरी चारवटा सहित प्रीतिले

परिच्छेद २

अलग भएका ती २० वटा अन्यसमान अकुशल चैतसिक संग्रहित हुन्छन् ।

पालि – इस्सा-मच्छरिय-कुक्कुच्चनि पनेत्थ पच्चेकमेव योजेतब्बानि ।

भावार्थ-- विशेषता बताउंछु-- यो पञ्चम असंस्कारिक चित्तमा अथवा २० वटा चैतसिक मध्ये इर्ष्या, मार्त्स र कौकृत्य चैतसिकलाई अलग अलग नै मिलाउनु पर्छ ।

पालि – ससंखारिक पञ्चकेपि तथेव धिन-मिद्धेन विसेसेत्वा योजेतब्बा ।

भावार्थ – असंस्कारिक चित्तमा जस्तै नै ससंस्कारिक चित्त पांचवटामा पनि स्त्यान-मिद्धले विशेषता देखाई मिलाउनु पर्छ ।

पालि – छन्न-पीति-वज्जिता पन अञ्जसमाना एकादस अकुसल साधारणा चत्तारो चा”ति पन्नरस धम्मा उद्धच्च-सहगते सम्पयुज्जन्ति ।

भावार्थ – मोमूहलाई बताउंछु-- छन्द प्रीतिबाट अलग भएको अन्यसमान चैतसिक ११ वटा र अकुशल साधारण चैतसिक चारवटा; यसरी १५ वटा चैतसिक औधृत्य सहगत चित्तमा मिल्छ ।

पालि – विचिकिच्छा-सहगत चित्ते च अधिमोक्ख विरहिता विचिकिच्छा-सहगता तथेव पन्नरस धम्मा समुपलब्भन्ती”ति ।

सब्बथापि द्वादसाकुसल-चिनुप्पादेसु पच्चेकं योजियमानापि गणनवसेन सत्तथाव सङ्गहिता भवन्ती”ति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – विचिकित्सा सहगत चित्तमा पनि औधृत्य सहगत चित्तमा जस्तै नै अधिमोक्ष चैतसिकले अलग भएको विचिकित्सा सहित भएको १५ वटा चैतसिक उपलब्ध हुन्छ ।

यसरी सम्पूर्ण प्रकारले १२ वटा अकुशल चित्तमा अलग अलग गरेपनि गणन हिसाबले सात प्रकारले नै गणना गर्ने हुनजान्छ । यसरी अकुशल चित्त १२ वटामा सातथरी प्रकारले संग्रहनयलाई जान्नु पर्छ ।

संग्रह – गाथा

पालि – एकूनवीसाट्ठारस, वीसेकवीस वीसति ।
द्वावीस पन्नरसेति, सत्तथाकुसले ठिता ॥

भावार्थ – अकुशल चित्तमा संग्रहनय १९ वटा चैतसिक, १८ वटा चैतसिक, २० वटा, २१ वटा, २० वटा, २२ वटा चैतसिक र १५ वटा चैतसिक; यसरी सातथरी भयो ।

अकुसलयोगी चैतसिक

पालि – साधारणा च चत्तारो, समाना च दसापरे ।
चुवसेते पवुच्चन्ति, सब्बाकुसलयोगिने ॥

भावार्थ – अकुशल साधारण चैतसिक ४ वटा, छन्द, प्रीति, अधिमोक्ष चैतसिकले अलग भएको अन्यसमान चैतसिक १० वटा; यसरी यी १४ वटा चैतसिकहरूलाई सम्पूर्ण अकुशल चित्तसंग मिलेको चैतसिक भनी बताएको छ ।

अहेतुक - चित्त संग्रहनय ४ वटा

पालि - अहेतुकेसु पन हसन चित्ते ताव छन्द-वज्जिता
अञ्जसमाना द्वादस धम्मा सङ्ग्रहं गच्छन्ति ।

भावार्थ - अहेतुक संग्रहनयलाई बताउंछु । अहेतुक चित्त
१८ वटा मध्ये पहिलो हसितुप्पाद चित्तमा छन्दबाट अलग भएको
अन्यसमान चैतसिक १२ वटा संग्रह हुन्छ ।

पालि - तथा वोट्ठब्बने छन्द-पीति-वज्जिता ।

भावार्थ - त्यस्तै नै वोट्ठब्बन चित्तमा छन्द, प्रीतिबाट
अलग भएको अन्यसमान चैतसिक ११ वटा संग्रह हुन्छ ।

पालि - सुखसन्तीरणो छन्द-वीरिय-वज्जिता ।

भावार्थ - सोमनस्य सहगत सन्तीरण चित्तमा छन्द,
वीर्यले अलग भएको अन्यसमान चैतसिक ११ वटा संग्रह
हुन्छ ।

पालि - मनोधातुत्तिकाहेतुक-पटिसन्धियुगले छन्द-पीति-वीरिय
वज्जिता ।

भावार्थ - मनोधातु तीनवटा र अहेतुक प्रतिसन्धि
दुईवटामा छन्द, प्रीति, वीर्यबाट अलग भएको अन्यसमान चैतसिक
१० वटा संग्रह हुन्छ ।

पालि - द्विपञ्चविञ्जाणे पकिण्णक-वज्जिता ते येव
संगहयन्ती"ति ।

सब्बथापि अट्ठारससु अहेतुकेसु गणनवसेन
चतुधाव सङ्ग्रहो होती"ति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - द्विपञ्चविज्ञान १० वटामा प्रकीर्णक ६ वटाले अलग भएको ती ७ वटा अन्यसमान चैतसिक नै संग्रहित हन्छ ।

यसरी अहेतुक चित्त १८ वटामा सम्पूर्ण प्रकारले गणनाको हिअसाबले संग्रहनय चारवटा नै भएको छ ।

यसरी ती अहेतुक चित्त १८ वटामा चारप्रकारको संग्रहनयलाई जान्नु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - द्वादसेकादस दस, सत्त चाति चतुब्बिधो ।
अट्ठारसाहेतुकेसु, चित्तुप्पादेसु सङ्गहो ॥

भावार्थ - १८ वटा अहेतुक चित्तमा १२ वटा चैतसिक, ११ वटा, १० वटा र ७ वटा चैतसिक; यसरी चारप्रकारका संग्रहनयलाई जान्न पर्दछ ।

पालि - अहेतुकेसु सब्बत्थ, सत्त सेसा यथारहं ।
इति वित्थारतो वुत्तो, तेत्तिंसविध सङ्गहो ॥

भावार्थ - सम्पूर्ण अहेतुक चित्त १८ वटामा सर्वचित्त साधारण चैतसिक ७ वटा मिल्दछ । छन्दले अलग भएको प्रकीर्णक चैतसिक ५ वटा मिल्दो मिल्दो ठाउँमा मिल्दछ । यसरी विस्तृतरूपले ३३ प्रकारको संग्रहनयलाई मैले (अनुरुद्ध आचार्यले) बताए ।

चैतसिकलाई चित्त समानले गणना गर्ने

पालि – इत्थ चित्तावियुत्तानं, सम्पयोगञ्च सङ्गं ।
अत्त्वा भेदं यथायोगं, चित्तेन सममुद्दिसे ॥

भावार्थ – यसरी कथितभेद अनुसार चित्तसंग सधैं मिलेको चैतसिकको परिच्छेद हिसाबले अथवा चित्तलाई छुट्याउने रूपले बताइएका १६ प्रकारका सम्प्रयोगनयलाई र चैतसिक समूहलाई छुट्याउने रूपले बताइएको ३३ प्रकारका संग्रहनयलाई पनि जानेर मिले अनुसार चित्तसंग जोग मिलेको भेदलाई देखाउन पर्दछ ।

इति अभिधम्मत्थसङ्गहे चेतसिक सङ्गह विभागो नाम
दुत्तियो परिच्छेदो ।

भावार्थ – अभिधमार्थसंग्रहमा चैतसिक - संग्रह विभाग नामक दोश्रो काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

Dhamma.Digital

प्रकीर्णक-काण्ड ३

प्रतिज्ञा र मातिद्वग

पालि – सम्पयुत्ता यथायोगं, तेपञ्चास सभावतो ।
चित्त-चेतसिका धम्मा, तेसं दानि यथारहं ॥

भावार्थ – मिलन योग्यहुने गरी समान रूपले नाना प्रकारबाट मिलेको चित्त चैतसिक धर्म आरम्भण विभाजन स्पर्शन इत्यादि आआफ्नो कृत्य लक्षण अनुसार ५३ वटा छन् । अब ती ५३ वटा स्वभावधर्मलाई योग्यतानुसार बताउँछु ।

पालि – वेदना- हेतुतो किच्च, द्वारालम्बन-वत्थुतो ।
चिन्नुप्पाद-वसेनेव, सङ्गहो नाम नीयते ॥

भावार्थ – चित्त चैतसिकको हिसाबले वेदनाभेद, हेतु, कृत्य, द्वार, आरम्भण, र वत्थुभेद भैरहेको वेदनादि संग्रह नाम भएको प्रकीर्णक संग्रहलाई अधिसार्दछु (प्रस्तुत गर्दछु) ।

वेदना संग्रह

वेदना ३ वटा र ५ वटा

पालि – तत्थ वेदना सङ्गहे ताव तिविधा वेदना सुखं
दुक्खं अदुक्ख-मसुखं चे"ति सुखं दुक्खं सोमनस्सं
दोमनस्सं उपेक्खा"ति च भेदेन पन पञ्चधा
होति ।

परिच्छेद ३

भावार्थ – ती ६ प्रकीर्णक संग्रह मध्येमा वेदना संग्रहमा पहिले वेदना भनेको सुखवेदना दुःखवेदना र दुःख पनि नभएको सुख पनि नभएको उपेक्षावेदना यसरी अनुभव लक्षण प्रभेदले तीनथरी छन् ।

फेरी इन्द्रिय भेदको रूपमा वेदना भनेको सुखवेदना, दुःख, सौमनस्य, दौर्मनस्य र उपेक्षावेदना भनिकन पांचथरी छन् ।

वेदनाबाट चित्तको विभाजन

पालि – तत्थ सुखसहगतं कुसल-विपाकं कायविज्ञाण-मेकमेव ।

भावार्थ – ती वेदना संग्रहमा अथवा ती पांच वेदना मध्यमः अथवा ती पांच वेदनामा मिलेको चित्तमा सुखवेदना सहित भएको चित्त कुशलको फल भइरहेको कायविज्ञान एउटा मात्र भयो ।

पालि – तथा दुक्खसहगतं अकुसल विपाकं ।

भावार्थ – त्यस्तै दुःखवेदना सहित भएको चित्त पनि अकुशलको फल भइरहेको कायविज्ञान एउटा मात्र भयो ।

पालि – सोमनस्ससहगत-चित्तानि पन लोभमूलानि चत्तारि द्वादस कामावचर-सोभनानि सुख-सन्तीरण-हसनानि च द्वे”ति अट्ठारस कामावचर सोभनस्ससहगत-चित्तानि चेव पठम-दुतिय-ततिय-चतुत्थज्झान-संखातानि चतुचत्तालीस महग्गत लोकुत्तर-चित्तानि चे”ति द्वासट्ठि विधानि भवन्ति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – अब सौमनस्य वेदनालाई बताउंछु-- सौमनस्य वेदना सहित भएको लोभमूल चित्त ४ वटा, कामावचर शोभन १२ वटा, सौमनस्य सहगत सन्तीरण हसितुत्पाद २ वटा, यसरी कामावचर सौमनस्य सहगत १८ वटा र प्रथमध्यान चित्त ११ वटा, द्वितीयध्यान चित्त ११ वटा, तृतीयध्यान चित्त ११ वटा, चतुर्थध्यान चित्त ११ वटा भनिएको महग्गत लोकुत्तर चित्त ४४ वटा; यो भेदले ६२ वटा छन् ।

पालि – दोमनस्स सहगत-चित्तानि पन द्वे पटिघ सम्पयुत्त-चित्तानेव ।

भावार्थ – फेरी दौर्मनस्य सहगत चित्तलाई बताउंछु-- दौर्मनस्य वेदना सहित भएको चित्त प्रतिघ सम्पयुक्त चित्त २ वटा मात्र छन् ।

पालि – सेसानि सब्भानिपि पञ्चपञ्जास उपेक्खा सहगत-चित्तानेवा”ति ।

भावार्थ – उक्त वेदना ४ वटाबाट बाकिरहेका ५५ वटा चित्त सबै उपेक्षा सहगत चित्त मात्र भयो भनी जान्नु पर्दछ ।

संग्रह – गाथा

पालि – सुखं दुक्खमुपेक्खाति, तिविधा तत्थ वेदना ।
सोमनस्सं दोमनस्स, मिति भेदेन सब्भथा ॥

भावार्थ – ती वेदना संग्रहमा वेदना भनेको अनुभवन लक्षण प्रभेदले सुखवेदना, दुःख र उपेक्षावेदना भनिकन तीन प्रकारले छन् । इन्द्रिय भेद अनुसार सुखवेदना, दुःख, सौमनस्य, दौर्मनस्य र उपेक्षावेदना भनिकन पांचप्रकारले भयो ।

.....

हेतु - संग्रह

हेतु ६ वटा

पालि - हेतु सङ्गहे हेतु नाम लोभो दोसो मोहो अलोभो
अदोसो अमोहो चा"ति छब्बिधा भवन्ति ।

भावार्थ - हेतु संग्रहमा हेतु भनेको लोभ हेतु, दोष,
मोह, अलोभ, अदोष, अमोह हेतु, भनिकन ६ प्रकारका छन् ।

.....

हेतुबाट चित्तको विभाजन

पालि - तत्थ पञ्चद्वारावज्जन - द्विपञ्चविञ्जाण-
सम्पटिच्छन - सन्तीरण - वोट्ठब्बन - हसन -
वसेन अट्ठारस अहेतुक चित्तानि नाम ।

भावार्थ - त्यस हेतु संग्रह अथवा ती ६ हेतु मध्यमा
अथवा ६ हेतु सहित नभएको चित्त मध्येमा पञ्चद्वारावज्जन,
द्विपञ्चविज्ञान १० वटा, सम्प्रतिच्छन चित्त २ वटा, सन्तीरण ३
वटा, वोट्ठब्बन र हसितुत्पाद चित्त हिसाबले १८ वटा चित्तलाई
सम्प्रयुक्त हेतु नभएको हुनाले "अहेतुक" चित्त भन्दछ ।

पालि - सेसानि सब्बानिपि एकसत्तति चित्तानि
सहेतुकानेव ।

भावार्थ - अहेतुक चित्त १८ वटाबाट बाकि रहेका
सम्पूर्ण ७१ वटा चित्तलाई सम्प्रयुक्त हेतु भएको हुँदा "सहेतुक"
चित्त भन्दछ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि – तत्थापि द्वे मोमूह चित्तानि एकहेतुकानि ।

भावार्थ – ती सहेतुक चित्त ७१ वटा मध्येमा पनि मोहमूल चित्त २ वटालाई एउटा मात्र हेतु भएको हुनाले "एकहेतुक" चित्त भन्दछ ।

पालि – सेसानि दस अकुसल-चित्तानि चोव
आणविप्पयुत्तानि द्वादस कामावचर सोभनानि
चे"ति द्वावीसति द्विहेतुक-चित्तानि नाम ।

भावार्थ – मोह मूल २ वटाबाट बाकि भएका १० वटा अकुशल चित्त र १२ वटा ज्ञान विप्रयुक्त कामावचर शोभन चित्त; यसरी २२ वटा चित्तलाई दुईवटा हेतु भएको हुनाले "द्विहेतुक" चित्त भन्दछ ।

पालि – द्वादस आणसम्पयुत्त-कामावचर-सोभनानि चोव
पञ्चत्तिस महग्गत-लोकुत्तर-चित्तानि चे"ति
सत्तचत्तालीस तिहेतुक चित्तानी"ति ।

भावार्थ – ज्ञानसम्प्रयुक्त कामावचर शोभन चित्त १२ वटा र महग्गत लोकुत्तर चित्त ३५ वटा; यसरी ४७ वटा चित्तलाई तीनवटा हेतु भएको हुनाले "तिहेतुक" चित्त भन्छ भनी जान्नुपर्छ ।

संग्रह – गाथा

पालि – लोभो दोसो च मोहो च, हेतू अकुसला तथो ।
अलोभादोसामोहा च, कुसलाब्बाकता तथा ॥

परिच्छेद ३

भावार्थ - लोभ हेतु, दोष हेतु र मोह हेतु भनिकन अकुशल हेतु तीनवटा छन् । अलोभ हेतु, अदोष हेतु र अमोह हेतु भनिकन कुशल र अब्याकृत हेतु पनि त्यस्तै नै तीनवटा छन् ।

पालि - अहेतुकाट्ठारसेक, हेतुका द्वे द्वावीसति ।
दुहेतुका मता सत्त, चत्तालीस तिहेतुका ॥

भावार्थ - अहेतुक चित्त १८ वटा, एकहेतुक चित्त २ वटा, द्विहेतुक चित्त २२ वटा र त्रिहेतुक चित्त ४७ वटा छन् भनि जान्नु पर्दछ ।

.....

कृत्य - संग्रह

कृत्य १४ वटा

पालि - किच्च-सङ्गहे किच्चानि नाम पटिसन्धि-भवङ्गावज्जन
- दस्सन - सवन - घायन - सायन - फुसन -
सम्पटिच्छन - सन्तीरण - वोट्ठब्बन - जवन -
तदारम्मण - चुति-वसेन चुदस विधानि भवन्ति ।

भावार्थ - कृत्य - संग्रहमा कृत्य भनेको प्रतिसन्धिकृत्य, भवाङ्ग, आवर्जन, दर्शन, श्रवण, घायण, सायन, स्पर्शन, सम्प्रतिच्छन, सन्तीरण, वोट्ठब्बन, जवन, तदारम्मण र चुयति कृत्य भनिकन १४ प्रकारले छन् ।

स्थान १० वटा

पालि - पटिसन्धि-भवाङ्गावज्जन-पञ्चविञ्जाणट्ठानादि वसेन पन तेसं दसथा ठानभेदो वेदितब्बो ।

भावार्थ - स्थानलाई बताउंछु-- ती कृत्य भएका चित्तको स्थान भेदलाई प्रतिसन्धिस्थान, भवाङ्ग, आवर्जन, पञ्चविज्ञान, सम्प्रतिच्छन्न, सन्तीरण, वोट्ठब्बन, जवन, तदारम्भण र च्युतिस्थान भनिकन १० प्रकारले भएको जान्नु पर्दछ ।

.....

कृत्य र स्थानबाट चित्तको विभाजन

पालि - तत्थ द्वे उपेक्खासहगत-सन्तीरणानि चेव अट्ठ महाविपाकानि च त्रव रूपारूप विपाकानि चे"ति एकूनवीसति चित्तानि पटिसन्धि-भवाङ्ग- चुति- किच्चानि नाम ।

भावार्थ - त्यो कृत्य संग्रहमा अथवा कृत्य र स्थान दुईवटा मध्येमा अथवा त्यो कृत्य र स्थान भएको चित्त मध्येमा उपेक्षा सहगत सन्तीरण चित्त २ वटा, महाविपाक चित्त ८ वटा र रूप-अरूप विपाक चित्त ९ वटा; यसरी १९ वटा चित्तलाई प्रतिसन्धि कृत्य, भवाङ्ग कृत्य र च्युति कृत्य भएको चित्त भन्दछ ।

पालि - आवज्जन-किच्चानि पन द्वे ।

भावार्थ - दुईवटा कृत्य भएको चित्तलाई बताउंछु-- आवर्जन कृत्य भएको चित्त २ वटा ।

पालि - तथा दस्सन-सबन-घायण-सायन-फुसन-सम्पत्तिच्छन
किच्चानि च ।

भावार्थ - दर्शन, श्रवण, घायण, सायन, स्पर्शन र
सम्प्रतिच्छन कृत्य भएको चित्त पनि त्यस्तै नै दुईवटा ।

पालि - तीणि सन्तीरण- किच्चानि ।

भावार्थ - सन्तीरण कृत्य भएको चित्त ३ वटा ।

पालि - मनोद्वारावज्जनमेव पञ्चद्वारे वोट्ठब्बन किच्चं
सायेति ।

भावार्थ - मनोद्वारावर्जनले नै पञ्चद्वारमा वोट्ठब्बन
कृत्य सिद्ध गर्छ ।

पालि - आवज्जन-द्वय-वज्जितानि कुसलाकुसल-फल-क्रिय-
चित्तानि पञ्चपञ्जास जवन-किच्चानि ।

भावार्थ - आवर्जन दुईवटाबाट अलग भएको ५५ वटा
कुशल, अकुशल, फल र क्रिया चित्तलाई जवन कृत्य भएको
चित्त भन्दछ ।

पालि - अट्ठ महाविपाकानि चेव सन्तीरणत्तयञ्चे"ति
एकादस तदारम्मण-किच्चानि ।

भावार्थ - महाविपाक चित्त ८ वटा, सन्तीरण चित्त ३
वटा; यसरी ११ वटा चित्तलाई तदारम्मण कृत्य भएको चित्त
भन्दछ ।

पालि - तेसु पन द्वे उपेक्खासहगत - सन्तीरण - चित्तानि
पटिसन्धि - भवङ्ग - चुति - तदारम्मण -
सन्तीरण-वसेन पञ्च किच्चानि नाम ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – समूहलाई बताउंछु- ती कृत्य र स्थान भएको चित्त समूह मध्येमा उपेक्षासहगत सन्तीरण चित्त २ वटालाई प्रतिसन्धि कृत्य, भवाङ्ग कृत्य, च्युति कृत्य, तदारम्मण कृत्य र सन्तीरण कृत्य हिसाबले ५ वटा कृत्य भएको चित्त भन्छन् ।

पालि – महाविपाकानि अट्ठ पटिसन्धि - भवङ्ग - चुति- तदारम्मण-वसेन चतुकिच्चनि नाम ।

भावार्थ – महाविपाक चित्त ८ वटालाई प्रतिसन्धि कृत्य, भवाङ्ग कृत्य, च्युति कृत्य र तदारम्मण कृत्य हिसाबले चारवटा कृत्य भएको चित्त भन्छन् ।

पालि – महग्गत-विपाकानि नव पटिसन्धि-भवङ्ग-चुति-वसेन तिकिच्चानि नाम ।

भावार्थ – महग्गत विपाक चित्त ९ वटालाई प्रतिसन्धि कृत्य, भवाङ्ग कृत्य र च्युति कृत्य हिसाबले तीनवटा कृत्य भएको चित्त भन्दछ ।

पालि – सोमनस्स-सन्तीरणं सन्तीरण - तदारम्मण - वसेन दुकिच्चं ।

भावार्थ – सौमनस्य सहगत सन्तीरण चित्तलाई सन्तीरण कृत्य र तदारम्मण कृत्य हिसाबले दुई कृत्य भएको चित्त भन्दछ ।

पालि – तथा वोट्ठब्बनं वोट्ठब्बनावज्जन-वसेन ।

भावार्थ – वोट्ठब्बन चित्तलाई वोट्ठब्बन कृत्य र आवर्जन कृत्य हिसाबले त्यस्तै नै दुईवटा कृत्य भएको चित्त भन्छन् ।

पालि – सेसानि पन सब्बानिपि जवन-मनोधातुत्तिक द्विपञ्चविञ्जानानि यथासम्भवमेक किच्चानी"ति ।

परिच्छेद ३

भावार्थ - एक कृत्यलाई बताउंछु- माथी बताई आएकोबाट बाकि रहेको सबै नै जवन ५५ वटा, मनोधातु ३ वटा र द्विपञ्चविज्ञान १० वटालाई सुबिधानुसार एक एक कृत्य भएको चित्त भन्छ भनि जान्नु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - पटिसन्धादयो नाम, किच्च भेदेन चुवस ।
दसधा ठान भेदेन, चित्तुप्पादा पकासिता ॥

भावार्थ - प्रतिसन्धि आदि नाम भएको चित्त र चैतसिकलाई कृत्य भेदले १४ वटा र स्थान भेदले १० वटा छ भनि देखाएको छ ।

पालि - अट्ठसट्ठि तथा द्वे च, नवाट्ठ द्वे यथाक्कमं ।
एक द्वि ति चतुपञ्च, किच्च ठानानि निद्विसे ॥

भावार्थ - एउटा कृत्य एउटा स्थान, २ वटा कृत्य २ वटा स्थान, ३ वटा कृत्य ३ वटा स्थान, ४ वटा कृत्य ४ वटा स्थान, पांच वटा कृत्य ५ वटा स्थान भएको चित्तलाई क्रमशः ६८ वटा, २ वटा, ९ वटा, ८ वटा र २ वटा छ भनिकन पनि देखाउनु पर्छ ।

.....

द्वार - संग्रह

द्वार ६ वटा

पालि - द्वार सङ्गहे द्वारानि नाम चक्खुद्वारं सोतद्वारं घानद्वारं जिह्वाद्वारं कायद्वारं मनोद्वारञ्चे"ति छब्धिधानि भवन्ति ।

भावार्थ - द्वार संग्रहमा द्वार भनेको चक्षुद्वार, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय र मनोद्वार भनिकन ६ प्रकारका छन् ।

द्वारबाट चित्तको विभाजन

पालि - तत्थ चक्खुमेव चक्खुद्वारं, तथा सोतावयो सोतद्वारादीनि मनोद्वारं पन भवङ्गन्ति पवुच्चवति ।

भावार्थ - ती ६ द्वार मध्येमा प्रसाद चक्षुलाई नै चक्षुद्वार भन्छ । त्यस्तै नै श्रोत आदिलाई अथवा प्रसाद श्रोत, प्रसाद घ्राण, प्रसाद जिह्वा, प्रसाद कायलाई श्रोतद्वार आदि भन्छन्, अथवा श्रोतद्वार, घ्राणद्वार, जिह्वाद्वार, कायद्वार भन्छन् । मनोद्वारलाई बताउंछु- अथवा नामद्वारलाई बताउंछु- भवाइ, उपच्छेद १९ वटालाई मनोद्वार अथवा आवर्जन इत्यादि वीथि चित्तको उत्पत्ति कारण भनिकन विशेषरूपले बताइएको छ ।

पालि - तत्थ पञ्चद्वारावज्जन-चक्खुविञ्जाण-सम्पटिच्छन - सन्तीरण - वोट्ठब्धन - कामावचर - जवन - तदारम्मण-वसेन छचत्तालीस चित्तानि चक्खुद्वारे यथारहं उप्पज्जन्ति ।

भावार्थ - त्यस द्वार संग्रहमा अथवा ६ द्वार मध्यमा अथवा ती ६ द्वारमा भएको चित्त मध्येमा चक्षुद्वारमा

पञ्चद्वारावर्जन एउटा, चक्षुविज्ञान २ वटा, सम्पतिच्छन्न २- वटा, सन्तीरण ३ वटा, वोट्ठब्बन १ वटा, कामजवन २९- वटा र सन्तीरण ३ वटाले अलग भएका तदारम्मण ८ वटा हिसाबले ४६ वटा चित्त सुबिधानुसार उत्पन्न हुन्छन् ।

पालि - तथा पञ्चद्वारावज्जन - सोतविञ्जाणादि - वसेन सोतद्वारादीसुपि छचत्तालीसेव भवन्ती"ति सब्बथापि पञ्चद्वारे चतुपञ्जास चित्तानि कामावचरानेव ।

भावार्थ - त्यस्तै नै श्रोतद्वार इत्यादिमा पनि पञ्चद्वारावर्जन श्रोतविज्ञान २ वटा इत्यादि हिसाबले ४६-४६- वटा चित्त नै हुन्छन् । यसरी सम्पूर्ण प्रकारले पञ्चद्वारमा ५४ वटा चित्त चोक्खे कामावचर मात्र भएका छन् ।

पालि - मनोद्वारे पन मनोद्वारावज्जन-पञ्जास जवन- तदारम्मण-वसेन सत्तसट्ठि चित्तानि भवन्ति ।

भावार्थ - मनोद्वारलाई बताउँछु -- मनोद्वारमा मनोद्वार आवर्जन १ वटा, जवन ५५ वटा, तदारम्मण ११ वटा हिसाबले ६७ वटा चित्त हुन्छन् ।

पालि - एकनवीसति पटिसन्धि - भवङ्ग - चुति - वसेन द्वारविमुत्तानि ।

भावार्थ - प्रतिसन्धि भवाङ्ग र चुति हिसाबले १९ वटा चित्तलाई ६ द्वारबाट अलग भएको हुनाले "द्वारविमुक्त" चित्त भन्छन् ।

पालि - तेसु पन पञ्चविञ्जाणानि चेव महग्गत- लोकुत्तर जवनानि चे"ति छत्तिंस यथारहमेकद्वारिक-चित्तानि नाम ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - समूहलाई बताउंछु- ती ६ द्वारिक चित्त समूह मध्येमा द्विपञ्चविज्ञान १० वटा, महग्गत लोकुत्तर जवन २६ वटा; यसरी ३६ वटा चित्तलाई सुबिधा अनुसार एकेक द्वारमा उत्पन्न हुने हुनाले "एकद्वारिक चित्त" भनिन्छ ।

पालि - मनोधातुत्तिकं पन पञ्चद्वारिकं ।

भावार्थ - ५ द्वारमा उत्पन्न हुने चित्तलाई बताउंछु- मनोधातु ३ वटा ५ द्वारमा उत्पन्न हुने चित्त हुन् ।

पालि - सुख-सन्तीरण-वोट्ठब्बन कामावचर-जवनानि छ द्वारिक चित्तानि ।

भावार्थ - सौमनस्य सहगत सन्तीरण, वोट्ठब्बन, कामावचर जवन २९ वटा; ६ वटा द्वारमा उत्पन्न हुने चित्त हुन् ।

पालि - उपेक्खासहगत - सन्तीरण - महाविपाकानि - द्वारिकानि चैव द्वारविमुत्तानि च ।

भावार्थ - उपेक्षा सहगत सन्तीरण २ वटा र महाविपाक चित्त ८ वटा कहिले काहिं ६ द्वारमा उत्पन्न भएर कहिले कहिले ६ वटा द्वारबाट अलग हुने चित्त हुन् ।

पालि - महग्गत-विपाकानि द्वारविमुत्तानेवा"ति ।

भावार्थ - महग्गत विपाक चित्त ९ वटा सधै नै ६ वटा द्वारबाट अलग हुने चित्त नै हुन् भनि जान्नुपर्छ ।

परिच्छेद ३

संग्रह - गाथा

पालि - एकद्वारिक चित्तानि, पञ्च ५ द्वारकानि च ।
५ द्वारिक विमुत्तानि, विमुत्तानि च सब्बथा ॥

भावार्थ - एकवटा द्वारमा उत्पन्न हुने चित्त, ५ द्वारमा उत्पन्न हुने चित्त, ६ द्वारमा उत्पन्न हुने चित्त, कहिले ६ द्वारमा उत्पन्न भएर कहिले ६ द्वारबाट अलग हुने चित्त र सधै नै ६ द्वारबाट अलगहुने चित्तलाई ।

पालि - छत्तिंसत्ति तथा तीणि, एकत्तिंस यथाक्कमं ।
दसथा नवथा चे"ति, पञ्चधा परिदीपय ॥

भावार्थ - क्रममा; ३६ वटा, ३ वटा, ३१ वटा, १० वटा र ९ वटा; यसरी ५ प्रकारले देखाउनु पर्छ ।

.....

आरम्मण - संग्रह

आरम्मण ६ वटा

पालि - आरम्मणसङ्गहे आरम्मणानि नाम रूपारम्मणं
सहारम्मणं गन्धारम्मणं रसारम्मणं फोट्ठब्बारम्मणं
धम्मारम्मणञ्चे"ति छब्बिधानि भवन्ति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - आरम्मण संग्रहमा आरम्मण भनेको रूपारम्मण, शब्दारम्मण, गन्धारम्मण, रसारम्मण, प्रष्टब्धारम्मण र धर्मारम्मण भनिकन ६ प्रकारले छन् ।

.....

आरम्मणबाट चित्तको विभाजन

पालि - तत्थ रूपमेव रूपारम्मणं तथा सद्वादयो सद्धारम्मणादीनि ।

भावार्थ - ती ६ आरम्मण मध्येमा वर्णआयतनलाई नै रूपारम्मण भनिन्छ त्यस्तै नै शब्दायतन इत्यादिलाई शब्दारम्मण इत्यादि अथवा शब्दायतन, गन्धायतन, रसायतन, प्रष्टब्धायतनलाई शब्दारम्मण, गन्धारम्मण, रसारम्मण, प्रष्टब्धारम्मण भनिन्छ ।

पालि - धम्मारम्मणं पन प्रसाद-सुखुरूप-चित्त-चेतसिक-निब्बान-पञ्चत्ति-वसेन छधा सङ्गहन्ति ।

भावार्थ - मिश्रकलाई बताउँछु- धर्मारम्मणलाई प्रसाद ५ वटा, सूक्ष्मरूप १६ वटा, चित्त ८९ वटा, चैतसिक ५२ वटा, निर्वाण र प्रज्ञप्ति हिसाबले ६ प्रकारले संग्रहित गर्नु पर्दछ ।

पालि - तत्थ चक्खुद्वारिक चित्तानं सब्बेसम्मि रूपमेव आरम्मणं, तच्च पच्चुप्पन्नं तथा सोतद्वारिक चित्तादीनम्मि सद्वादीनि, तानि च पच्चुप्पन्नानियेव ।

भावार्थ - त्यस आरम्मण संग्रहमा अथवा ती ६ आरम्मण मध्येमा अथवा ६ वटा आरम्मण भएको चित्त मध्येमा चक्षुद्वारमा उत्पन्न हुने सम्पूर्ण चित्तको आरम्मण रूपारम्मण मात्र हो; त्यो रूपारम्मण पनि वर्तमान मात्र; त्यस्तै नै श्रोतद्वारमा उत्पन्न हुने चित्त इत्यादिको आरम्मण पनि

परिच्छेद ३

शब्दारम्भण इत्यादि हुन्; ती शब्दारम्भण इत्यादि पनि वर्तमान नै ।

पालि - मनोद्वारिक चित्तानं पन छब्बिधानमिपि
पच्चुप्पन्नमतीतं अनागतं कालविमुत्तञ्च
यथारहमारम्भणं होति ।

भावार्थ - मिश्रकलाई बताउंछु- अथवा वर्तमान आरम्भण पछि वर्तमान, अतीत, अनागत र कालविमुक्त आरम्भणलाई बताउंछु- मनोद्वारमा उत्पन्न हुने चित्तको आरम्भण योग्यतानुसार वर्तमान, अतीत, अनागत र कालविमुक्त पनि भएर ६ प्रकारले छन् ।

पालि - द्वारविमुत्तानञ्च पटिसन्धि भवङ्ग च्युति संखातानं
छब्बिधमिपि यथासम्भवं येभ्युयेन भवन्तरे
छद्धारगहितं पच्चुप्पन्नमतीतं पञ्जसिभूतं वा कम्म-
कम्मनिमित्त-गतिनिमित्त-सम्मतं आरम्भणं होति ।

भावार्थ - प्रतिसन्धि, भवाङ्ग, च्युति भनेको द्वारविमुक्त १९ वटाको आरम्भण पनि प्रायः बितीसकेको भवमा ६ वटा द्वारले गृहित भएको अथवा ६ वटा द्वारमा उत्पन्न हुने मरणासन्न जवनले ग्रहण गरिराखेका वर्तमान, अतीत र प्रज्ञप्ति पनि भएर कर्म, कर्मनिमित्त, गतिनिमित्त भनिकन पनि सम्मुक्ति गरिराखेका ६ प्रकारका आरम्भण सुबिधानुसार उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

पालि - तेसु चक्षुबिञ्जाणादीनि यथाक्कमं रूपादि
एकेकारम्भणानेव ।

भावार्थ - ती आरम्भणिक चित्त संग्रह मध्येमा चक्षुविज्ञान इत्यादि अथवा चक्षुविज्ञान चित्त, श्रोत, घ्राण, जिह्वा

अभिधर्मार्थसंग्रह

र कायविज्ञान चित्त क्रमानुसारले रूपारम्भण इत्यादि मध्येमा एकेकवटा मात्र आरम्भण भएको हुन्छ ।

पालि - मनोधातुत्तिकं पन रूपादि पञ्चारम्भणं ।

भावार्थ - मनोधातु ३ वटा त रूपारम्भणादि ५ वटा आरम्भण भएको भयो ।

पालि - सेसानि कामाचर विपाकानि हसन- चित्तञ्चे"ति सब्बथापि कामावचरारम्भणानेव ।

भावार्थ - द्विपञ्चविज्ञान १० वटा, सम्प्रतिच्छन्न २ वटाबाट बाकि रहेका कामावचर विपाक चित्त ११ वटा र हसितुप्पाद चित्त; यसरी १२ वटा चित्त सम्पूर्ण प्रकारले पनि कामावचर धर्म मात्र आरम्भण भएको भयो ।

पालि - अकुसलानि चेव आणविप्ययुत्त-कामावचर-जवनानि चे"ति लोकुत्तर-वज्जित-सब्बारम्भणानि ।

भावार्थ - अकुशल चित्त १२ वटा र ज्ञान विप्रयुक्त कामावचर कुशल र क्रिया जवन चित्त ८ वटा; यसरी यी २० वटा चित्त लोकुत्तर धर्म ९ वटा बाहेक सबै आरम्भण भएका हुन् ।

पालि - आणसम्पयुत्त - कामावचर - कुसलानि चेव पञ्चमज्झान - संखातं अभिञ्जा-कुसलञ्चे"ति अरहत्त-मग्ग-फल-वज्जित सब्बारम्भणानि ।

भावार्थ - ज्ञानसम्प्रयुक्त कामावचर कुशल चित्त ४ वटा र पञ्चमध्यान भनेको अभिज्ञाकुशल १ वटा; यसरी यी पांच चित्त अरहत्त मार्ग र फलले अलग (बाहेक) सबै आरम्भण भएको हुन्छ ।

परिच्छेद ३

पालि - आणसम्प्रयुक्त - कामावचर - क्रियानि चेव
क्रियाभिञ्जा - वोट्ठब्बनञ्चे"ति सब्बथापि
सब्बारम्मणानि ।

भावार्थ - ज्ञानसम्प्रयुक्त कामावचर क्रिया चित्त ४ वटा,
क्रिया अभिज्ञा चित्त र वोट्ठब्बन चित्त; यसरी यी ६ वटा चित्त
सम्पूर्ण प्रकारले पनि सबै आरम्मण भएको हुन्छ ।

पालि - आरूप्येसु दुतिय चतुत्थानि महग्गतारम्मणानि ।

भावार्थ - अरूप चित्त १२ वटा मध्येमा
विज्ञानन्त्यायतन चित्त ३ वटा र नैवसंज्ञा-नासंज्ञायतन चित्त ३
वटा महग्गत धर्म नै आरम्मण भएको हुन्छ ।

पालि - सेसानि महग्गत-चित्तानि सब्बानिपि
पञ्जत्तारम्मणानि ।

भावार्थ - विज्ञानन्त्यायतन चित्त ३ वटा, नैवसंज्ञा
नासंज्ञायतन चित्त ३ वटा र अभिज्ञा २ वटाबाट बाकि रहेका
२१ वटा महग्गत चित्त सबै नै प्रज्ञप्ति धर्म मात्र आरम्मण
भएको भयो ।

पालि - लोकुत्तर-चित्तानि निब्बानारम्मणानी"ति ।

भावार्थ - लोकुत्तर चित्त निर्वाण धर्म नै आरम्मण
भएको भयो; यसरी जान्नुपर्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - पञ्चवीस परित्तमिह, छ चित्तानि महग्गते ।
एकवीसति वोहारे, अट्ठनिब्बान गोचरे ॥

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - काम आरम्भण मात्र २५ वटा चित्त, महग्गत आरम्भणमा मात्र ६ वटा चित्त, प्रज्ञप्ति आरम्भणमा मात्र २१ वटा चित्त र निर्वाण आरम्भणमा मात्र ८ वटा चित्त भएका भयो ।

पालि - वीसानुत्तर मुत्ताम्हि, अग्ग मग्ग फलुज्झिते ।
पग्घ सम्भत्थे छच्चे"ति, सत्तथा तत्थ संग्गहो ॥

भावार्थ - लोकुत्तर धर्म ९ वटाले अलग भएको आरम्भणमा २० वटा चित्त, अरहन्त मार्ग र फलले अलग भएको आरम्भणमा ५ वटा चित्त र सबै आरम्भणमा ६ वटा चित्त छन्; यसरी त्यो आरम्भण संग्रहमा ७ प्रकारले गणना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

वत्थु - संग्रह

वस्तु ६ वटा

पालि - वत्थु सङ्गहे वत्थूनि नाम चक्खु सोत घान जिहवा काय हृदयवत्थु चे"ति उब्बिधानि भवन्ति ।

भावार्थ - वस्तु संग्रहमा वस्तु भनेको चक्षुवस्तु, श्रोत, घ्राण, जिहवा, काय र हृदयवस्तु भनिकन ६ प्रकारले छन् ।

.....

वस्तुद्वारा भूमि र चित्तको विभाजन

पालि - तानि कामलोके सब्धानिपि लब्धन्ति ।

भावार्थ - कामभूमिमा वस्तरूप ६ वटा नै उपलब्ध हुन्छन् ।

पालि - रूपलोके पन घानादित्तयं नत्थि ।

भावार्थ - अब आंशिक रूपमा उपलब्ध भएकोलाई बताउँछु-- रूपभूमिमा घाणादि वस्तरूप ३ वटा छैन ।

पालि - अरूपलोके पन सब्धानिपि न संविज्जन्ति ।

भावार्थ - अब फेरि सबै उपलब्ध नभएकोलाई बताउँछु-- अरूपभूमिमा वस्तरूप कुनैपनि छैन ।

पालि - तत्थ पञ्चविञ्जाण धातुयो यथाक्कमं एकन्तेन पञ्चपसाद-वत्थूनि निस्सायेव पवत्तन्ति ।

भावार्थ - त्यो वस्तु संग्रहमा अथवा ती वस्तरूप ६ वटा मध्येमा अथवा ती वस्तरूप ६ वटालाई आधार लिने नलिने विज्ञानधातु मध्येमा पञ्चविज्ञान धातुहरू निश्चित रूपले प्रसाद वस्तरूप ५ वटालाई क्रमशः आधार लिएर नै मात्र उपलब्ध हुने हुन्छ ।

पालि - पञ्चद्वारावज्जन-सम्पटिच्छन-संखाता पन मनोधातु च हृदयं निस्सितायेव पवत्तन्ति ।

भावार्थ - मनोधातुलाई बताउँछु-- पञ्चद्वारावर्जन सम्प्रतिच्छन २ वटा भनेको मनोधातु पनि हृदयवस्तु रूपलाई आधार लिएर मात्र उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - अवसेसा पन मनोविज्जाणघातु-संखाता च सन्तीरण - महाविपाक - पटिघट्टय - पठममग्ग - हसन-रूपावच्छर-वसेन हृदयं निस्सायेव पवत्तन्ति ।

भावार्थ - मनोविज्ञान घातुलाई बताउंछु-- पञ्चविज्ञान घातु र मनोविज्ञान घातुबाट बाकि रहेको सन्तीरण ३ वटा, महाविपाक ८ वटा, दोषमूल २ वटा, श्रोतापत्ति मार्ग, हसितुत्पाद, रूपचित्त १५ वटाको हिसाबले ३० वटा मनोविज्ञान घातु पनि हृदयवस्तु रूपलाई आधार लिएर नै उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - अवसेसा कुसलाकुसल-क्रियानुत्तर-वसेन पन निस्साय वा अनिस्साय वा ।

भावार्थ - निश्चित रूपले आधार भएकोबाट (पछि) अनिश्चित रूपले आधार भएकोलाई बताउंछु-- माथी बताएका ३० वटा चित्तबाट बाकि रहेका लौकिक कुशल चित्त १२ वटा, अकुशल चित्त १० वटा, क्रिया १३ वटा, लोकुत्तर चित्त ७ टाको हिसाबले ४२ वटा मनोविज्ञान-घातु हृदयवस्तु रूपलाई आधार लिएर वा आधार नलिईकन उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

पालि - आरुप्य विपाक वसेन हृदयं अनिस्सायेवा"ति ।

भावार्थ - अरुप विपाक ४ वटाको हिसाबले ४ वटा मनोविज्ञान घातु हृदयवस्तु रूपलाई आधार नलिईकन नै उत्पन्न हुने हुन्छ भनि जान्नुपर्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - छवत्थुं निस्सिताकामे, सत्त रूपे चतुब्बिधा ।
तिवत्थुं निस्सितारूपे, धात्वेका निस्सिता मता ॥

भावार्थ - ११ वटा कामभूदनमा ६ वटा वस्तुरूपलाई आधार लिएर उत्पन्न हुने विज्ञानघातु ७वटा छ भनि जान्नुपर्छ । असंज्ञासत्वले अलग भएको १५ वटा रूपभूमिमा ३ वटा वस्तुरूपलाई आधार लिएर उत्पन्न हुने विज्ञानघातु ४ वटा छ भनि जान्नुपर्छ । ४वटा अरूपभूमिमा वस्तुरूपलाई आधार नलिई-कन उत्पन्न हुने मनोविज्ञानघातु १ वटा छ भनि जान्नुपर्छ ।

पालि - तेचत्तालीस निस्साय, द्वेचत्तालीस जायरे ।
निस्साय च अनिस्साय, पाका-रुप्या अनिस्सिता ॥

भावार्थ - ४३ वटा चित्त वस्तुरूपलाई आधार लिएर मात्र उत्पन्न हुने हुन्छ । ४२ वटा चित्त वस्तुरूपलाई कहिले आधार लिएर कहिले आधार नलिईकन उत्पन्न हुने हुन्छ । अरूपविपाक चित्त ४ वटा वस्तुरूपलाई आधार नलिईकन नै उत्पन्न हुने हुन्छ ।

निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्गहे पकिण्णक-सङ्गह-विभागो-
नाम ततियो परिच्छेदो ।

भावार्थ - अभिधर्मार्थ-संग्रहमा प्रकीर्णक विभाग नामक तेस्रो काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

प्रकीर्णक काण्ड समाप्त भयो ।

वीथि-काण्ड ४

प्रतिज्ञा

पालि - चित्तुप्पादानमिच्चेवं, कत्त्वा सङ्गहं मुत्तरं ।
भूमि- पुग्गल- भेदेन, पुब्बापरं नियामितं ॥
पवत्ति - सङ्गहं नाम, पटिसन्धि - पवत्तियं ।
पवक्खामि समासेन, यथासम्भवतो कथं ॥

भावार्थ - यसरी मैले बताई आएको नियमानुसारले चित्त र चैतसिक भईरहेका नामस्कन्ध चारवटाको वेदनासंग्रह इत्यादिलाई विभाजन गर्ने रूपले उत्तम भैरहेको विशेषरूपले बताई आएको प्रकीर्णकसंग्रहलाई देखाई सकेपछि फेरी भूमि र पुद्गल भेदले लक्षित भएको, अगाडिको चित्त र पछाडिको चित्तले नियमित भएको प्रतिसन्धि अवस्था र प्रवृत्ति अवस्थामा वा प्रतिसन्धि र प्रवृत्ति अवस्था मध्येमा प्रवृत्तिसंग्रह नाम भैरहेको वीथिसंग्रहलाई संक्षिप्तले उचित रूपले विशेषरूपमा बताउछु ।

छ छक्क मातिका

पालि - छ वत्थुनि, छ द्वारानि, छ आरम्मणानि, छ विञ्जाणानि, छ वीथियो, छथा विसय - पवत्ति चेति वीथिसङ्गहे छ छक्कानि वेदितब्बानि ।

भावार्थ - छवटा वस्तु, छवटा द्वार, छवटा आरम्मण, छवटा विज्ञान र छवटा वीथिलाई अनि फेरी छ प्रकारका

आरम्भणको द्वारमा उत्पन्न हुने वा आरम्भणमा चित्तको उत्पत्ति हुनेलाई; यसरी वीधिसंग्रहमा छवटा छक्कलाई जान्नुपर्दछ ।

सुचना

पालि - वीधिमुत्तानं पन कम्म- कम्मनिमित्त- गतिनिमित्त-
वसेन तिविधा होति विसयप्पवत्ति ।

भावार्थ - विशेषतालाई बताउंछु । वीधिमुक्तचित्त एककम वीस (उन्नाईस) वटाको आरम्भणमा चित्तको उत्पन्न हुने वा आरम्भणको चित्तमा उत्पन्न हुने कर्म- कर्मनिमित्त-गतिनिमित्तको हिसाबले तीनथरि छन् ।

पालि - तत्थ वत्थु द्वारारम्भणानि पुब्बे वुत्तनयानंब ।

भावार्थ - ती छवटा छक्क मध्येमा वस्तु, द्वार र आरम्भण, अगाडिको प्रकीर्णकसंग्रहमा बताई आएको विधि अनुसार नै हुन् ।

वीधि छक्क

पालि - छ वीधियो पन चक्खुद्वारवीधि सोतद्वारवीधि
घाणद्वारवीधि जिह्वाद्वारवीधि कायद्वारवीधि
मनोद्वारवीधि चेति द्वारवसेन वा,
चक्खुविञ्जाणवीधि सोतविञ्जाणवीधि
घाणविञ्जाणवीधि जिह्वाविञ्जाणवीधि
कायविञ्जाणवीधि मनोविञ्जाणवीधि चेति
विञ्जाणवसेन वा द्वारप्पवत्ता चित्तप्पवत्तियो
योजेतब्बा ।

भावार्थ - विशेषतालाई वा शुद्ध पद्धि मिश्रकलाई अथवा अभेद पद्धि भेदलाई बताउंछु । द्वारमा उत्पन्न हुने चित्तको

अभिधर्मार्थसंग्रह

उत्पत्ति भनेको वीथिलाई चक्षुद्वारवीथि, श्रोतद्वारवीथि, घ्राणद्वारवीथि, जिह्वाद्वारवीथि, कायद्वारवीथि र मनोद्वारवीथि भनिकन द्वारको हिसाबले वा चक्षुविज्ञानवीथि, श्रोतविज्ञानवीथि, घ्राणविज्ञानवीथि, जिह्वाविज्ञानवीथि, कायविज्ञानवीथि, र मनोविज्ञानवीथि भनिकन यसरी विज्ञानको हिसाबले छ प्रकारले छन् भनि मिलाउनुपर्छ ।

अर्को तरिका-- द्वारमा उत्पन्न हुने वीथिलाई चक्षुद्वारवीथि, श्रोतद्वारवीथि, घ्राणद्वारवीथि, जिह्वाद्वारवीथि, कायद्वारवीथि र मनोद्वारवीथि भनिकन यसरी द्वार हिसाबले छवटा छन् भनिमिलाउनु पर्छ । चित्तको उत्पत्ति भन्ने वीथिलाई चक्षुविज्ञानवीथि, श्रोतविज्ञानवीथि, घ्राणविज्ञानवीथि, जिह्वाविज्ञानवीथि, कायविज्ञानवीथि, र मनोविज्ञानवीथि भनिकन यसरी विज्ञानको हिसाबले छवटा छन् भनि मिलाउनु पर्छ ।

अर्को तरिका-- द्वारको हिसाबलेपनि द्वारमा उत्पन्न हुने वीथिलाई चक्षुद्वारवीथि, श्रोतद्वारवीथि, घ्राणद्वारवीथि, जिह्वाद्वारवीथि, कायद्वारवीथि र मनोद्वारवीथि भनिकन यसरी छवटा छन् भनि मिलाउनु पर्छ । विज्ञानको हिसाबले पनि चित्तको उत्पत्ति भन्ने वीथिलाई चक्षुविज्ञानवीथि, श्रोतविज्ञानवीथि, घ्राणविज्ञानवीथि, जिह्वाविज्ञानवीथि, कायविज्ञानवीथि, र मनोविज्ञानवीथि भनिकन यसरी विज्ञानको हिसाबले छवटा छन् भनि मिलाउनु पर्छ ।

अर्को तरिका छवटा वीथिलाई चक्षुद्वारवीथि, श्रोतद्वारवीथि, घ्राणद्वारवीथि, जिह्वाद्वारवीथि, कायद्वारवीथि र मनोद्वारवीथि भनिकन यसरी द्वारको हिसाबले पनि द्वारमा उत्पन्न हुन्छ भनि मिलाउनु पर्छ । छवटा वीथिलाई चक्षुविज्ञानवीथि, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय र मनोविज्ञानवीथि भनिकन यसरी विज्ञानको हिसाबले चित्तको उत्पत्ति भनि मिलाउनु पर्छ ।

.....

विषय प्रवृत्ति छक्क

पालि - अतिमहन्तं महन्तं परित्तं अतिपरित्तञ्चेति पञ्चद्वारे,
मनोद्वारे पन विभूत-मविभूतञ्चेति छधा
विसयप्यवत्ति वेदितब्बा ।

भावार्थ- धेरै धेरै वीथि चित्तोत्पाद भएको आरम्भण; धेरै वीथि चित्तोत्पाद भएको आरम्भण; धोरै वीथि चित्तोत्पाद भएको आरम्भण भनिकन यसरी पञ्चद्वारमा, द्वारमा आरम्भणको उत्पत्ति वा आरम्भणमा चित्तको उत्पत्ति चार प्रकारका छन् । मनोद्वारमा प्रकट भएको आरम्भण र अप्रकट भएको आरम्भण भनिकन यसरी द्वारमा आरम्भणको उत्पत्ति वा आरम्भणमा चित्तको उत्पत्ति दुई प्रकारले छन् । यस प्रभेदले ६ प्रकारको द्वारमा आरम्भणको उत्पत्ति वा आरम्भणमा चित्तको उत्पत्तिलाई जान्नु पर्छ ।

चित्तको आयु र रूपको आयु

पालि - कथं ?

उप्याद-थिति-भङ्ग-वसेन खणत्तयं एकचित्तक्खणं
नाम ।

भावार्थ - कसरी जान्नु पर्छ ? उत्पत्ति, स्थिति, भवङ्ग
हिसाबले ससाना क्षण तीनवटाको समूहलाई एक चित्तक्षण
भन्छन् ।

पालि - तानि पन सत्तरस चित्तक्खणानि रूपधम्मानमायु ।

भावार्थ - चित्तको आयु पछि रूपको आयु बताउंछु--
त्यस्तो स्वभाव भएको सत्रवटा चित्तक्षण जस्तो क्षण विज्ञप्तिरूप

दुईवटा र लक्षणरूप चारवटाबाट बाकि रहेको बाईसवटा रूपको आयु हो ।

पञ्चद्वार

चक्षुद्वार अतिमहन्तारम्मण वीथि

पालि – एकचित्तक्खणा-तीतानि वा बहुचित्तक्खणा-तीतानि वा ठिति - पत्तानेव पञ्चारम्मणानि पञ्चद्वारे आपाथ-मागच्छन्ति । तस्मा यदि एकचित्तक्खणा-तीतकं रूपारम्मणं चक्खुस्स आपाथ-मागच्छति ।

भावार्थ – एकचित्तक्षण जस्तो क्षण बितेर जाने भएर, धेरै चित्तको क्षण बितेर जाने पनि भैरहेको अथवा एकचित्त, दुईचित्त, तीनवटा चित्त, चारवटा चित्त, पांचवटा चित्त, छवटा चित्त, सातवटा चित्त, आठवटा चित्त, नौवटा चित्त, दशवटा चित्त, एघारवटा चित्त, बाह्रवटा चित्त, तेह्रवटा चित्त, चौधवटा चित्त, पन्ध्रवटा चित्तको क्षण जस्तो क्षण बितेर जाने भएर, स्थितिमा पुगेर नै पांचवटा आरम्मण पांचवटा द्वारमा प्रकट रूपमा जुन कारणले अगाडि पुग्ने हो; त्यस कारणले एकचित्तको क्षण जस्तो क्षण बितेर जाने भएको रूपारम्मण चक्षुप्रसादमा प्रकट रूपमा आउने हुन्छ ।

पालि – ततो द्विक्खत्तुं भवङ्गे चलिते भवङ्गसोतं वोच्छिन्दित्वा तमेव रूपारम्मणं आवज्जन्तं पञ्चद्वारावज्जन-चित्तं उप्पज्जित्वा निरुज्झति ।

परिच्छेद ४

भावार्थ - यसरी आउंदा वा यसरी प्रकटरूपमा पुगेपछि त्यसपछि दुईपटक सम्म भवाङ्ग चलेपछि भवाङ्ग श्रोतलाई तोडेर त्यो रूपारम्भणलाई नै आवर्जन गर्ने पञ्चद्वार आवर्जन चित्त उत्पन्न भएर निरोध हुने हुन्छ ।

पालि - ततो तस्सानन्तरं तमेव रूपं पस्सन्तं चक्षुविञ्जाणं सम्पटिच्छन्तं सम्पटिच्छन् चित्तंस सन्तीरयमानं सन्तीरण-चित्तंस ववत्थपेन्तं वोट्ठब्बन - चित्तञ्चञ्चेति यथाक्कमं उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति ।

भावार्थ - त्यो पञ्चद्वार आवर्जन चित्त निरोध भैसकेपछि त्यस पञ्चद्वार - आवर्जनचित्तको अनन्तरमा त्यस रूपारम्भणलाई नै देखिने चक्षुविज्ञान चित्त ग्रहण गरिने सम्प्रतिच्छन्न चित्त निर्णय दिने जस्तो सन्तीरण चित्त, राम्रोसंग नियमित र व्यवस्था गरेको जस्तो वोट्ठब्बन चित्त यी चित्तहरू क्रमशः उत्पन्न भएर निरोध हुने हुन्छ ।

पालि - ततो परं एकनत्तिसं कामावचर जवनेसु यंकिञ्चि लब्धपच्चयं येभ्येन सत्तक्खत्तुं जवति ।

भावार्थ - त्यो वोट्ठब्बन चित्त निरोध भैसकेपछि एककम तीस (उनन्तीस) वटा कामावचर जवन मध्येमा एक न एकवटा जवन चित्त योनिसोमनसिकार आदिको हिसाबले प्राप्त भएको कारण भएर प्रायः सातपटक द्रुतगतिले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - जवनानुबन्धानि च द्वे तदारम्भणपाकानि यथारहं पवत्तन्ति । ततो परं भवङ्गपातो ।

भावार्थ - जवनको पछि पछि उत्पन्न हुने दुइपटक सम्मको तदारम्भण विपाक चित्त पनि उचित रूपले उत्पन्न हुने

अभिधर्मार्थसंग्रह

हुन्छ । त्यो तदारम्मण निरोध भैसकपछि मात्र भवाङ्ग अवतरण हुने हुन्छ ।

पालि - एतावता चुहस्स वीथिचित्तुप्पादा द्वे भवङ्गचलनानि पुब्बेवा-तीतक-मंकचित्तक्खणान्ति कत्वा सत्तरस चित्तक्खणानि परिपूरेन्तिस ततो परं निरुज्झति, आरम्मण-मेतं अतिमहन्तं नाम गोचरं ।

भावार्थ - यति प्रमाण भएको चौधवटा वीथिचित्त, दुइपटक सम्मको भवाङ्गचलनहरू, पहिले नै बितेर जाने भएको एउटा चित्तक्षण, यसप्रकार सत्रवटा चित्तक्षण पूर्णहुने भयो । त्यस दोश्रो तदारम्मणको स्थितिकाल भन्दा पछिको भवङ्गकालमा रूपारम्मण निरोध हुने भयो । यो आरम्मण अतिमहन्तारम्मण नामको आरम्मण हो ।

महन्तारम्मण वीथि

पालि - याव तदारम्मणुप्पादा पन अप्पहोन्ता-तीतक-आपाथ-माक्कतं आरम्मणं महन्तं नाम । तत्थ जवनावसाने भवङ्गपातोव होन्ति । नत्थि तदारम्मणुप्पादो ।

भावार्थ - अति महन्तारम्मण वीथि पछि महन्तारम्मण-वीथिलाई बताउंछु वा तदारम्मणवार पछि जवनवारलाई बताउंछु- तदारम्मण उत्पन्न हुन सम्म पनि नभ्याई बितीजाने वा नसकेर बितीजाने अथवा शक्ति हीन भई बितीजाने भएको प्रकट रूपमा देखापर्ने आरम्मणलाई महन्तारम्मण भन्दछु । त्यस महन्तारम्मणको अन्तमा भवाङ्ग अवतरण नै हुनेभयो । तदारम्मण उत्पत्ति नभएको भयो ।

परित्रारम्मण वीथि

पालि - याव जवनुप्पादापि अप्यहोन्ता-तीतक-मापाथ-मागतं आरम्मणं परित्तं नाम । तत्थ जवनमि अनुप्पज्जित्वा द्वित्तिखत्तुं वोट्ठब्बनमेव पवत्तति, ततो परं भवक्कपातोव होति ।

भावार्थ - जवन उत्पन्न हुनसम्म पनि नपुगी वा शक्ति हीनभई बितीजाने भएको प्रकट रूपमा देखिन आउने आरम्मणलाई परित्रारम्मण भन्छ । त्यो परित्रारम्मणमा जवन पनि उत्पन्न नहुने हुंदा दुई तीनपटक वोट्ठब्बन चित्तमात्र उत्पन्न हुने हुन्छ । त्यो वोट्ठब्बन चित्त दुई तीनपटक निरोध भएपछि भवाक्क अवतरण नै हुने हुन्छ ।

अतिपरित्रारम्मण वीथि

पालि - याव वोट्ठब्बनुप्पादा च पन अप्यहोन्ता-तीतक-आपाथ-मागतं निरोधा-सन्नमारम्मणं अतिपरित्तं नाम, तत्थ भवक्क चलनमेव होति । नत्थि वीथि चित्तुप्पादो ।

भावार्थ - वोट्ठब्बनवार पछि मौघवारलाई बताउंछु-- वोट्ठब्बन चित्त उत्पन्न हुनेसम्म पनि नपुगेर वा नसकेर वा शक्ति कम भएर अथवा शक्ति हीन भएर बितेर जाने भएको प्रकट रूपमा देखिन आउने नजिकै निरोध हुने भएको आरम्मणलाई अतिपरित्रारम्मण भन्छ । त्यो अतिपरित्रारम्मणमा भवाक्कचलन मात्रै हुने हुन्छ । वीथिचित्त उत्पत्ति नहुने हुन्छ ।

श्रोतद्वार इत्यादि

पालि – इच्चेवं चक्खुद्वारे तथा सोतद्वारादीसु चेत्ति
सब्बथापि पञ्चद्वारे तदारम्मण-जवन-वोट्ठब्बन-
मोघवार- संखातानं चतुन्नं वारानं यथाक्कमं
आरम्मण भूता विसयप्पवत्ति चतुथा वेदितब्बा ।

भावार्थ – यसरी यथाकथित (माथी बताई आएको) नियम अनुसार चक्षुद्वारमा, द्वारमा आरम्मणको उत्पत्ति अथवा आरम्मणमा चित्तको उत्पत्ति चार प्रकारले छन् । त्यस्तै नै श्रोतद्वार आदिमा पनि अथवा श्रोतद्वार, घ्राणद्वार, जिह्वाद्वार, कायद्वारमा पनि द्वारमा आरम्मणको उत्पत्ति अथवा आरम्मणमा चित्तको उत्पत्ति चार प्रकारले छन् । यसरी सबै प्रकारले पनि पञ्चद्वारमा तदारम्मणवार, जवनवार, वोट्ठब्बनवार, मोघवार भनिएका चार वारको क्रमशः कारण भईरहेको, द्वारमा आरम्मणको उत्पत्ति अथवा आरम्मणमा चित्तको उत्पत्ति चार प्रकारले छन् भनि जान्नु पर्दछ ।

वीथि चित्तको स्वरूप प्रदर्शक

Dhamma.Digital

संग्रह – गाथा

पालि – वीथिचित्तानि सत्तेव, चिनुप्पादा चतुहस ।
चतुप्पञ्जास वित्थारा, पञ्चद्वारे यथारहं ॥

अयमेत्थ पञ्चद्वारे, वीथि चित्तप्पवत्तिनयो ॥

परिच्छेद ४

भावाथ - पञ्चद्वारमा सुबिधानुसार उत्पन्न हुने वीथिचित्त सामान्य रूपले सातवटा मात्र छन् । विशेष रूपले चित्तको थरि थरि उत्पन्न हुने हिसाबले १४ वटा छन् । विस्तृत रूपले ५४ वटा भएका छन् ।

.....

मनोद्वार कामजवन वार

विभूतारम्मण वीथि

पालि - मनोद्वारे पन यदि विभूत-मारम्मणं आपाथ-
मागच्छति । ततो परं भवङ्गचलन मनोद्वाराबज्जन
जवनावसाने तदारम्मण-पाकानि पवत्तन्ति । ततो
परं भवङ्गपातो ।

भावाथ - पञ्चद्वार पछि मनोद्वारलाई बताउंछु--
अनन्तरादि प्रत्यय लागेको भवाङ्गपच्छेद १९ वटा भनेको
मनोद्वारमा प्रकट रूपमा देखिन आएपछि भवाङ्गचलन
मनोद्वारावर्जन जवनको अन्तमा तदारम्मण विपाकचित्त उत्पन्न
हुने हुन्छ । दोश्रो तदारम्मण निरोध भईसकेपछि भवाङ्ग अवतरण
हुने हुन्छ ।

अविभूतारम्मण वीथि

पालि - अविभूते पनारम्मणे जवनावसाने भवङ्गपातोव
होति । नत्थि तदारम्मणुप्यादोति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - विभूतारम्मण पछि अविभूतारम्मणलाई बताउंछु-- अप्रकट भएको आरम्मणमा जवनको अन्तमा भवाङ्ग अवतरण नै मात्र हुने हुन्छ । तदारम्मणको उत्पत्ति छैन भनि जान्नु पर्दछ ।

विभिन्न स्वरूप प्रदर्शक संग्रह

संग्रह - गाथा

पालि - वीथि चित्तानि तीणेव, चित्तुप्पादा दसेरिता ।
वित्थारेन पनेत्थेक, चत्तालीस विभावये ॥

अयमेत्थ परित्त जवनवारो ।

भावार्थ यस मनोद्वारमा उत्पन्न भएको वीथि चित्तलाई सामान्य रूपले तीनवटा मात्र छ भनि बताइएको छ । विशेषरूपले चित्तको थरि थरि उत्पन्न हुने हिसाबले दशवटा छ भनि बताईएको छ । विशेषतःलाई बताउंछु वा उक्तकर्मभन्दा पछि अनुक्तकर्मलाई बताउंछु अथवा अनुक्त कर्ता पछि उक्त कर्तालाई बताउंछु । विस्तृत रूपले ४० वटा छ भनि प्रकट रूपले देखाउनुपर्ने हुन्छ ।

यो वीथि संग्रहमा यो बताई आएको कामावचर जवनवारलाई ब्यक्त गर्ने कारण प्रदर्शक वीथि हो ।

मनोद्वार अर्पणा जवनवार

ध्यान-वीथि र मार्ग-वीथि

पालि -अप्यणा जवनवारे पन विभता - विभूत - भेदो नत्थि । तथा तदारम्मणुप्पादा च ।

भावार्थ - कामावचर जवनवार पछि अर्पणा जवनवारलाई बताउंछु । अर्पणा जवनवारमा विभूत अविभूत भेद छैन । त्यस्तै नै तदारम्मणको उत्पत्ति पनि छैन ।

पालि -तत्थ हि जाणसम्पयुत्त-कामावचर-जवनानमट्ठन्नं अञ्जतरस्मिं परिक्कमोपच्चारानुलोम-गोत्रभू नामेन चतुक्खत्तुं तिक्खत्तुमेव वा यथाक्कमं उप्पज्जित्वा निरुद्धानन्तरमेव यथारहं चतुत्थं पञ्चमं वा छब्बीसति महग्गत-लोकुत्तर- जवनेसु यथाभिनिहारवसेन यंकिञ्चि जवनं अप्पना वीथिमोत्तरति, ततो परं अप्पनावसाने भवक्कपातोव होति ।

भावार्थ - यो कुरा विस्तृत गर्दछु । त्यस अर्पणा जवनवारमा आठवटा ज्ञानसम्प्रयुक्त कामाजचर जवन मध्येमा एकनएक जवन परिकर्म, उपचार, अनुलोम र गोत्रभू नामले चारपटक सम्म वा तीनपटक सम्म भएपनि क्रमशः उत्पन्न भएर निरोध भएपछि सोही समयमा नै क्षिप्र-अभिज्ञ, मन्द-अभिज्ञ पुद्गलहरूलाई योग्यतानुरूप चारपटक वा पांचपटक सम्म उत्पन्न भएर २६ महर्गत लोकुत्तर जवन मध्येमा रूप, अरूप, लोकुत्तर, मार्ग र फललाई योग्य हुनेगरी शमथ विपश्यना भावनामा अधिसर्ने हिसाबले एकनएक जवन अर्पणावीथिमा भर्ने

अभिधर्मार्थसंग्रह

भयो । त्यो अर्पणावीधि भरीसकेपछि अर्पणा जवनको अन्तमा भवङ्ग अवतरण नै हुने हुन्छ ।

पालि - तत्थ सोमनस्स सहगत जवनानन्तरं अप्यनापि सोमनस्स-सहगताव पाटिकंखितब्बा, उपेक्खा-सहगत-जवनानन्तरं उपेक्खा-सहगताव ।

भावार्थ - त्यस अर्पणा जवनवारमा अथवा त्यस ज्ञानसम्प्रयुक्त कामावचर जवन आठवटा मध्येमा सौमनस्य-सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त कामावचर जवन चारवटाको अनन्तरमा अर्पणालाई पनि सौमनस्य-सहगत अर्पणा मात्र इच्छित हुन्छ । उपेक्षा-सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त कामावचर जवन चारवटाको अनन्तरमा अर्पणा पनि उपेक्षा-सहगत अर्पणा मात्र इच्छित हुन्छ ।

पालि - तत्थापि कुसल-जवनानन्तरं कुसल-जवनञ्चेव हेट्ठमञ्च फलत्तयमप्पेति । क्रियाजवनानन्तरं क्रिय-जवनं अरहत्त फलञ्चाति ।

भावार्थ - यसरी समान वेदना भएको जवनवारमा महाकुशल ज्ञानसम्प्रयुक्त जवन चारवटाको अनन्तरमा महर्गत लोकुत्तर कुशलजवन र तलको फलजवन तीनवटा समूह अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने भयो । महाक्रिया ज्ञानसम्प्रयुक्त जवन चारवटाको अनन्तरमा महर्गत क्रियाजवन र अरहत्त फलजवन अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ भनि जान्नु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - द्वित्तंस सुखपुञ्जम्हा, द्वादसापेक्खका परं ।
सुखित क्रियतो अट्ठ, छ सम्भोन्ति उपेक्खका ॥

भावार्थ - सौमनस्य सहगत महाकुशल ज्ञानसम्प्रयुक्त जवन दुईवटाको पछाडी बत्तीस अर्पणा जवन उत्पन्न हुने हुन्छन् । उपेक्षा सहगत महाकुशल ज्ञानसम्प्रयुक्त जवन दुईवटाको पछाडी बाह्रवटा अर्पणा जवन उत्पन्न हुन्छन् । सौमनस्य सहगत महाक्रिया ज्ञानसम्प्रयुक्त जवन दुईवटाको पछाडी आठवटा अर्पणा जवन उत्पन्न हुन्छन् । उपेक्षा सहगत महाक्रिया ज्ञानसम्प्रयुक्त जवन दुईवटाको पछाडी छवटा अर्पणा जवन उत्पन्न हुन्छन् ।

पालि - पुथुज्जनानं सेक्खानं, काम - पुञ्ज - तिहेतुतो ।
तिहेतु कामक्रियतो, वीतरागान- मप्पना ॥

अयमेत्थ मनोद्वारे वीथि चित्तप्पवत्तिनयो ।

भावार्थ - त्रिहेतुक पृथग्जन पुद्गलको र तलको फलमा स्थित शैक्ष पुद्गल तीनजनाको त्रिहेतुक कामकुशल चारवटाको पछाडी ४४ वटा अर्पणा जवन उत्पन्न हुने हुन्छ । अरहन्त पुद्गलहरूको त्रिहेतुक कामक्रिया चारवटाको पछाडी १४ वटा अर्पणा जवन उत्पन्न हुने हुन्छ ।

यो वीथिसंग्रहमा बताई आएको, मनोद्वारमा वीथिचित्तको उत्पत्तिलाई व्यक्त गर्ने विधि हो ।

तदारम्मण नियम

पालि - सब्बत्थापि पनेत्थ अनिट्ठे आरम्मणे अकुसल-
विपाकानेव पञ्चविज्जाण सम्पटिच्छन-सन्तीरण-
तदारम्मणानि ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - जवनवार पछि तदारम्मणवारलाई बताउंछु । यस पञ्चद्वार मनोद्वारमा अतिमहन्त इत्यादि सबैप्रकारले पनि यो वीधिसंग्रहमा सबै पञ्चद्वार मनोद्वारमा पनि अनिष्ट, मल मुत्र, कुहिएको कुकुर आदि आरम्मणमा अकुशलको फल मात्र भैरहेको पञ्चविज्ञान सम्प्रतिच्छन्न सन्तीरण तदारम्मण हुने हुन्छ ।

पालि - इट्ठे कुसलविपाकानि ।

भावार्थ - इष्ट भोजन, रसपान, ठाउँ बास वस्त्र आभूषण आदि आरम्मणमा कुशलको फल भैरहेको पञ्चविज्ञान सम्प्रतिच्छन्न, सन्तीरण, तदारम्मण हुने हुन्छ ।

पालि - अतिइट्ठे पन सोमनस्स - सहगतानेव सन्तीरण-
तदारम्मणानि ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । अतिइष्ट भएको बुद्ध आदि आरम्मणमा सौमनस्य सहगत भैरहेको सन्तीरण तदारम्मण उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - तत्थापि सोमनस्ससहगतक्रिय - जवनवसाने
सोमनस्स - सहगतानेव तदारम्मणानि भवन्ति ।

भावार्थ - ती एघारवटा तदारम्मणमा पनि सौमनस्य सहगत क्रिया जवनको अन्तमा सौमनस्य सहगत नै भैरहेको तदारम्मण हुने हुन्छ ।

पालि - उपेक्खासहगत - क्रियजवनावसाने च उपेक्खा
सहगतानेव होन्ति ।

भावार्थ - उपेक्षा सहगत क्रिया जवनको अन्तमा पनि उपेक्षा सहगत तदारम्मण नै उत्पन्न हुने हुन्छ ।

आगन्तुक भवाङ्ग वीथि

पालि - दोमनस्स-सहगत-जवनावसाने च पन तदारम्मणानि चैव भवङ्गानि च उपेक्खासहगतानेव भवन्ति ।

तस्मा यदि सोमनस्स पटिसन्धिकस्स दोमनस्स सहगत- जवनावसाने तदारम्मण- सम्भवो नत्थि । तदा यंकिञ्चि परिचितपुब्बं परित्तारम्मण-मारम्भ उपेक्खासहगत- सन्तीरणं उप्पज्जति । तमनन्तरित्वा भवङ्गपातोव होतीति वदन्ति आचरिया ।

भावार्थ - जवनबाट तदारम्मणलाई नियमित गर्नु पछि जवनबाट तदारम्मण र भवाङ्ग दुईवटालाई नियमित गर्नेलाई बताउंछु । दौर्मनस्य सहगत जवनको अन्तमा पनि उपेक्षा सहगत नै भैरहेको तदारम्मण र भवाङ्गहरु जुन कारणले उत्पन्न हुने हो; त्यसकारण सौमनस्य प्रतिसन्धि भएको पुद्गललाई दौर्मनस्य सहगत जवनको अन्तमा केहि भएर तदारम्मणको उत्पन्न भएन भने त्यसरी नहुने अवस्थामा एकनएक पहिले परिचय पाप्त गरिसकेका कामआरम्मणलाई आरम्मण गरेर उपेक्षा सहगत सन्तीरण उत्पन्न हुने हुन्छ । त्यो उपेक्षा सहगत आगन्तुक भवाङ्ग चित्तलाई अनन्तर प्रत्यय गरेर सौमनस्य भवाङ्ग अवतरण नै हुने हुन्छ । यसरी आचार्यहरुले भन्नु भएको छ ।

पालि - तथा कामावचर जवनावसाने कामावचर सत्तानं कामावचर धम्मेस्वेव आरम्मण भूतेसु तदारम्मणं इच्छन्तीति ।

भावार्थ - त्यस्तै नै कामावचर जवनको अन्तमा कामावचर सत्वहरूलाई आरम्मण भैरहेको कामावचर धर्ममा मात्र तदारम्मण इष्ट हुन्छ । यसरी जान्नु पर्दछ ।

तदारम्मणको अङ्ग

पालि - कामे जवन सत्ताल-म्बनानं नियमे सति ।
विभूते - तिमहन्ते च, तदारम्मण - मीरियं ॥

अयमेत्थ तदारम्मण नियमो ।

भावार्थ कामभूमी ११ वटामा उत्पन्न भैरहेको जवन, सत्व र आरम्मणलाई तीन अङ्गले नियमित गर्ने छु भने विभूतारम्मणमा र अंतिमहन्तारम्मणमा तदारम्मण इष्ट छ ।

यो वीथि - संग्रहमा यो बताई आएको तदारम्मणलाई नियमित गर्ने कारण भैरहेको नय हो ।

जवन नियम

पालि - जवनेसु च परित्तजवनवीथियं कामावचर जवनानि
सत्तक्खत्तुं छक्खत्तुमेव वा जवन्ति ।

भावार्थ - माथीको वाक्यमा दोषारोपण गर्नु छाडेर गाहारो सम्बन्ध कुरा बताउछु । ५५ वटा जवन मध्येमा कामावचर जवनवीथिमा कामावचर जवन सात वा आठ पटक भएपनि द्रुतगतिले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - मन्दप्पवत्तियं पन मरणाकालादीसु पञ्चवारमेव ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउछु । गति मन्द भएर उत्पन्न हुनाले अथवा आधारक वस्तुरूपको दुर्बलताले गर्दा मरणान्त अवस्था आदिमा पाँच पटक सम्ममात्र द्रुतगतिले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – भगवतो पन यमकपातिहासिबकालादीसु लहुकप्पवत्तियं चत्तारि पञ्च वा पच्चवेक्खण चित्तानि भवन्तीति वदन्ति ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउंछु । भगवान बुद्धको पानी आगो इत्यादि जोडा जोडा भएको ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने अवस्था आदिमा पनि छिटो उत्पन्न हुने हुंदा चार वा पांच पटक प्रत्यवेक्षण जवन चित्त हुने हुन्छ भनिकन आचार्यहरूले बताउनुभएको छ ।

पालि – आदिकम्मिकस्स पन पठमकप्पनायं महर्गत-जवनानि अभिञ्जा-जवनानि च सम्बदापि एकवारमेव जवन्ति । ततो परं भवङ्गपातो ।

भावार्थ – कामावचर जवन पछि महर्गत जवनलाई बताउंछु । पहिले कर्मस्थान भावना वृद्धि गर्ने कृत्य भएका व्यक्तिलाई पहिले उत्पन्न हुने अर्पणामा महर्गत जवन एकपटक मात्र द्रुतगतिले उत्पन्न हुने हुन्छ । अभिज्ञा जवन त सधैं नै एकपटक मात्र नै द्रुतगतिले उत्पन्न हुने हुन्छ । त्यो महर्गत जवन र अभिज्ञा जवन निरोध भएपछि भवाङ्ग अवतरण हुने हुन्छ ।

पालि – चत्तारो पन मग्गुप्पादा एकचित्तव्खणिका । ततो परं द्वे तीणि फलचित्तानि यथारहं उप्पज्जन्ति । ततो परं भवङ्गपातो ।

भावार्थ – महर्गत जवन पछि लोकोत्तर जवनलाई बताउंछु । चार मार्ग भनेको उत्पत्ति वा मार्गचित्त एउटाको चित्तक्षण छ । त्यो मार्गचित्त उत्पन्न भईसकेपछि दुई तीन पटकको फलचित्त दन्धाभिज्ञ क्षिप्राभिज्ञ पुद्गलहरूलाई

अभिधर्मार्थसंग्रह

योग्यतानुरूपले उत्पन्न हुने हुन्छ । त्यो दोश्रो तेश्रो फल निरोध भईसकेपछि भवाङ्ग अवतरण हुने हुन्छ ।

पालि - निरोधसमापत्तिकाले द्विक्खत्तुं चतुत्थारूप्यज्जवनं जवति, ततो परं निरोधं फुसति ।

बुट्टानकाले च अनागामिफलं वा अरहत्तफलं वा यथारह-मेकवारं उप्पज्जित्वा निरुद्धे भवङ्गपातोव होति ।

भावार्थ - निरोधसमापत्तिमा प्रवेश गर्नुभन्दा अगाडिको अवस्थामा दुईपटक चतुर्थ आरूप्य नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन कुशल, क्रिया जवन द्रुतगतिले उत्पन्न हुने हुन्छ । त्यो नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन कुशल क्रिया जवन दुईपटक निरोध भैसकेपछि चित्त चैतसिक चित्तजरूपको निरोधमा पुगिने हो । निरोध समापत्तिबाट उठ्ने अवस्थामा पनि अनागामि फल जवन वा अरहत्त फल जवन अनागामि अरहन्त पुद्गलहरूलाई योग्यतानुसार एकपटक उत्पन्न भएर निरोध हुनेबित्तिकै भवाङ्ग अवतरण नै हुने हुन्छ ।

पालि - सब्बथापि समापत्तिवीथिय भवङ्गसोतोविय वीथिनियमो नत्थीति कत्वा बह्निपि लब्भन्तीति ।

भावार्थ - सबै नै ध्यान समापत्ति वीथि र फलसमापत्ति वीथिमा भवाङ्गको श्रोत भै वीथिलाई नियमित गर्ने छैन । तसर्थ धेरै-उत्पन्न हुनेलाई वा धेरै अर्पणा जवन उपलब्ध हुनेलाई जान्नु पर्दछ ।

संग्रह - गाथा

पालि - सत्तक्खत्तुं परित्तानि, मग्गाभिञ्जा सकिं मता ।
अवसेसानि लब्धन्ति, जवनानि बहूनिपि ॥

अयमेत्थ जवन नियमो ।

भावार्थ - कामावचर जवनलाई सबभन्दा बढीमा सातपटक उत्पन्न हुने भनी जान्नु पर्दछ । मार्ग जवन र अभिज्ञा जवनलाई एकपटक उत्पन्न हुने भनि जान्नुपर्दछ । मार्ग जवन र अभिज्ञा जवनबाट बाकि रहेका महर्गत लोकुत्तर जवन धेरै पटक उत्पन्न हुने पनि उपलब्ध हुन्छ ।

यो वीथि संग्रहमा यो बताई आएको जवनलाई नियमित गर्ने कारणको नय हो ।

पुद्गल भेद

पालि - दुहेतुकान-महेतुकानञ्च पनेत्थ क्रिय जवनानि चेव
अप्यनाजवनानि च न लब्धन्ति ।

भावार्थ - जवन नियम पछि पुद्गल भेदलाई बताउंछु । यो पुद्गल भेदमा अथवा यी १२ जना पुद्गलहरू मध्येमा द्विहेतुक पुद्गलहरूलाई र दुर्गति अहेतुक, सुगति अहेतुक पुद्गलहरूलाई क्रिया जवन र अपणा जवन उपलब्ध हुँदैन ।

पालि - तथा आणसम्ययुत्त -- विपाकानि च सुगतिं ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - त्यस्तै नै सुगति भूमिमा द्विहेतुक पुद्गल र सुगति अहेतुक पुद्गलहरूलाई ज्ञानसम्प्रयुक्त महाविपाक चित्त पनि उपलब्ध हुदैन ।

पालि - दुग्गतियं पन ज्ञाणविप्पयुत्तानि च महाविपाकानि न लब्भन्ति ।

भावार्थ - दुर्गति भूमिमा दुर्गति अहेतुक पुद्गलहरूलाई त ज्ञानविप्रयुक्त भैरहेको महाविपाक चित्त पनि उपलब्ध हुदैन ।

पालि - तिहेतुकेसु च खीणासवानं कुसला-कुसल जवनानि च लब्भन्ति ।

भावार्थ - त्रिहेतुक पुद्गल ९ जना मध्येमा पनि अरहन्त पुद्गलहरूलाई कुशल अकुशल जवन पनि उपलब्ध हुदैन ।

पालि - तथा सेक्ख - पुथुज्जनानं क्रियजवनानि ।

भावार्थ - त्यस्तै नै तलका फलमा स्थित पुद्गल तीनजना र त्रिहेतुक पृथग्जनहरूलाई क्रिया जवन उपलब्ध हुदैन ।

पालि - दिट्ठिगत-सम्पयुत्त-विचिकिच्छा-जवनानि सेक्खानं ।

भावार्थ - तलका फलमा स्थित पुद्गलहरू तीनजनालाई दृष्टिगत सम्प्रयुक्त विचिकित्सा जवन पनि उपलब्ध हुदैन ।

पालि - अनागामि पुग्गलानं पन पटिघ जवनानि च न लब्भन्ति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउछु । अनागामि पुद्गलहरूलाई दोषमूल जवन पनि उपलब्ध हुदैन ।

पालि - लोक्कत्तरजवनानि च यथारहं अरियानमेव समुप्पज्जन्तीति ।

परिच्छेद ४

भावार्थ लोकोत्तरजवन आठवटा पनि योग्यतानुसार आर्य पुद्गल आठजनालाई मात्र राम्रोसंग प्रकार प्रकारले उपपन्न हुन्छ भनि जान्नु पर्दछ ।

संग्रह-गाथा

पालि - असेक्खानं चतुचत्ता- लीस सेक्खान-मुद्दिसे ।
छपञ्जासा - वसेसानं, चतुप्पञ्जास - सम्भवा ॥

अयमेव पुद्गलभेदो ।

भावार्थ - अरहन्त पुद्गलहरूलाई ४४ वटा वीथिचित्त उत्पन्न हुन योग्य हुनेगरी देखाउनुपर्छ । शैक्ष पुद्गल सातबटालाई ५६ वटा वीथिचित्त उत्पन्न हुन योग्य हुनेगरी देखाउनु पर्छ । शैक्ष अशैक्ष पुद्गलहरू छाडेर पृथग्जन पुद्गल चारजनालाई ५४ वटा वीथिचित्त उत्पन्न हुन योग्य हुनेगरी देखाउनु पर्छ ।

यो बताई आएको यो वीथि-संग्रहमा पुद्गलभेद भयो ।

Dhamma Digital

भूमि विभाग

पालि - कामावचर - भूमियं पनेतानि सब्बानिपि वीथि चित्तानि यथारहमुपलब्भन्ति ।

भावार्थ - कामावचर भूमिमा मात्र यी वीथिचित्त सबै योग्यतानुसार उपलब्ध हुन्छ ।

पालि - रूपावचर - भूमियं पटिघजवनतदारम्मण-वज्जितानि ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - रूपावचर भूमिमा दोषमूल भएको दुइवटा तदारम्मण ११ वटाबाट अलग भएको वीथिचित्तहरू योग्यतानुसार उपलब्ध हुन्छ ।

पालि - अरूपावचर- भूमियं पठममग्ग - रूपावचर - हसन- हेट्ठिमारूप्पवज्जितानि च लब्भन्ति ।

भावार्थ विशेष कुरा बताउंछु । कामावचरभूमिमा श्रोतापत्ति मार्ग, रूपचित्त १५ वटा, हसितुप्पाद, तल तलका अरूपचित्तले अलग भएका यी वीथिचित्तहरू योग्यतानुसार उपलब्ध हुन्छ ।

पालि - सब्बत्थापि च तं तं पसादरहितानं तंतं द्वारिक - वीथि - चित्तानि न लब्भन्तेव ।

भावार्थ - सम्पूर्ण भूमिमा पनि ती ती प्रसादरूपले अलग भएका ब्रह्माहरूलाई त्यस त्यस द्वारमा उत्पन्न हुने वीथिचित्तहरू उपलब्ध हुँदै हुँदैन ।

पालि - असञ्जासत्तानं पन सब्बत्थापि चित्तप्पवत्ति नत्थेवात्ति ।

भावार्थ - असंज्ञासत्व पुद्गलहरूलाई त सबै प्रकारले चित्तको उत्पत्ति छुदैंछैन भनि जान्नु पर्दछ ।
संग्रह गाथा

पालि - असीति वीथिचित्तानि, कामे रूपे यथारहं ।
चतुसट्ठि तथारूपे द्वेचत्तालीस लब्भरे ॥

अयमेत्थ भूमि - विभागो ।

भावार्थ - एघार कामभूमिमा ८० वटा वीथिचित्तहरू योग्यतानुसार उपलब्ध हुन्छ । असंज्ञासत्वले अलग भएको १५

परिच्छेद ४

वटा रूपभूमिमा ६४ वटा वीथिचित्तहरू योग्यतानुसार उत्पन्न हुन्छन् । त्यस्तै नै चार अरूपभूमिमा ४२ वटा वीथिचित्त योग्यतानुसार उपलब्ध हुन्छन् ।

यस वीथि - संग्रहमा यो बताई आएको भूमि विभाग हो ।

पालि - इच्छेवं छ द्वारिक चित्तप्पवत्ति यथासम्भवं भवङ्गन्तरित्वा यावतायुकमब्बोच्छिन्ना पवत्तति ।

भावार्थ यसरी बताई आएको नय अनुसार छवटा द्वारमा उत्पन्न हुने चित्तको उत्पत्ति उत्पन्न हुन योग्यतानुसार बीचमा भवाङ्ग भएर आयु छउञ्जेल अट्टरूपले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

इति अभिधम्मत्थसङ्गहे वीथिसङ्गह - विभागो नाम चतुत्थो परिच्छेदो ।

अभिधर्मार्थसंग्रह नामक ग्रन्थमा वीथि - संग्रह विभाग नामको चौथो काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

Dhamma.Digital

वीथि मुक्त - काण्ड ५

प्रतिज्ञा

पालि - वीथिचित्त वसेनेव, पवत्तिय मुदीरितो ।
पवत्तिसङ्गहो नाम,सन्धियं दानि वुच्चति ॥

भावार्थ यथाकथित नियमानुसारवीथि चित्तको हिसाबले प्रवृत्ति अवस्थामा प्रवृत्तिसंग्रह नामक वीथि संग्रहलाई मैले बताईसके । अब प्रतिसन्धि अवस्था र च्युति अवस्थामा प्रवृत्तिसंग्रह नामको वीथिमुक्त संग्रहलाई मैले बताउछु ।

चतुष्क मातिका (चतुष्क मात्रिका)

पालि - चतस्सो भूमियो चतुब्बिधा पटिसन्धि चत्तारि कम्मनि चतुथो मरणुत्पत्ति चेति वीथिमुक्त सङ्गहे चत्तारि चतुष्कानि वेदितव्वानि ।

भावार्थ - चारभूमि, चारप्रकारका प्रतिसन्धि, चार कर्म र चारप्रकारका मरणुत्पत्ति भनिकन यसरी वीथिमुक्तसंग्रहमा चार चतुष्कलाई जान्नुपर्दछ ।

भूमिचतुष्क (भूमि चतुष्क)

पालि - तत्थ अपायभूमि, कामसुगतिभूमि, रूपावचर- भूमि, अरूपावचरभूमि चेति चतस्सो भूमियो नाम ।

परिच्छेद ५

भावार्थ - ती चार चतुष्क मध्येमा अपायभूमि, कामसुगतिभूमि र रूपावचरभूमि, अरूपावरभूमि भनिकन यसरी चारवटा भूमि नामरहेकोलाई जान्नु पर्दछ ।

.....

कामभूमि ११ वटा

पालि - तासु निरयो तिरच्छानयोनि पेत्तिविसयो असुरकायो चेति अपायभूमि चतुब्बिधा होति ।

भावार्थ - ती चार भूमि मध्येमा नर्क भूमि, तिरश्चिन भूमि, प्रेत भूमि र असुरकाय भूमि भनिकन यसरी अपाय भूमि चार प्रकारका छन् ।

काम सुगतिभूमि ७ वटा

पालि - मनुस्सा चातुमहाराजिका तावत्तिसा यामा तुसिता निम्मानरति परिनिम्मित - वसवत्ति चेति कामसुगति - भूमि सत्तविधा होति ।

भावार्थ - मनुष्य भूमि, चातुर्महाराजिका भूमि, त्रयस्त्रिंश भूमि, यामा भूमि, तुसिता भूमि, निर्माणरति भूमि, र परनिर्मितवशवर्ति भूमि भनिकन यसरी कामसुगति भूमि सात प्रकारले छन् ।

पालि - सा पनामेकादसविधानि कामावचर - भूमिच्चेव संखं गच्छति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - एक एक विभाग पछि समूहलाई बताउंछु-
एघार प्रकारले भएको यो यस भूमि कामावचर भूमि भनिकन नै
गिन्तिको रूपमा अथवा व्यवहारको रूपमा जाने हुन्छ ।

रूप भूमि १६ वटा

पालि - ब्रह्मपारिसज्जा ब्रह्मपुरोहिता महाब्रह्मा चेति
पठमज्जकान भूमि ।

भावार्थ - ब्रह्मपारिसद्य भूमि, ब्रह्मपुरोहित भूमि, र
महाब्रह्म भूमि भनि यसरी प्रथमध्यान भूमि तीन प्रकारका
छन् ।

पालि - परिज्ञाभा अप्पमाणाभा आभस्सरा चेति
दुतियज्जकान भूमि ।

भावार्थ - परिज्ञाभा भूमि, अप्रमाणाभा भूमि र आभास्वर
भूमि भनि यसरी द्वितीयध्यान भूमि तीन प्रकारका छन् ।

पालि - परित्तसुभा, अप्पमाणसुभा सुभकिण्हा चेति
ततियज्जकान भूमि ।

भावार्थ परित्रशुभा भूमि, अप्रमाणशुभा भूमि, शुभकृष्णा
भूमि भनि यसरी तृतीयध्यान भूमि तीन प्रकारले छन् ।

पालि - वेहप्फला असञ्जसत्ता सुद्धावासा चेति
चतुत्थज्जकान-भूमीति रूपावचर-भूमि सोलसबिधा
होन्ति ।

भावार्थ - बृहत्फल भूमि, असंज्ञासत्व भूमि र शुद्धावास
भूमि भनि यसरी चतुर्थध्यानभूमि सातप्रकारले छन् । यसरी
रूपावचर भूमि सोऽह प्रकारले छन् ।

शुद्धावास भूमि ५ वटा

पालि - अविहा अतप्पा सुदस्सा सुदस्सी अकनिट्ठा चेति सुद्धावास भूमि पञ्चविधा होति ।

भावार्थ - अविहा भूमि, अत्रपा भूमि, सुदर्शा भूमि, सुदर्शा भूमि र अकनिष्ठ भूमि भनि यसरी शुद्धावास भूमि पांच प्रकारले छन् ।

अरूप भूमि ४ वटा

पालि - आकासानञ्चायतन-भूमि विञ्जानञ्चायतन- भूमि आकिञ्चञ्चायतन-भूमि नेवसञ्जानासञ्जायतन-भूमि चे"ति अरूपभूमि चतुर्विधा होति ।

भावार्थ - आकाशानन्त्यायतन भूमि, विज्ञानन्त्यायतन भूमि, आकिञ्चन्यायतन भूमि र नैवसञ्जा नासञ्जायतन भूमि भनिकन यसरी अरूप भूमि चार प्रकारले छन् ।

.....

Dhamma.Digital

भूमि पुद्गल उत्पत्ति

संग्रह - गाथा

पालि - पुथुज्जना न लब्धन्ति, सुद्धावासेसु सब्बथा ।
सोतापन्ना च सकदागामिनो चापि पुग्गला ॥

अभिधर्मार्थसंग्रह

अरिया नोपलब्धन्ति, असञ्जापाय - भूमिसु ।
सेसठ्ठानेसु लब्धन्ति, अरियानरियापि च ॥

इदमेत्थ भूमिचतुक्कं

भावार्थ - शुद्धावास भूमिमा सबै प्रकारले पृथग्जन, श्रोतापन्न र सकृदागामि भईरहेका पुद्गलहरू पनि उपलब्ध हुदैनन् ! असञ्जासत्व र अपाय भूमिमा आर्य पुद्गलहरू आठ जना उपलब्ध हुदैनन् । शुद्धावास, असञ्जासत्व र अपाय भूमिबाट बाकि रहेका २१ भूमिमा आर्य पुद्गलहरू आठ जना र पृथग्जन पुद्गलहरू तीन जना उपलब्ध हुन्छन् ।

यो बताइ आएको विधिमुक्त संग्रहमा भूमि चतुष्क हो ।

.....

प्रतिसन्धि चतुष्क

चार प्रकारका प्रतिसन्धि

पालि - अपाय-पटिसन्धि कामसुगति-पटिसन्धि रूपावचर-
पटिसन्धि अरूपावचर-पटिसन्धि चेति चतुविधा
पटिसन्धि नाम ।

भावार्थ - अपाय-प्रतिसन्धि, कामावचर-प्रतिसन्धि, रूपावचर-प्रतिसन्धि र अरूपावचर-प्रतिसन्धि भनि यसरी चार प्रकारका प्रतिसन्धि भनेकोलाई जान्नु पर्दछ ।

काम प्रतिसन्धि मध्येमा

अपाय प्रतिसन्धि १ वटा

पालि – तन्थ अकुसलविपाकोपेक्खा - सहगत - सन्तीरणं
अपाय - भूमियं ओक्कन्तिकखणे पटिसन्धि हुत्वा
ततो परं भवङ्गं परियोसाने चवनं हुत्वा
वोच्छिज्जति । अयमेकापाय - पटिसन्धि नाम ।

भावार्थ – ती चार प्रतिसन्धिमध्येमा अकुशल विपाक
उपेक्षा सहगत सन्तीरण चित्त अपाय भूमिमा अवतरण हुने
क्षणमा प्रतिसन्धि भएर त्यस प्रतिसन्धि अवस्थाबाट पछि भवाङ्ग
भएर अन्तमा च्युति भई टुक्रिन्छ (काटिन्छ) यो प्रतिसन्धि
एउटालाई अपाय प्रतिसन्धि भन्दछ ।

काम सुगति प्रतिसन्धि ९ वटा

पालि – कुसलविपाकोपेक्खा - सहगत - सन्तीरणं पन
कामसुगतियं मनुस्सानञ्चेव जच्चन्धादीनं
भुम्मस्सितानञ्च विनिपातिकासुरानं पटिसन्धि
भवङ्गं चुतिवसेन पवत्तन्ति ।

भावार्थ – दुर्गति अहेतुक प्रतिसन्धि पछि सुगति अहेतुक
प्रतिसन्धिलाई बताउँछु । कुशलविपाक उपेक्षा सहगत सन्तीरण
चित्त कामसुगति भूमिमा प्रतिसन्धि अवस्थादेखि अन्धो मनुष्यसंग
र भूमिज देवताहरूलाई आधार लिईरहने विनिपातिक असुरहरूसंग
प्रतिसन्धि भवाङ्ग च्युतिको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – महाविनिपातिकानि पन अट्ठ सब्बथापि कामसुगतियं पटिसन्धि भवङ्ग घुतिवसेन पवत्तन्ति ।

भावार्थ – अहेतुक प्रतिसन्धि पद्धि सहेतुक प्रतिसन्धिलाई बताउंछु । आठ महाविपाक चित्त सधै नै कामसुगति भूमि सातवटामा मात्र प्रतिसन्धि भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – इमा नव कामसुगति पटिसन्धियो नाम ।

भावार्थ – यी नौवटा प्रतिसन्धिलाई कामसुगति प्रतिसन्धि भन्छन् ।

पालि – सा पनायं दसविधापि कामावचर पटिसन्धिच्चेव संखं गच्छति ।

भावार्थ – एक एकविभाग पद्धि समूहलाई बताउंछु । दश प्रकारले पनि भैरहेको यो यस प्रतिसन्धि; कामावचर प्रतिसन्धि भनिकन नै गिनतिको रूपमा अथवा व्यवहारको रूपमा जाने हुन्छन् ।

काम पुद्गलको आयु

पालि – तेसु चतुन्नं अपायानं मनुस्सानं विनिपातिकासुरानञ्च आयुप्पमाणगणनाय नियमो नत्थि ।

भावार्थ – ती दशवटा प्रतिसन्धि युक्त पुद्गलहरू मध्येमा चारजना अपाय पुद्गलहरूसंग, मनुष्यहरूसंग, र विनिपातिक असुरहरूसंग आयु प्रमाण गिन्ति गर्नेमा स्थिरता छैन ।

पालि - चातुमहाराजिकानं पन देवानं दिब्बानि
पञ्चवस्ससतानि आयुप्पमाणंस मनुस्सगणनाय
नवूतिवस्ससतसहस्सप्पमाणं होति ।

भावार्थ - अनियमित पछि नियमितलाई बताउंछु ।
चातुर्महाराजिक भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु प्रमाण
देवताहरूको अनुसार पांचशय वर्ष छ । मानिसहरूको गिन्ति
हिसाबले नब्बेलाख ९०.००.००० वर्ष प्रमाण हुनेछ ।

पालि - ततो चतुग्गुणं तावतिसानं । ततो चतुग्गुणं
यामानं । ततो चतुग्गुणं तुसितानं । ततो चतुग्गुणं
निम्माणरतीनं । ततो चतुग्गुणं परनिम्मित -
वसवत्तीनं ।

भावार्थ - त्यो चातुर्महाराजिक देवताहरूको आयु प्रमाण
भन्दा चारगुणा त्रयस्त्रिंश भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु
प्रमाण हुने हुन्छ ।

त्यो त्रयस्त्रिंश भूमिका देवताहरूको आयु प्रमाण भन्दा
चारगुणा यामा भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु प्रमाण
हुने हुन्छ ।

त्यो यामा देवताहरूको आयु प्रमाण भन्दा चारगुणा
तुषिता भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु प्रमाण हुने हुन्छ ।

त्यो तुषिता देवताहरूको आयु प्रमाण भन्दा चारगुणा
निर्माणरति भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु प्रमाण हुने
हुन्छ ।

त्यो निर्माणरती देवताहरूको आयु प्रमाण भन्दा चारगुणा
परनिर्मित वशवती भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु प्रमाण
हुने हुन्छ ।

वशवर्ती देवताहरूको आयु

पालि – नवसञ्चेकवीस – वस्सानं कोटियो तथा ।
वस्ससत सहस्सानि – सट्ठि च वसवत्तिसु ॥

भावार्थ – वशवर्ती भूमिमा उत्पन्न हुने देवताहरूको आयु प्रमाण मानिसहरूको गिन्ति हिसाबले नौशय कोटि र एकाईस कोटि त्यस्तै प्रकारले साठी लाख वर्ष हुन्छ । अथवा ९.२१.६०.००.००० वर्ष हुनेछ ।

रूप प्रतिसन्धि ६ वटा

पालि – पठमज्झान-विपाकं पठमज्झान-भूमियं पटिसन्धि
भवङ्ग च्चुतिवसेन पवत्तति ।

भावार्थ – प्रथमध्यानले युक्त भएको विपाक चित्त प्रथमध्यान भूमिमा प्रतिसन्धि भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – तथा दुतियज्झान-विपाकं ततियज्झान-विपाकञ्च
दुतियज्झान भूमियं ।

भावार्थ त्यस्तै नै द्वितीयध्यानले युक्त भएको विपाक चित्त र तृतीयध्यानले युक्त भएको विपाक चित्त द्वितीयध्यान भूमिमा प्रतिसन्धि भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – चतुत्थज्झान-विपाकं ततियज्झान भूमियं ।

भावार्थ चतुर्थध्यानले युक्त भएको विपाक चित्त तृतीयध्यान भूमिमा प्रतिसन्धि भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - पञ्चमज्झान-विपाकं चतुत्थज्झान भूमियं ।

भावार्थ - पञ्चमध्यानले युक्त भएको विपाक चित्त चतुर्थध्यान भूमिमा प्रतिसन्धि- भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - असञ्जसत्तानं पन रूपमेव पटिसन्धि होति, तथा ततो परं पवत्तियं चवनकाले रूपमेव पवत्तित्वा निरुज्झति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउँछु । असंज्ञासत्त्व पुद्गलरूसंग जीवितछक्क र जीवितनवक कलाप रूप नै प्रतिसन्धि हुने हुन्छ । त्यस्तै नै त्यस प्रतिसन्धि अवस्थाबाट पछि प्रवृत्ति अवस्थामा र च्युति अवस्थामा जीवित छक्क र जीवित नवक कलाप रूप नै भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न भएर निरोध हुने हुन्छ ।

पालि - इमा छ रूपावचर पटिसन्धियो नाम ।

भावार्थ - यी छवटा प्रतिसन्धिलाई रूपावचर प्रतिसन्धि भन्छन् ।

रूप पुद्गलहरूको आयु

पालि - तेसु ब्रह्मपारिसज्जानं देवानं कप्पस्स ततियो भागो आयुप्पमाणं । ब्रह्मपुरोहितानं उपइड- कप्पो । महाब्रह्मानं एको कप्पो ।

भावार्थ - ती छ प्रतिसन्धि युक्त भएका पुद्गलहरू मध्येमा ब्रह्मपारिसच्च भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण असंख्यकल्पको तीन खण्डको एक खण्ड हुने हुन्छ ।

ब्रह्मपुरोहित भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण असंख्यकल्पको आधि हुने हुन्छ ।

महाब्रह्मा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण एक असंख्यकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - परित्ताभानं द्वे कप्पानि । अप्पमाणाभानं चत्तारि कप्पानि । आभस्सरानं अट्ठकप्पामि ।

भावार्थ - परित्ताभा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण दुई महाकल्प हुने हुन्छ ।

अप्पमाणाभा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण चार महाकल्प हुने हुन्छ ।

आभास्वर भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण आठ महाकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - परित्तासुभानं सोलस कप्पानि । अप्पमाणासुभानं द्वत्तिसं कप्पानि । सुभकिण्हकानं चत्तूसट्ठि कप्पानि ।

भावार्थ - परित्ताशुभा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण सोलह महाकल्प हुने हुन्छ ।

अप्पमाणाशुभा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण बत्तीस महाकल्प हुने हुन्छ ।

शुभकृष्णा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण चौसठ्ठि महाकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - वेहप्फलानं असञ्जसत्तानं च पञ्चकप्पसत्तानि ।

भावार्थ - बृहत्फल भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको र असंज्ञासत्त्व भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण पांचशये महाकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - अविहानं कप्पसहस्सानि । अतप्पानं द्वे कप्पसहस्सानि । सुदस्सानं चत्तारि कप्पसहस्सानि । सुदस्सीनं अट्ठ कप्पसहस्सानि । अकनिट्ठानं सोलस कप्पसहस्सानि ।

भानार्थ - अविहा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण एक हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

अतप्पा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण दुई हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

सुदस्सा भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण चा हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

सुदस्सी भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण आठ हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

अकनिट्ठ भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण सोलह हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

आरूप्य प्रतिसन्धि चारवटा

पालि - पठमारुप्पादि विपाकानि पठमारुप्पादि - भूमिसु यथाक्कमं पटिसन्धि भवङ्ग चुतिवसेन पवत्तन्ति । इमा चतस्सो आरुप्य पटिसन्धियो नाम ।

भावार्थ - प्रथम आरूप्यादि विपाक चित्त, प्रथम आरूप्य आदि भूमिमा क्रमशः प्रतिसन्धि भवाङ्ग च्युति हिसाबले उत्पन्न हुनेहुन्छ । यी चार प्रतिसन्धिलाई आरूप्य प्रतिसन्धि भन्दछन् ।

आरूप्य पुद्गलहरूको आयु

पालि - तेसु पन आकासानञ्चायतनूपगानं देवानं वीसति कप्पसहस्सानि आयुप्पमाणं ।

भावार्थ - विशेषकुरा बताउंछु । ती चार प्रतिसन्धिने युक्त भएका पुद्गलहरू मध्येमा आकाशानन्त्यायतन भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण बीसहजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - विञ्जानञ्चायतनूपगानं देवानं चत्तालीस कप्पसहस्सानि ।

भावार्थ - विज्ञानन्त्यायतन भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण चालीसहजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - आकिञ्चञ्चायतनूपगानं देवानं सदृठिकप्प सहस्सानि ।

भावार्थ - आकिञ्चन्यायतन भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण साठी हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

पालि - नेवसञ्जानासञ्चायतनूपगानं देवानं चतुरासीति कप्पसहस्सानि ।

भावार्थ - नैवसंज्ञा नासंज्ञायन भूमिमा उत्पन्न हुने ब्रह्माहरूको आयु प्रमाण चौरासी हजार महाकल्प हुने हुन्छ ।

एक जन्ममा मिल्ने धर्म तीनवटा

पालि - पटिसन्धि भवङ्गञ्चस तथा चवनमानसं ।
एकमेव तथेवेक विसयञ्चेकजातियं ॥

इदमेत्थ पटिसन्धि चतुक्क

भावार्थ - एक जन्ममा प्रतिसन्धिचित्त र भवाङ्ग चित्त त्यस्तै नै च्युतिचित्त भूमि जाति सम्प्रयुक्त धर्म र संस्कार हिसाबले एउटै हुने हुन्छ । यस्तै नै एउटा आरम्भण भएको पनि हुने हुन्छ ।

यो बताई आएको वीथिमुक्त - संग्रहमा प्रतिसन्धि चतुष्क हो ।

कर्म चतुष्क

कर्म चारवटा चार थरि

पालि- जनकं उपथम्भकं उपपीलिकं उपघातकञ्चेति किच्चवसेन ।

भावार्थ - विपाक कटत्ता (कर्मज) रूपलाई बनाउने कर्म, प्रेरणादिएर बलियो पार्नेकर्म, नजिकै बसेर कष्ट दिने कर्म र नजिकै बसेर घात गर्ने कर्म भनि यसरी कृत्य हिसाबले चार कर्म भनेकोलाई जान्नुपर्दछ ।

पालि - गरुकं आसन्नं आचिण्णं कटत्ताकम्मञ्चेति पाकदान परियायेन ।

भावार्थ - गन्हौ कर्म; मरणासन्न अवस्थामा सम्भन्नुपर्ने, गर्नुपर्ने कर्म; अटूट रूपले अभ्यास गर्नुपर्ने कर्म र गरेको मात्र भईरहेको कर्म भनि यसरी फल दिने कर्म अनुसार चारवटा कर्म भनेकोलाई जान्नुपर्दछ ।

पालि - दिट्ठधम्मवेदनीयं उपपज्जवेदनीयं अपरापरिय-वेदनीयं अहोसिकम्मञ्चेति पाककालवसेन- चत्तारि कम्मनि नाम ।

भावार्थ - प्रत्यक्ष शरीरको भावमा (यहाँको यहिं) भोग गर्ने फल भएको कर्म अथवा यही जन्ममा फल दिने लक्षण भएको कर्म; पछिको शरीरको भावमा उत्पन्न भएर भोगिने कर्म अथवा दोश्रो जन्ममा फल दिने लक्षण भएको कर्म; प्रत्यक्ष

अभिधर्मार्थसंग्रह

शरीरको भावले पनि अलग भैरहेको अनिश्चित शरीरको भावमा भोगिने फल भएको कर्म अथवा तेश्रो जन्मदेखि निर्वाण प्राप्त हुने ठाउँ सम्मको (निर्वाण प्राप्त नहुञ्जेल सम्मको) जन्ममा फल दिने लक्षण भएको कर्म; फल दिईसकेको पनि होइन, पछि दिने पनि नभएको मात्र कर्म नाउंमात्र भैरहेको “अहोसि” कर्म भनि यसरी फल दिने अवस्थाको हिसाबले चारवटा कर्म भनेकोलाई जान्नुपर्दछ ।

पालि – तथा अकुसलं कामावचर - कुसलं रूपावचर-
कुसलं अरूपावचर - कुसलञ्चेति पाकट्ठानवसेन ।

भावार्थ – त्यस्तै नै अकुशल कर्म, कामावचर कुशल कर्म, रूपावचर कुशल कर्म र अरूपावचर कुशल कर्म भनिकन यसरी फल दिने स्थानको हिसाबले चारवटा कर्म भनेकोलाई जान्नुपर्दछ

पालि – तत्थ अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मञ्चेति
कम्मद्वारवसेन तिबिधं होति ।

भावार्थ – अकुशल कर्म, कायकर्म, वचीकर्म र मनोकर्म भनि यसरी कर्मद्वार हिसाबले तीन प्रकारले छन् ।

Dhamma.Digital

कायकर्म तीनवटा

पालि – कथं ?

पाणातिपातो अदिन्नादानं कामेसु मिच्छाचारो चेति
कायविञ्जति - संखाते कायद्वारे बाहुल्लवुत्तितो
कायकम्मं नाम ।

भावार्थ – कसरि ?

परप्राणीलाई चाडै पतन गर्ने; धनिले शरीर र वचनले नदिएको अर्काको धन चोरेर लिने र पञ्चकाममा सत्पुरुष होइन असत्पुरुषहरूको आचरणलाई सेवन गर्ने हिसाबले कायद्वारमा उत्पन्न हुने, “अगमनीय मातृरक्षित” स्थानमा दूषित गर्ने चेतना भनेको कामगुणमा भूल भएको रूपले आचरण गर्ने; भनिकन यसरी तीन प्रकारको कर्मलाई कायविज्ञप्ति भनेको अथवा शरीरले जान्न अनुभव गराउन सकिने भनेको कायद्वारमा धेरै मात्रामा उत्पन्न हुने हुनाले यसलाई कायकर्म भन्छ ।

वचीकर्म चारवटा

पालि – मुसावादो षिसुनवाचा फरूसवाचा सम्फप्पलापो चेति वचीविञ्जत्ति - संखाते वचीद्वारे बाहुल्लवुत्तितो वचीकम्मं नाम ।

भावार्थ – भूठलाई सत्य रूपले भनिने कुरा; दुईजनाको प्रेमलाई छिन्नभिन्न हुनेगरी बिगार्न सकिने कुरा; करोति भैं धारिलो स्पर्श भएको कुरा र सुख ऐश्वर्यलाई बिगार्न सकिने सीताहरण आदि काम नलाग्ने कुरा भनि यसरी चार प्रकारको कर्मलाई वचीविज्ञप्ति भनेको अथवा वचनद्वारा जान्न अनुभव गराउन सकिने भनेको वचीद्वारमा धेरै मात्रामा उत्पन्न हुने हुनाले यसलाई वचीकर्म भन्छ ।

मनोकर्म तीनवटा

पालि – अभिज्झा ब्यापादो मिच्छादिट्ठि चेति अञ्जत्रापि विञ्जत्तिया मनस्मिंथेव बाहुल्लवुत्तितो मनोकम्मं नाम ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – अर्काको सुखऐश्वर्यलाई सिद्धा ताक्ने हिसाबले मनमा चिताउनेस ऐश्वर्य अभिवृद्धिलाई बिगाने कारण भैरहेको दोष, र उल्टो रूपले देख्नु भनिकन यसरी तीन प्रकारको कर्मलाई कायविज्ञप्ति र वचीविज्ञप्तिलाई अलग राखेर पनि मनमामात्र धेरै मात्रामा उत्पन्न हुने हुनाले अथवा चित्तमा धेरैमात्रामा उत्पन्नहुने हुनाले यसलाई मनोकर्म भनिन्छ ।

कर्मबाट बनिने धर्म

पालि – तेसु पाणातिपातितो फरुसवाचा ब्यापादो च दोसमूलेन जायन्ति ।

भावार्थ – ती अकुशल कर्मपथ दशवटा मध्येमा प्राणातिपात, पारुष्य वचन र ब्यापाद दोषमूलबाट उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

पालि – कामेसु मिच्छाचारो अभिज्झा मिच्छादिट्ठि च लोभमूलेन ।

भावार्थ – कामेषु मिथ्याचार, अभिध्या र मिथ्यादृष्टि लोभमूलबाट उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

पालि – सेसानि चत्तारिपि द्विहि मूलेहि सम्भवन्ति ।

भावार्थ – बताईसकेका बाट बाकि रहेको अदिन्नादान, मृषावाद, पैशुन्य वचन, सम्प्रलाप वचन यी चारवटा लोभ र दोष दुईमूलबाट उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

पालि – चित्तुप्पादवसेन पनेतं अकुसलं सब्बथापि द्वादसविं होति ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउँछु । चित्तोत्पादको हिसाबले यी अकुशल कर्म सबैप्रकारले पनि १२ वटा छन् ।

काम कुशलकर्म तीनवटा

पालि – कामावचरकुसलम्पि कायद्वारे पवत्तं कायकम्मं वचीद्वारे पवत्तं वचीकम्मं मनोद्वारे पवत्तं मनोकम्मञ्चेति कम्मद्वारवसेन तिबिधं होति ।

भावार्थ – कामावचर कुशलकर्म पनि कायद्वारमा उत्पन्न हुने कायकर्म, वचीद्वारमा उत्पन्न हुने वचीकर्म, मनोद्वारमा उत्पन्न हुने मनोकर्म भनि यसरी कर्मद्वार हिसाबले तीन प्रकारका छन् ।

पालि – तथा दान - सील - भावना - वसेन ।

भावार्थ – त्यस्तै नै दान शील र भावना हिसाबले तीन प्रकारले छन् ।

पालि – चिन्नुप्पादवसेन पनेतं अट्ठविधं होति ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउँछु । चित्तोत्पादको हिसाबले यो कामावचर कुशलकर्म ८ प्रकारले छन् ।

पुण्यक्रिया वस्तु १० वटा

पालि – दान - सील - भावना - अपचायन - वेय्यावच्च- पत्तिदान - पत्तानुमोदन - धम्मस्सवन - धम्मदेसना- दिट्ठिजुकम्मवसेन दसविधं होति ।

भावार्थ – दान दिने, शील समादान गर्ने, कर्मस्थान भावना वृद्धि गर्ने, त्रिरत्न गुरु आमा-बाबु आदिलाई साना ठूला काम गरि सेवा सुश्रुषा गर्ने, आफुले गरेको कुशल आनिशंस अरूलाई बाँडीदिने, अरूले गरेको कुशल आनिशंसलाई साधुवाद

अभिधर्मार्थसंग्रह

दिई अनुमोदन गर्ने, धर्मोपदेश सुन्ने, धर्मदेशना गर्ने, सिद्धा दृष्टि धारण गर्ने हिसाबले दश प्रकारले छन् ।

पालि – तं पनेतं वीसति – विधमि कामावचरकम्ममिच्चेव संखं गच्छति ।

भावार्थ – भिन्नता पछि समूहलाई बताउंछु । २० प्रकारले पनि भएको यो कुशल, र अकुशल कर्म कामावचर कर्म भनिकन नै गणनामा अथवा व्यवहारमा जाने हुन्छ ।

रूप कुशलकर्म ५ वटा

पालि – रूपावचरकुसलं पन मनोकम्ममेव । तञ्च भावनामयं अप्पनापत्तं भानङ्गभेदेन पञ्चविधं होति ।

भावार्थ – कामावचरकर्म पछि रूपावचरकर्म बताउंछु । रूपावचर कुशलकर्म मनोकर्म मात्र हो । त्यो रूपावचर कुशलकर्म भनेको मनोकर्म पनि भावनामय हो । अर्पणामा पुगेको हो । यो ध्यानअङ्गको प्रभेदले पांच प्रकारले छन् ।

अरूप कुशलकर्म ४ वटा

पालि – तथा अरूपावचर – कुसलञ्च मनोकम्मं । तमि भावनामयं अप्पनापत्तं आरम्मणभेदेन चतुब्बिधं होति ।

भावार्थ – त्यस्तै नै अरूपावचर कुशलकर्म पनि मनोकर्म मात्र हो । त्यो अरूपावचर कुशल भनेको मनोकर्म पनि भावनामय हो । अर्पणामा पुगेको हो । आकाश आरम्मण आदि चार आरम्मणको प्रभेदले चार प्रकारले छन् ।

कामावचर कर्मको फल दिने भूमि

पालि - एत्थाकुसलकम्ममुञ्जच्चरहितं अपाय - भूमियं पटिसन्धिं जनेति । पवत्तियं पन सब्बम्पि द्वादसविधं सत्ताकुसलपाकानि सब्बत्थापि कामलोके रूपलोके च यथारहं विपच्चति ।

भावार्थ - यी चार कर्म मध्येमा औधृत्य चेतना रहित भएको ११ वटा अकुशल कर्मले अपाय भूमिमा प्रतिसन्धि तुल्याउंछ ।

प्रवृत्ति अवस्थामा त १२ प्रकारका सबै अकुशल कर्मले पनि ७ वटा अकुशल विपाक चित्तलाई सबै नै कामभूमि र रूपभूमिमा योग्यतानुसार फल दिने हुन्छ ।

पालि - कामावचरकुसलम्पि कामसुगतियमेव पटिसन्धिं जनेति । तथा पवत्तियञ्च महाविपाकानि । अहेतुक - विपाकानि पन अट्ठपि सब्बत्थापि कामलोके रूपलोके च यथारहं विपच्चति ।

भावार्थ - कामावचर कुशलकर्म पनि सातवटा काम सुगतिमा मात्र प्रतिसन्धि तुल्याउने हुन्छ ।

त्यस्तै नै प्रवृत्ति अवस्थामा पनि आठ महाविपाक चित्तलाई तुल्याउने हुन्छ । आठैवटा कुशलविपाक चित्तलाई मात्र सबै नै कामभूमि र रूपभूमिमा उचितानुसार फल दिने हुन्छ ।

त्रिहेतुक उत्कृष्ट कर्म इत्यादिको भेद

पालि - तत्थापि तिहेतुक मुक्कट्टं कुसलं तिहेतुकं पटिसन्धि दत्त्वा पवत्ते सोलस विपाकानि विपच्चति ।

भावार्थ - ती कामावचर कुशलकर्म मध्येमां त्रिहेतुक उत्कृष्ट (उच्च) भैरहेको चार प्रकारका कुशल कर्मले त्रिहेतुक भैरहेको चार प्रकारको प्रतिसन्धिलाई दिएर प्रवृत्ति अवस्थामा १६ विपाक चित्तलाई उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

पालि - तिहेतुकमोमकं द्विहेतुकमुक्कट्टञ्च कुसलं द्विहेतुकं पटिसन्धिं दत्त्वा पवत्ते तिहेतुक रहितानि द्वादसविषाकानि विपच्चति ।

भावार्थ - तिहेतुक ओमक (निम्न) भैरहेको चार प्रकारका कुशलकर्म र द्विहेतुक उत्कृष्ट भैरहेको चारप्रकारका कुशलकर्म; द्विहेतुक भैरहेको चार प्रकारका प्रतिसन्धिलाई दिएर प्रवृत्ति अवस्थामा चारवटा त्रिहेतुक विपाक चित्तले अलग भैरहेको १२ वटा विपक चित्तलाई उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

पालि - द्विहेतुकमोमकं पन कुसलं अहेतुकमेव पटिसन्धिं देति, पवत्ते च अहेतुक - विपाकानेव विपच्चति ।

भावार्थ - द्विहेतुक ओमक भैरहेको चार प्रकारका कुशलकर्म मात्र चोक्खै अहेतुक भैरहेको प्रतिसन्धिलाई दिने हुन्छ । प्रवृत्ति अवस्थामा पनि अहेतुक कुशल विपाक चित्त आठवटालाई मात्र उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

केचिवाद संग्रह गाथा

पालि - असंखारं ससंखार-विपाकानि न पच्चति ।
संखारमसंखार - विपाकानीति केचनं ॥

भावार्थ - असंस्कारिक कुशल कर्मले ससंस्कारिक विपाक चित्त उत्पत्ति गराउदैन । ससंस्कारिक कुशल कर्मले असंस्कारिक विपाक चित्त उत्पत्ति गराउदैन । यसरी कुनै आचार्यहरूले अथवा

परिच्छेद ५

मोरवापि प्रदेशमा बासगरि रहनुभएका महाधर्मरक्षित नामक आर्यले भन्नुभएको छ ।

पालि – तेसं द्वादसपाकानि, दसाट्ठ च यथाक्कमं ।
यथावुत्तानुसारेण, यथासम्भव – मुद्दिसे ॥

भावार्थ – उनी केचि आचार्यहरूको सिद्धान्तमा बताई आएको अनुसार क्रमशः १२ विपाक चित्तलाई, दश विपाक चित्तलाई र आठ विपाक चित्तलाई योग्यतानुसार देखाउनु पर्दछ ।

रूप कर्मको फल दिने भूमि

पालि – रूपावचरकुसलं पन पउमज्झानं परित्तं भावेत्त्वा
ब्रह्मपारिसज्जेसु उप्पज्जति ।

भावार्थ – कामावचर कुशलकर्म पछि रूपावचर कुशल कर्मलाई बताउंछु, अथवा धर्म अधिस्थान पछि पुद्गल अधिस्थानलाई बताउछु । कर्मस्थान अभ्यास गर्ने व्यक्तिले अल्प आनुभाव भएको रूपावचर कुशलकर्म प्रथमध्यानलाई अल्प आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर ब्रह्मपारिसद्य भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – तदेव मज्झिमं भावेत्त्वा ब्रह्मपुरोहितेसु ।

भावार्थ – मध्यस्थ आनुभाव भएको त्यस प्रथमध्यानलाई नै भाविता गरेर अथवा त्यस प्रथमध्यानलाई नै मध्यस्थ आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर ब्रह्मपुरोहित भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – पणितं भावेत्त्वा महाब्रह्मेसु ।

भावार्थ – प्रणीत आनुभाव भएको त्यस प्रथमध्यानलाई नै भाविता गरेर अथवा त्यस प्रथमध्यानलाई नै प्रणीत आनुभाव

अभिधर्मार्थसंग्रह

भएको रूपमा भाविता गरेर महाब्रह्मा भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – तथा दुतियज्झानं ततियज्झानञ्च परितं भावेत्वा परिताभेसु ।

भावार्थ त्यस्तै नै अल्प आनुभाव भएको द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानलाई भाविता गरेर अथवा द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानलाई अल्प आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर परित्राभा भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – मज्झमं भावेत्वा अप्पमाणाभेसु ।

भावार्थ मध्यम आनुभाव भएको द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानलाई भाविता गरेर अथवा द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानलाई मध्यम आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर अप्रमाणाभा भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – पणीतं भावेत्वा आभस्सरेसु ।

भावार्थ – प्रणीत आनुभाव भएको द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानलाई भाविता गरेर अथवा द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानलाई प्रणीत आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर आभास्वर भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – चतुत्थज्झानं परितं भावेत्वा परितासुभेसु ।

भावार्थ – अल्प आनुभाव भएको चतुर्थध्यानलाई भाविता गरेर अथवा चतुर्थध्यानलाई अल्प आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर परित्राभा भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – मज्झमं भावेत्वा अप्पमाणासुभेसु ।

भावार्थ - मध्यम आनुभाव भएको चतुर्थध्यानलाई भाविता गरेर अथवा चतुर्थध्यानलाई मध्यम आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर अप्रमाणशुभा भूमिमा उत्पन्न हुनेहुन्छ ।

पालि - पणीतं भावेत्वा सुभकिण्हेसु ।

भावार्थ - प्रणीत आनुभाव भएको चतुर्थध्यानलाई भाविता गरेर अथवा चतुर्थध्यानलाई प्रणीत आनुभाव भएको रूपमा भाविता गरेर शुभकृष्णा भूमिमा उत्पन्न हुनेहुन्छ ।

पालि - पञ्चमज्झानं भावेत्वा वेहप्फलेसु ।

भावार्थ - पञ्चमध्यान भाविता गरेर बृहत्फल भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - तदेव सञ्जाविरागं भावेत्वा असञ्जासत्तेसु ।

भावार्थ - संज्ञा रहित भएको त्यो पञ्चमध्यानलाई नै भाविता गरेर वा त्यो पञ्चमध्यानलाई नै संज्ञा रहितरूपले भाविता गरेर असंज्ञासत्व भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - अनागामिनो पन सुद्धावासेसु उप्पज्जन्ति ।

भावार्थ - अनागामी पुद्गलहरू मात्र शुद्धावास भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

अरूप कर्मको फल दिने भूमि

पालि - अरूपावचर - कुसलञ्च यथाक्कमं भावेत्वा अरूपेसु उप्पज्जन्ति ।

भावार्थ - अरूपावचर कुशल कर्मलाई पनि क्रमशः भाविता गरेर अरूपावचर भूमिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

निगमन गाथा

पालि - इत्थं महग्गतं पुञ्जं, यथाभूमिं बवत्थितं ।

जनेति सदिसं प्राकं, पटिसन्धि - पवत्तियं ॥

भावार्थ - यसरी बताई आएको भेद अनुसार महर्गत कुशलकर्म प्रतिसन्धि अवस्था र प्रवृत्ति अवस्थामा यथा व्यवस्थित भूमि अनुसार आफु समान भएको विपाक चित्तलाई उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

यो बताई आएको यो वीथिमुक्त - संग्रहमा कर्म चतुष्क भयो ।

.....

च्युति प्रतिसन्धि कर्म ४ वटा

मरण चार वटा

पालि - आयुक्खयेन कम्मक्खयेन उभयक्खयेन उपच्छेदक -
कम्मुना चेति चतुधा मरणुप्पत्ति नाम ।

भावार्थ - आयुक्षय हुनाले, कर्मक्षय हुनाले, आयु र कर्म दुवै क्षय हुनाले र नजिकै बसेर छेदन गर्ने कर्मले सत्वहरूको मरण हुने हुन्छ । यसरी चारप्रकारको मरणोत्पत्ति भनेकोलाई जान्नु पर्दछ ।

मरण अवस्थामा निमित्त देखिने

पालि - तत्थ चामरणन्तानं पन मरणकाले यथारहं
अभिमुखीभूतं भवन्तरे पटिसन्धि - जनकं कम्मं

वा । तं कम्म करणकाले रूपादिकमुपलब्ध-
पुब्बमुपकरणभूतञ्च कम्मनिमित्तं वा ।
अनन्तरमुपज्जमानभवे उपलब्धितब्ब-मुपभोग भूतञ्च
गतिनिमित्तं वा । कम्मबलेन छन्नं द्वारानं
अञ्जतरस्मिं पच्चुपट्ठाति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु, अथवा मरण पछि
मरण अवस्थामा कर्म, कर्मनिमित्त र गतिनिमित्त देखिने कुरा
बताउंछु । ती चार कारणले मात्र मरण हुने सत्वहरूलाई मरण
अवस्थामा उचितानुसार अधि सरेर आउने, अर्को जन्ममा
प्रतिसन्धि उत्पन्न गराउने कुशल अकुशल कर्म, त्यस कुशल
अकुशल कर्म बनाउने अवस्थामा पहिले उपलब्ध भैसकेको
उपकरण पनि भैसकेको रूपारम्मण आदि अथवा रूपारम्मण,
शब्द, गन्ध, रस, प्रष्टव्य र धर्मारम्मण भनेको लट्ठि, शूल,
खुकुरी, भाला, धनुष, बाण, विहार, बुद्ध, चैत्य, भोजन, चीवर,
छाता, ध्वंजा, फूलको माला आदि कर्मनिमित्त र पछि उत्पन्न
हुने जन्ममा उपलब्ध पनि हुने उपभोग पनि हुने भैरहेको
गर्भासय, नर्कको खर्कण्डा, नरकपाल, नर्कको आगोको ज्वाला,
कालो कुक्कुर, देव अप्सरा, विमान, कल्पवृक्ष आदि गतिनिमित्त
कर्मबलले ६ द्वार मध्येमा एकन एक द्वारमा बार बार अगाडि
देखिन आउने हुन्छ ।

मरणान्त अवस्थामा चित्त क्रमको उत्पत्ति

पालि - ततो परं तमेव तथोपट्ठितं आरम्मणं आरम्भ
विपच्चमानककम्मानुरूपकं परिसुद्धं उपकिलिट्ठं वा
उपलब्धितब्ब - भवानुरूपं तत्थोणतंव चित्तसन्तानं
अभिण्हं पवत्तति बाहुल्लेन ;

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - त्यसरि बार बार देखापर्नुबाट पछि ती ती आकारबाट बार बार देखापर्न आउने त्यस कर्म, कर्मनिमित्त र गतिनिमित्त भनेको आरम्भणलाई नै आरम्भण गरेर प्रतिसन्धिलाई उत्पन्न गराउने कर्मको रूपमा परिशुद्ध भएर वा धमिलो भएर उपलब्ध हुन योग्य भएको भव अनुसार त्यस भवमा भुकेको जस्तो अथवा भुकेर नै चित्तको क्रम अटूट रूपले धेरै धेरै उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अर्को तरिकाले कर्मले आरम्भण देखिने

पालि - तमेव वा पन जनकभूतं कम्मं अभिनवकरणवसेन द्वारपतं होति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । प्रतिसन्धिलाई उत्पन्न गराउन सकिने त्यस कर्म नै आफुले आफुलाई नवीकरण गर्ने हिसाबले द्वारमा पुग्ने हुन्छ ।

मरणासन्न वीथि

पालि - पच्चासन्नमरणस्स तस्स वीथिचित्तावसाने भवङ्गवख्ये वा चवनवसेन पच्चुप्पन्नभव-परियोसानभूतं चुतिचित्तं उप्पज्जित्वा निरुज्झति ।

भावार्थ - निकै नजिक भएको मरण भएको त्यो सत्वको अन्तमा तदारम्भण र जवन भएको वीथिचित्तको अवसानमा वा भवाङ्गको अवसानमा अथवा भवाङ्गको निरोधमा, च्युतिको हिसाबले वर्तमान भएको, अन्त भैराखेको च्युतिचित्त उत्पन्न भएर निरोध हुने हुन्छ ।

प्रतिसन्धि चित्तको उत्पत्ति

पालि – तस्मिं निरुद्धावसाने तस्सानन्तरमेव तथागहितं आरम्भणं आरब्भ सब्बत्थुकं अब्बत्थुकमेव यथारहं अविज्जानुसय - परिक्खितेन तण्हानुसयमूलकेन संखारेन जनीयमानं सम्पयुत्तेहि परिगह्यमानं सहजातानमधिट्ठान- भावेन पुब्बङ्गमभूतं भवन्तर - पटिसन्धानवसेन- पटिसन्धिसंखातं मानसं उप्पज्जमानमेव पत्तिट्ठाति भवन्तरे ।

भावार्थ – त्यो च्युति चित्त निरोध भएपछि निरोधको अन्तमा त्यस च्युति चित्तको अनन्तरमा नै त्यस त्यस आकारले ६ द्वारिक मरणासन्न जवनले ग्रहण गरिराखेको कर्म, कर्मनिमित्त र गतिनिमित्त भनेको आरम्भणलाई आरम्भण गरेर वस्तु सहित भएको वा वस्तु रहित भएर नै योग्यतानुरूपले अविद्या अनुशयले घेरिएको तृष्णा अनुशय नै मूलकारण भएको कुशल, अकुशल कर्मले उत्पन्न गराई राखेको स्पर्श, वेदना आदि घिरेर ग्रहण गरिराखेको स्पर्श, वेदना आदि सहजात धर्मको सम्प्लुक्त आधार रूपले पूर्वगामी भैरहेको पहिलेको र पछिको भव विशेषलाई एकै जोडले जोडिएको जस्तै जोड्न सक्ने हिसाबले प्रतिसन्धि भनेको चित्त उत्पद्यमान भएर नै अर्को भवमा अथवा नयां भवमा प्रतिसन्धि हुने हुन्छ ।

काम प्रतिसन्धि चित्तको आरम्भण

पालि – मरणासन्नयीथियं पनेत्थ मन्दप्पवत्तानि पञ्चेव जवनानि पाटिकंखिब्बानि, तस्मा यदि

अभिधर्मार्थसंग्रह

पच्चुप्पन्नारम्मणोसु आपाथमागतेसु धरन्तेस्वेव मरणं
होति ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउंछु । यो मरणोत्पत्ति वा मरणासन्नवीथिमा मन्द गतिबाट उत्पन्न हुने पांचपटक मात्रको जवनलाई जुन कारणले इच्छित छ सोही कारणले प्रकट रूपमा देखिन आउने लाई शूल गर्भासय फुलको माला आदि कर्म, कर्मनिमित्त वा कल्पबृक्ष इत्यादि गतिनिमित्त भनेको वर्तमान आरम्मण प्रकट भएको बेलामा नै यदि मरण भयो भने त्यस्तो हुंदा।

पालि – तदा पटिसन्धिभवङ्गानमि पच्चुप्पन्नारम्मणता
लब्भतीति कत्वा कामावचरपटिसन्धिया छ
द्वारगगहितं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तञ्च
पच्चुप्पन्नमतीतारम्मणं उपलब्भति ।

भावार्थ – त्यतिबेला प्रतिसन्धि भवाङ्ग चित्तको पनि वर्तमान आरम्मण भएको भाव उपलब्ध हुन्छ । तसर्थ कामावचर प्रतिसन्धिको आरम्मणलाई छ द्वारले ग्रहण गरिराखेको वर्तमान र अतीत भैरहेको लट्ठि, शूल, खुकुरी, भाला, धनुष, बाण, विहार, बुद्ध, चैत्य, भोजन, चीवर, छाता, ध्वजा, फुलको माला आदि कर्मनिमित्तलाई र मनोद्वारले ग्रहण गरिराखेको वर्तमान नै भैरहेको गर्भासय, नर्कको ठूलो खर्कण्डा, नरकपाल, नर्कको आगोको ज्वाला, कालोकुकुर, देव अप्सरा, विमान, कल्पबृक्ष आदि गतिनिमित्त उपलब्ध हुन्छ ।

पालि – कम्मं पन अतीतमेव, तञ्च मनोद्वारगगहितं तानि
पन सब्बानिपि परित्तधम्म भूतानेवारम्मणानि ।

भावार्थ – कुशल र अकुशल कर्म त अतीत नै मात्र हो । त्यो अतीत भैरहेको कुशल अकुशल कर्मलाई पनि मनोद्वारले ग्रहण गरिराखेको छ । समूहलाई बताउंछु । त्यो त्यो कर्म, कर्मनिमित्त र गतिनिमित्त सबैको कामधर्म नै आरम्भण भएको हुन्छ ।

रूप अरूप प्रतिसन्धिको आरम्भण

पालि – रूपावचर पटिसन्धिया पन पञ्जत्तिभूतं
कम्मनिमित्तमेवारम्भणं होति ।

भावार्थ – कामावचर प्रतिसन्धिको आरम्भण पछि महर्गत प्रतिसन्धिको आरम्भणलाई बताउंछु । रूपावचर प्रतिसन्धिको आरम्भण प्रज्ञप्ति भैरहेको पृथ्वी कसिण आदि कर्मनिमित्त नै हुनेछ ।

पालि – तथा आरुप्यपटिसन्धिया च महग्गतभूतं
पञ्जत्तिभूतञ्च कम्मनिमित्तमेव यथारहमारम्भणं
होति ।

भावार्थ त्यस्तै नै आरुप्य प्रतिसन्धिको आरम्भण पनि योग्यतानुसार महर्गत पनि प्रज्ञप्ति पनि भैरहेको आकाशानन्त्यायतन कुशल आकाश प्रज्ञप्ति आदि कर्मनिमित्त नै हुन्छ ।

पालि – असञ्जासत्तानं पन जीवितनवकमेव पटिसन्धि
भावेन पतिट्ठाति । तस्मा ते रूपपटिसन्धिका
नाम ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - नाम प्रतिसन्धि पछि रूप प्रतिसन्धिलाई बताउंछु । असंज्ञासत्व पुद्गलहरूको जीवितनवक कलाप रूप नै प्रतिसन्धिको रूपले प्रतिष्ठित हुने हुंदा ती असंज्ञासत्व पुद्गलहरूलाई रूप नै प्रतिसन्धि भएका पुद्गलहरू भन्छन् ।

पालि - आरुप्या अरूपपटिसन्धिका, सेसा रूपारूप-
पटिसन्धिका ।

भावार्थ - आरूप्य पुद्गलहरूलाई नाम मात्र प्रतिसन्धि भएका पुद्गलहरू भन्छन् । असंज्ञासत्व र अरूप पुद्गलहरूबाट बाकि रहेका पुद्गलहरूलाई नाम र रूप दुवै प्रतिसन्धि भएका पुद्गलहरू भन्छन् ।

च्युति चित्त पछि प्रतिसन्धि हुने

पालि - आरूप्य चुतिया होन्ति, हेट्ठिमारूप्य वज्जिता ।
परमारूप्यसन्धी च, तथा कामतिहेतुका ॥
रूपावचर - चुतिया, अहेतु - रहिता सियुं ।
सब्बा कामतिहेतुम्हा, कामेस्वेव पनेतरा ॥
अयमेत्थ चुतिपटिसन्धिक्कमो ।

भावार्थ - अरूप च्युति चारवटा पछि तल तलका अरूप प्रतिसन्धिबाट अलग भएका अरूप प्रतिसन्धि चारवटा, त्यस्तै प्रकारको कामत्रिहेतुक प्रतिसन्धि चारवटा छन् । रूपावचर च्युति ६ वटा पछि अहेतुक प्रतिसन्धिबाट अलग भएका १७ वटा प्रतिसन्धि छन् । कामत्रिहेतुक च्युति चारवटा भन्दा पछि १९ वटा प्रतिसन्धि सबै छन् ।

परिच्छेद ५

साधारण पछि असाधारणलाई बताउंछु । कामत्रिहेतुक र द्विहेतुक च्युति पछि ११ वटा कामभूमिमा नै १० वटा प्रतिसन्धि प्राप्त हुने हुन्छ ।

यो बताई आएको यो वीथिमुक्त-संग्रहमा
च्युति प्रतिसन्धिको क्रम हो

.....

भवाङ्क र च्युति चित्तको उत्पत्ति

पालि – इच्चेवं गहितपटिसन्धिकानं पन पटिसन्धि
निरोधानन्तरतो पभुति तमेवारम्मणमारब्ध तदेव
चित्तं याव च्युति चिनुप्पादा असति वीथिचिनुप्पादे
भवस्स अङ्गभावेन भवङ्क- सन्ततिसंखातं मानसं
अब्बोच्छिन्नं नदीसोतो विय पवत्तति ।

परियोसाने च चवनवसेन च्युतिचित्तं हुत्वा
निरुज्झति ।

भावार्थ – च्युति प्रतिसन्धि क्रम पछि भवाङ्क क्रमलाई बताउंछु । यसरी बताई आएको नियम अनुसार ग्रहण गरिसकेको प्रतिसन्धि भएका पुद्गलहरूलाई प्रतिसन्धि चित्त निरोध भएपछि त्यस प्रतिसन्धिको आरम्भणलाई नै आरम्भण गरेर त्यस प्रतिसन्धि चित्त नै च्युतिचित्त उत्पत्ति हुनेबेलासम्म वीथिचित्तको उत्पत्ति अथवा पञ्चद्वारावर्जन, चक्षुविज्ञान, पञ्चद्वारावर्जन, श्रोतविज्ञान, पञ्चद्वारावर्जन, घ्राणविज्ञान, पञ्चद्वारावर्जन, जिह्वाविज्ञान, पञ्चद्वारावर्जन, कायविज्ञान, मनोद्वारावर्जन, जवन आदि वीथिचित्तको उत्पन्न नभए भवको कारणको रूपले

अभिधर्मार्थसंग्रह

भवाङ्गक्रम भनेको चित्त अटूटरूपले नदी बगेभैं उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अन्तमा पनि च्युति हुने हिसाबले च्युतिचित्त उत्पन्न भएर निरोध हुने हुन्छ ।

संसारचक्र घुमाउने

पालि - ततो परञ्च पटिसन्धादयो रथचक्कमिब यथाक्कमं
एव परिवत्तन्ता पवत्तन्ति ।

भावार्थ - त्यो च्युतिचित्त निरोध भैसकेपछि पनि प्रतिसन्धि आदि चित्त क्रमशः रथको पांग्राभै घुम्दै मात्र रहने हुन्छ ।

पालि - पटिसन्धि-भवङ्ग-वीथियो, चुतिचेह तथा भवन्तरे ।
पुन सन्धि भवङ्गमिच्छयं, परिवत्तन्ति चित्तसन्तति ॥

भावार्थ - यो वर्तमान जन्ममा प्रतिसन्धि भवाङ्ग वीथिचित्त र च्युतिचित्त घुम्दै गर्ने जस्तै फेरी अर्को जन्ममा प्रतिसन्धि भवाङ्ग आदि यस चित्तको क्रम घुमेर नै रहने हुन्छ ।

संसारचक्र अन्त हुने

पालि- पटिसंखाय पनेत मद्घुवं, अधिगन्त्वा पदं
मच्चुतं बुधा । सुसमुच्छिन्न - सिनेहबन्धना,
सममेस्सन्ति चिराय सुब्बता ॥

भावार्थ - संसारचक्र घुम्नु पछि संसारचक्र अन्त हुनुलाई बताउँछु । प्रज्ञावानहरूले अस्थिर स्वभाव भएको अथवा स्थिर स्वभाव नभएको यो संसारधर्मलाई प्रज्ञाद्वारा विचार गरी चिरकाल सम्म असल आचरण गर्ने भएर रात्रैसंग मार्गज्ञानले

परिच्छेद ५

छेदन गरिसकेको स्नेह र बन्धन हुने भएर अथवा स्नेह र बन्धनलाई मार्गज्ञानले राम्रैसंग छेदन गरिसकेका भएर मृत्युले रहित भैरहेको निर्वाणलाई मार्ग र फलज्ञानले साक्षात्कार गरी संपूर्ण संसार दुःख शान्त भैरहेको निर्वाण धातुमा पुग्न जाने हुन्छ ।

वीथिमुक्त - संग्रह निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्गहे वीथिमुक्तसङ्गह - विभागो नाम पञ्चमो परिच्छेदो ।

भावार्थ - अभिधर्मार्थ संग्रह नामको ग्रन्थमा वीथिमुक्त-संग्रह विभाग नाम भएको पाँचौ काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

Dhamma.Digital

रूप-काण्ड ६

अनुसन्धि र प्रतिज्ञा

पालि – एत्तावता विभत्ता ह, सप्यभेदप्यवत्तिका ।
चित्त - चेतसिका धम्मा, रूपं दानि पवुच्चति ॥

भावार्थ – यति प्रमाण भएको पांच परिच्छेदले, तीन परिच्छेदले व्यक्त गरेको प्रभेदले, दुई परिच्छेदले व्यक्त गरेको उत्पत्ति भएको अथवा उद्देश, निर्देश र प्रतिनिर्देशको हिसाबले व्यक्त गरेको प्रभेद, प्रवृत्ति प्रतिसन्धिको हिसाबले व्यक्त गरेको उत्पत्ति भएको चित्त चैतसिक भैरहेको स्वभावधर्मलाई जुन कारणले मैले विभक्त गरिसकेँ: त्यस कारणले अहिले रूपलाई बताउँछु ।

मातृका

पालि – समुद्देशा विभागा च, समुट्ठाना कलापतो ।
पवत्तिक्कमतो चेत्ति, पञ्चधा तत्थ सङ्गहो ॥

भावार्थ – रूपलाई संक्षिप्तले देखाउने, रूपलाई विभाजन गर्ने, चक्षुदशक आदि रूपकलापको उत्पत्ति, चक्षु आदि रूप समूह र भव काल, सत्व भेदले रूपको उत्पत्ति क्रमानुसार त्यस रूप - संग्रहमा पांच प्रकारले हिसाप हुने हुन्छ ।

रूप समुद्देश

महाभूत र उपादारूप

पालि - चत्तारि महाभूतानि चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादाय
रूपन्ति दुविधम्पेतं रूपं एकादसविधेन सङ्गहं
गच्छति ।

भावार्थ - चार महाभूत र चार महाभूतलाई आधार
लिएर उत्पन्न हुने रूप भनिकन यसरी दुई प्रकारले भैरहेको यो
रूप ११ प्रकारले गणनामा अथवा संग्रहमा जाने हुन्छ ।

महाभूत ४ वटा

पालि - कथं ?

पृथ्वीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु भूतरूपं
नाम ।

भावार्थ - कसरि जाने हुन्छ ?
पृथ्वी धातु, आपो धातु, तेजो धातु, र वायो धातुलाई
भूतरूप भन्छ ।

उपादारूप २४ वटा

प्रसाद रूप ५ वटा

पालि - चक्खु सोतं घानं जिह्वा कायो पसादरूपं नाम ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - चक्षुप्रसाद, श्रोतप्रसाद, घ्राणप्रसाद, जिह्वाप्रसाद, कायप्रसादलाई प्रसादरूप भन्छ ।

गोचर रूप ७ वटा

पालि - रूपं सद्दो गन्धो रसो आपोधातु - विवज्जितं भूतत्तयसंखातं फोट्ठब्बं गोचररूपं नाम ।

भावार्थ - रूपारम्मण, शब्दारम्मण, गन्धारम्मण, रसारम्मण, र आपोधातुले अलग भएको भूतरूप तीनवटाको समूह भनेको प्रष्टब्यारम्मणलाई गोचररूप भन्छ ।

भावरूप २ वटा

पालि - इत्थत्तं पुरिसत्तं भावरूपं नाम ।

भावार्थ स्त्रीत्व र पुरुषत्वलाई भावरूप भन्छ ।

हृदयरूप १ वटा

पालि - हृदयवत्थु हृदयरूपं नाम ।

भावार्थ - हृदयवस्तुलाई हृदयरूप भन्छ ।

जीवितरूप १ वटा

पालि - जीवितिन्द्रियं जीवितरूपं नाम ।

भावार्थ - जीवितिन्द्रियलाई जीवितरूप भन्छ ।

आहाररूप १ वटा

पालि – कबलीकारो आहारो आहाररूपं नाम ।

भावार्थ – गांस गांस गर्नु नपरे पनि गर्नु परे जस्तो भएको आहारलाई आहाररूप भन्छ ।

पालि – इति च अट्ठारसविधम्पेतं रूपं सभावरूपं सलक्खणरूपं निष्फन्नरूपं रूपरूपं सम्मस्सनरूपन्ति च सङ्गहं गच्छति ।

भावार्थ – यस प्रभेदले १८ प्रकारले भैराखेका यी रूप कक्खल आदि (आआफ्नो स्वभावले उत्पन्न हुने हुनाले) स्वभावरूप भनिकन, अनित्यादि लक्षणसंगै उत्पन्न हुने हुनाले सलक्षणरूप भनिकन, परिच्छेद आदि भावलाई अलग पारेर आआफ्नो स्वभावले मात्र (कर्म आदि कारणले सिद्ध हुने हुनाले) निष्पन्नरूप भनिकन, (चिसो तातो आदि विरोधी कारणले बदलिने) भएको भावले त्यो चिसो तातो इत्यादि विरोधी भैरहेको कारणले बदलिएर रहने हुनाले रूपरूप भनिकन र परिच्छेद आदि भावलाई नाघेर स्वभावले मात्र उत्पन्न हुने हुनाले (अनित्य दुःख अनात्म भन्ने लक्षणलाई तीनवटामा राखेर परामर्श गर्न योग्य हुनाले) सम्मस्सनरूप भनिकन गन्तिमा अथवा नामाकरणमा जाने हुन्छ ।

परिच्छेदरूप १ वटा

पालि – आकासधातु परिच्छेदरूपं नाम ।

भावार्थ – आकाशधातुलाई परिच्छेदरूप भन्छ ।

विज्ञप्तिरूप २ वटा

पालि – कायविञ्जति वचीविञ्जति विञ्जतिरूपं नाम ।

भावार्थ – कायविज्ञप्ति र वचीविज्ञप्तिलाई विज्ञप्तिरूप भन्छ ।

विकाररूप ५ वटा

पालि – रूपस्स लहुते मुदुता कम्मञ्जता विञ्जतिद्वयं विकाररूपं नाम ।

भावार्थ – निष्पन्नरूप १८ वटा, रूपको हलुंगो भाव, नरम भाव, काममा प्रयोग गर्नुहुने भाव, विज्ञप्तिरूप समूह दुईवटालाई विकाररूप भन्छ ।

लक्षणरूप ४ वटा

पालि – रूपस्स उपचयो सन्तति जरता अनिच्चता लक्खणरूपं नाम ।

भावार्थ – चक्षु इत्यादि रूपको उत्पत्ति अवस्था, उत्पत्ति क्रम, जीर्णता र अनित्यतालाई लक्षणरूप भन्छ ।

पालि – जातिरूपमेव पनेत्थ उपचय सन्तति नामेन पवुच्चतीति एकादसविधंम्येतं रूपं अट्ठवीसतिविधं होति सरूपवसेन ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउंछु । यी लक्षणरूप चारवटामा जातिरूप एउटालाई नै उपचय र सन्तति नामले व्यवहार गरेको छ । यसरी एघार प्रकारले पनि भैरहेको यो

परिच्छेद ६

रूप स्वरूपको हिसाबले वा आअफ्नो स्वभाव अनुसार २८ वटा छन् ।

संग्रह-गाथा

पालि - कथं .

भूतप्पसादविसया, भावो हृदयमिचति ।
जीविताहाररूपेहि, अट्ठारसविधं तथा ॥
परिच्छेदो विञ्जति, विकारो लक्खणन्ति च ।
अनिप्फन्ना दसा चेति, अट्ठवीसविधं भवे ॥
अयमेत्थ रूपसमुद्देशो ।

भावार्थ - कसरि हुन्छ ?

भूतरूप ४ वटा, प्रसारूप ५ वटा,^१ विषयरूप ७ वटा, भावरूप २ वटा, अनि हृदयरूप भनिकन यसरी जीवितरूप आहाररूप समेत १८ प्रकारले भएको निष्पन्नरूप र त्यसपछि अर्को-

परिच्छेदरूप, विज्ञप्तिरूप दुइवटा,^२ विकाररूप ५ वटा र लक्षणरूप ४ वटा भनि यसरी १० वटा अनिष्पन्नरूप, यस प्रभेदले २८ प्रकारले छन् ।

यो बताई आएको यो रूप संग्रहमा अथवा रूपसमुद्देश आदि पांच मध्येमा रूपलाई संक्षिप्तले देखाउने नय हो ।

१ विषयरूप ७ वटामा पठवी, आपो, तेजो तीनवटा भूतरूपमा गैसकेको हुनाले ४ वटा मात्र ।

२ विकाररूप ५ वटामा विञ्जतिरूप दुइवटा घटाएर ३ वटा मात्र ।

रूप विभाग

पालि –सब्बञ्च पनेतं रूपं अहेतुकं सपच्चयं सासवं
संखतं लोकियं कामावचरं अनारम्मणं
अप्यहातब्बमेवाति एकविधमि
अज्झत्तिकबाहिरादिवसेन बहुधा भेदं गच्छति ।

भावार्थ – रूपसमुद्देश पछि रूपविभागलाई बताउंछु ।
यी सम्पूर्ण रूप (अलोभ आदि सम्प्रयुक्त हेतु नभएको हुनाले)
अहेतुक नामको भयो । (कर्म चित्त ऋतु र आहार भनेको
कारणधर्म चारवटाले युक्त भएर) सप्रत्यय पनि नाम भएको छ ।
(आश्रवधर्म चारवटाको आरम्मण भएकोले) साश्रव पनि नाम
भएको छ । (कर्म चित्त ऋतु आहार भनेको कारणधर्म चारवटा
समूह भएर संस्कृत हुनाले) संस्कृत पनि नाम भएको छ । (उपादानको
आरम्मण भैरहेको संस्कारलोकमा अन्तर्गत भएको
हुनाले) लौकिय पनि नाम भएको छ । (कामतृष्णाको गौचर
भएको हुनाले) कामावचर पनि नाम भएको छ । (आरम्मणलाई
ग्रहण गर्न नजान्ने हुनाले) अनारम्मण पनि नाम भएको छ । (तदङ्ग
प्रहाण, विष्कम्भण प्रहाण, समुच्छेद प्रहाण हिसाबले हटाउन
नहुने हुनाले) अप्रहातव्य पनि नाम भएको छ । यसरी एक
प्रकारले विद्यमान रूप आध्यात्मिक बाहिरिक इत्यादि हिसाबले
अनेक प्रकारले भेद हुन जाने हुन्छन् ।

आध्यात्मिक रूप र बाहिरिक रूप

पालि –कथं .

पसादसंखातं पञ्चविधमि अज्झत्तिकरूपं नाम,
इतरं बाहिररूपं ।

परिच्छेद ६

भावार्थ – कसरि हुनजान्छ ?

प्रसादरूप भनेको पाँचै प्रकारले भएको रूपलाई आध्यात्मिकरूप भन्छ । त्यसभन्दा अर्को २३ वटा रूपलाई बाहिरिकरूप भन्छ ।

वस्तुरूप र अवस्तुरूप

पालि – पसादहृदयसंखातं छब्बिधम्मि वत्थुरूपं नाम, इतरं अवत्थुरूपं ।

भावार्थ – प्रसादरूप ५ र हृदयरूप भनेको ६ प्रकारले पनि भएको रूपलाई वस्तुरूप भन्छ । त्यसभन्दा अर्को २२ वटा रूपलाई अवस्तुरूप भन्छ ।

द्वाररूप र अद्वाररूप

पालि – पसादविज्जत्तिसंखातं सन्नविधम्मि द्वाररूपं नाम, इतरं अद्वाररूपं ।

भावार्थ – प्रसादरूप ५ र विज्जप्तिरूप २ वटा भनेको सात प्रकारले भएका रूपलाई द्वाररूप भन्छ । त्यसभन्दा अर्को २१ वटा रूपलाई अद्वाररूप भन्छ ।

इन्द्रियरूप र अनिन्द्रियरूप

पालि – पसादभावजीवितसंखातं अट्ठविधम्मि इन्द्रियरूपं नाम, इतरं अनिन्द्रियरूपं ।

भावार्थ – प्रसादरूप ५, भावरूप २, जीवितरूप भनेको आठप्रकारले भएको रूपलाई इन्द्रियरूप भन्छ । त्यसबाट अर्को २० वटा रूपलाई अनिन्द्रियरूप भन्छ ।

ओलारिक (स्थूल) रूप र शुक्ष्मरूप इत्यादि

पालि – पसादविसयसंखातं द्वादसविधम्पि ओलारिकरूपं सन्तिकेरूपं सप्पटिघरूपञ्च, इतरं सुखुमरूपं दूरेरूपं अप्पटिघरूपञ्च ।

भावार्थ – प्रसादरूप ५ र विषयरूप ७ वटा भनेको १२ प्रकारले भएको रूपलाई ओलारिक (स्थूल) रूप भन्छ । सन्तिकेरूप अथवा नजिकको रूप भन्छ । सप्रच्छिघरूप अथवा प्रतिघात भएको रूप भन्छ । त्यसबाट अर्को १६ रूपलाई शूक्ष्मरूप, दूरेरूप अथवा ताढाको रूप, अप्रटिघरूप अथवा प्रतिघात रहित रूप भन्छ ।

उपादिन्नरूप र अनुपादिन्नरूप

पालि – कम्मजं उपादिन्नरूपं, इतरं अनुपादिन्नरूपं ।

भावार्थ – कम्मजरूप १८ वटालाई उपादिन्नरूप वा आरम्मण गर्ने रूपले तृष्णा र दृष्टिले ग्रहण गरिराखेको कर्म फलको रूपमा ग्राह्य भएको हुनाले उपादिन्नरूप भन्छ । त्यसबाट अर्को त्रिजरूपलाई अनुपादिन्नरूप अथवा आरम्मण गर्ने रूपले तृष्णा र दृष्टि तांसिएको कर्म फलको रूपमा ग्राह्य नभएको हुँदा अनुपादिन्नरूप भन्छ ।

सनिदर्शनरूप र अनिदर्शनरूप

पालि – रूपायतनं सनिदस्सनरूपं, इतरं अनिदस्सनरूपं ।

परिच्छेद ६

भावाथ - रूपायतनलाई सनिदर्शनरूप अथवा हेर्ने साथ भएको रूप भन्छ । त्यसबाट अर्को २७ वटा रूपलाई निदर्शनरूप भन्छ ।

गौचर ग्राहकरूप र अगौचर ग्राहकरूप

पालि - चक्खादिद्वयं असम्यत्तवसेन घानादित्तयं सम्यत्तवसेनाति षञ्चविधमि गोचरगगाहकरूपं, इतरं अगोचरगगाहकरूपं ।

भावाथ - चक्षु आदि रूप दुइवटाको समूह नपुगेको हिसाबले घ्राण आदि रूप तीनवटाको समूह पुगेको हिसाबले यसरी पांच प्रकारले पनि भएको रूपलाई आरम्मण ग्रहण गर्न जानेको वा आरम्मणलाई ग्रहण गर्ने गौचरग्राहकरूप भन्छ । त्यसबाट अर्को २३ वटा रूपलाई आरम्मण ग्रहण गर्न नजान्ने वा आरम्मणलाई ग्रहण नगर्ने अगौचरग्राहकरूप भन्छ ।

अविनिर्भोगरूप र विनिर्भोगरूप

पालि - वण्णो गन्धो रसो ओजा भूतचतुक्कञ्चेति अट्ठविधमि अविनिर्भोगरूपं, इतरं विनिर्भोगरूपं ।

भावाथ - रूपारम्मण, गन्धारम्मण, रसारम्मण, ओजा र भूतरूप चारवटाको समूह यसरी आठ प्रकारले भएको रूपलाई अलग अलग छुट्याउन नहुने अविनिर्भोगरूप भन्छ । त्यसबाट अर्को २० वटा रूपलाई अलग अलग छुट्याउन हुने विनिर्भोगरूप भन्छ ।

संग्रह गाथा

पालि - नचेव मट्ठवीसति, विधम्मि च विक्खणा ।
अज्झत्तिकदि - भेदेन, विभजन्ति यथारहं ॥
अयमेत्थ रूपविभागो ।

भावार्थ - यसरी बताई आएको नय अनुसार २८ प्रकारले पनि भएको रूपलाई नै योग्यतानुसार आध्यात्मिक रूपादि प्रभेदले विद्वानहरूले विभाजन गरिराखेका हुन् ।

यो बताई आएको यस रूप - संग्रहमा अथवा यो यस रूपसमुद्देश आदि पांचवटा मध्येमा रूपलाई विभाजन गर्ने नय हो ।

रूपसमुट्ठान नय

रूपलाई बनाउने धर्म ४ वटा

पालि - कम्मं चित्तं उतु आहारो चेति चत्तारि
रूपसमुट्ठानानि नाम ।

भावार्थ - कामकुशल, अकुशल र रूपकुशल कर्म २५; अरूप विपाक ४, पञ्चविज्ञान १० र अरहन्तहरूको च्युतिचित्तबाट अलग भएका ७५ चित्त; ऋतु र आहार भनिकन यसरी चार कारणलाई रूप उत्पन्न गराउने कारण भन्छन् ।

कर्मले रूप बनाउने

पालि - तत्थ कामावचरं रूपावचरञ्चेति पञ्चावीसतिविधम्मि
कुसलाकुसलकम्ममभिसंखतं अज्झत्तिकसन्ताने

कम्मसमुट्ठानरूपं पटिसन्धिमुपादाय खणे खणे समुट्ठापेति ।

भावार्थ - ती ४ कारण मध्येमा कामावचर कुशल र अकुशल कर्म २० वटा, रूपावचर कुशल कर्म ५ वटा, यसरी २५ प्रकारले भएको कुशल अकुशल कर्म आध्यात्मिक संतानमा अभिसंस्कृत भएको कर्मले उत्पन्न हुने रूपलाई प्रतिसन्धि चित्तको उत्पत्ति देखि क्षणिक क्षणिकमा अथवा एकेक चित्तको तीनन तीन क्षणमा उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

चित्तले रूप बनाउने

पालि - आरूप्यविपाक-द्विपञ्चविज्ञाणवज्जित पञ्चसत्तति-
विधम्मि चित्तं चित्तसमुट्ठानरूपं पठनभवङ्ग -
मुपादाय जायन्तमेव समुट्ठापेति ।

भावार्थ - अरूप विपाक ४, द्विपञ्चविज्ञान १० र अरहन्तहरूको च्युति चित्तबाट अलग भएको ७५ प्रकारले पनि भएको चित्तले, चित्त नै उत्पत्ति कारण भैरहेको रूपलाई अथवा चित्तको कारणले उत्पत्ति हुने रूपलाई प्रथम भवाङ्गलाई कारण तुल्याई उत्पत्ति समकालमा नै आध्यात्मिक संतानमा उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

पालि - तत्थ अप्पनाजवनं इरियापथम्मि सन्नामेति ।

भावार्थ - ती ७५ चित्त मध्येमा अर्पणा जवन २६ वटाले इरियापथलाई पनि अथवा जाने, उठ्ने, बस्ने, सुत्नेलाई पनि उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

पालि - वोट्ठब्बन कामावचर - जवनाभिञ्जा पन
विञ्जत्तिम्मि समुट्ठापेति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - वोढ्ठब्बन कामावचर जवन एककम तीस (२९) वटा र अभिज्ञा दुईवटाले कायविज्ञप्ति वचीविज्ञप्तिलाई पनि उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

पालि - सोमनस्सजवनानि पनेत्थं तेरस हसनम्मि जनेन्ति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउछु । यस विज्ञप्तिलाई उत्पन्न गराउने वोढ्ठब्बन कामावचर जवन २९ वटा र अभिज्ञा दुईवटा मध्येमा १३ वटा सौमनस्य सहगत जवनले हांसुलाई उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

ऋतुले रूप बनाउने

पालि - सीतुण्होत्तु समञ्जाता तेजोधातु ठित्तिप्पत्ताव उतुसमुट्ठानरूपं अज्फत्तञ्च बहिद्धा च यथारहं समुट्ठापेत्ति ।

भावार्थ - शीतऋतु, उष्णऋतु भनेको तेजोधातुले स्थितिमा पुन्याएर मात्र ऋतु नै कारण भैरहेको रूपलाई अथवा ऋतुको कारणले उत्पन्न हुने रूपलाई आध्यात्म सन्तानमा र बाहिरिक सन्तानमा उचितानुसार (योग्यता अनुरूप) उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

आहारले रूप बनाउने

पालि - ओजा संखातो आहारो आहारसमुट्ठानरूपं अज्फोहरणकाले ठान पत्तो व समुट्ठापेत्ति ।

भावार्थ - ओजा भनेको आहारले आहार नै उत्पत्ति कारण भैरहेको रूपलाई अथवा आहारको कारणले उत्पत्ति हुने रूपलाई निल्ने अवस्थामा स्थितिमा पुगेर मात्र आध्यात्मिक सन्तानमा उत्पन्न गराउने हुन्छ ।

कर्मजरूप

पालि – तत्थ हदय इन्द्रियरूपानि कम्मजानेव ।

भावार्थ – ती रूपसमूह मध्येमा हृदयरूप र इन्द्रियरूप कर्मले मात्र हुने हुन्छ ।

चित्तजरूप

पालि – विञ्जत्तिद्वयं चित्तजमेव ।

भावार्थ – विज्ञप्ति दुईवटा चित्तबाट मात्र उत्पन्न हुने हुन्छ ।

चित्तज ऋतुज रूप

पालि – सदो चित्तोतुजो ।

भावार्थ – शब्दरूप चित्त र ऋतुबाट उत्पन्न हुने हुन्छ ।

चित्तज ऋतुज र आहारजरूप

पालि – लहुतादित्तयं उतुचित्ताहारेहि सम्भोति ।

भावार्थ – लहुता इत्यादि रूप तीनवटाको समूह ऋतु, चित्त र आहारबाट उत्पन्न हुने हुन्छ ।

चतुजरूप

पालि – अनिब्भोगरूपानि चेव आकासधातु च चतूहि सम्भूतानि ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - अविनिर्भोगरूप आठवटा र आकाशधातु, चार कारणबाट उत्पन्न हुने हुन्छ ।

नकुतोचिज रूप

पालि - लक्खणरूपानि न कुतोचि जायन्ति ।

भावार्थ लक्षणरूप ४ वटा कुनै कारणले पनि उत्पन्न हुँदैन ।

संग्रह-गाथा

पालि - अट्ठारस पन्नरस, तेरस द्वादसा ति च ।
कम्मचित्तोत्तुकाहार, जाविन होन्ति यथाक्कमं ॥
जायमानादि रूपानं, सभावत्ता हि केवलं ।
लक्खणानि न जायन्ति, केहिचीति पकासितं ॥

अयमेत्थ रूपसमुट्ठाननयो ।

भावार्थ - कर्मज, चित्तज, ऋतुज र आहारजरूप क्रमशः अट्ठार, पन्ध्र, तेर, र बाह्रवटा छन् ।

केवल जायमान इत्यादि निष्पन्नरूपको स्वभावको हिसाबको कारणले लक्षणरूप चारवटा कुनै पनि कारणले पनि उत्पन्न हुँदैन भनि यसरी देखाई राखेको छ ।

यी बताई आएका यस रूपसंग्रहमा अथवा
रूपसमुद्देश आदि पाँचवटा मध्येमा
रूपसमुट्ठाननयलाई देखाएको नय हो ।

.....

रूपकलाप

रूपकलाप लक्षण ४ वटा

पालि - एकुप्पादा, एकनिरोधा, एकनिस्सया, सहबुत्तिनो
एकवीसति रूपकलापा नाम ।

भावार्थ - संगै उत्पन्न हुन पाउने अथवा, समान
उत्पत्ति भएको, संगै निरोध हुन पाउने अथवा समान लय हुने
भएको, समान आधार भएको, संगै उत्पन्न हुने भएको अथवा
भिन्न भिन्न कलाप भएको रूपको हिसाबले संगै उत्पन्न हुने
२१ वटा रूपसमूहलाई रूपकलाप भन्छ ।

कर्मज कलाप ९ वटा

पालि - तत्थ जीवितं अविनिब्भोगरूपञ्च चक्खुना सह
चक्खुदसकन्ति पवुच्चति ।

भावार्थ - ती २१ वटा रूपकलाप मध्येमा जीवितरूपलाई
र अविनिर्भोगरूपलाई चक्षुप्रसादसंग चक्षुदशक भनिकन वा
चक्षुद्वारा नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिन्छ ।

पालि - तथा सोतादीहि सद्धिं सहदसकं घानदसकं
जिह्वादसकं कायदसकं इत्थिभावदसकं पुम्भावदसकं
वत्थुदसकञ्चेति यथाक्कमं योजेतब्बं ।

भावार्थ - त्यस्तै नै श्रोतप्रसाद आदिसंग अथवा
श्रोतप्रसाद, घ्राणप्रसाद, जिह्वाप्रसाद, कायप्रसाद, स्त्रीभाव, पुरुषभाव
र हृदयवस्तुसंग श्रोतदशक भनिकन अथवा श्रोतद्वारा नियमित
भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; घ्राणदशक भनिकन अथवा

अभिधर्मार्थसंग्रह

घ्राणद्वारा नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; जिह्वादशक भनिकन अथवा जिह्वाद्वारा नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; कायदशक भनिकन अथवा कायद्वारा नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; स्त्रीभावदशक भनिकन अथवा स्त्रीभावले नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; पुरुषभावदशक भनिकन अथवा पुरुषभावले नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; वस्तुदशक भनिकन अथवा हृदयवस्तुद्वारा नियमित भएको रूपसमूह दशवटा भनिकन; यसरी मिलाउनु पर्छ ।

पालि – अविनिब्भोगरूपमेव जीवितेन सह जीतिनवकन्ति
पवुच्चति । इमे नव कम्मसमुत्थान – कलापा ।

भावार्थ – अविनिर्भोग आठवटालाई नै जीवितिन्द्रियसंग जीवित नवक कलाप भनिकन वा जीवितद्वारा नियमित भएको रूपसमूह ९ वटा भनि विशेषरूपले बताई राखेको छ । यसरी यी रूपकलाप ९ वटालाई कर्मबाट उत्पन्न हुने रूपकलाप भन्छ अथवा कर्म नै उत्पत्ति कारण भएको रूपकलाप भन्छ ।

चित्तज कलाप ६ वटा

पालि – अविनिब्भोगरूपं षण सुद्धट्ठकं । तथेव कायविञ्जत्तिया सह कायविञ्जत्ति – नवकं । वचीविञ्जत्तिसद्देहि सह वचीविञ्जत्ति-दसकं । लहुतादीहि सद्धिं लहुतादेकादसकं । कायविञ्जत्तिलहुतादि द्वादसकं । वचीविञ्जत्ति सहलहुतादि तेरसकञ्चेति छ चित्तसमुत्थान कलापा ।

परिच्छेद ६

भावार्थ - कर्मज कलाप पछि चित्तज कलापलाई बताउंछु । अविनिर्भोगरूप आठवटालाई शुद्ध अष्टक कलाप भन्दछु ।

ती शुद्ध अष्टक कलाप नै कायविज्ञप्तिसंग कायविज्ञप्ति नवक कलाप भनिन्छ ।

वचीविज्ञप्ति र शब्दसंग वचीविज्ञप्ति दशक कलाप भनिन्छ ।

लहुता आदि संग एकादशक कलाप भनिन्छ ।

कायविज्ञप्ति लहुता आदि द्वादशक कलाप भनिन्छ ।

अनि वचीविज्ञप्ति शब्दलहुतादि तेरशक कलाप भनिन्छ ।

यसरी यी रूपकलाप ६ वटालाई चित्तबाट उत्पन्न हुने रूपकलाप भन्छ । अथवा चित्तनै उत्पत्ति कारण भैरहेको रूपकलाप भन्छ ।

ऋतुज कलाप ४ वटा

पालि - सुद्धट्ठकं सद्धनवकं तहुतादेकादसकं सहलहुतादि द्वादसकञ्चेति चत्तारो उतुसमुट्ठान कलापा ।

भावार्थ - शुद्ध अष्टक कलाप, शब्दनवक कलाप, लहुतादि एकादशक कलाप र शब्दलहुतादि द्वादशक कलाप यसरी यी रूपकलाप चारवटालाई ऋतुबाट उत्पत्ति हुने रूपकलाप भन्छ । अथवा ऋतु नै उत्पत्ति कारण भैरहेको रूपकलाप भन्छ ।

आहारज कलाप २ वटा

पालि - सुद्धट्ठकं लहुतादेकादसकञ्चेति द्वे आहार समुट्ठान कलापा ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - शुद्ध - अष्टक कलाप र लहुतादि एकादशक कलाप यसरी यी दुई कलापलाई आहारबाट उत्पत्ति हुने रूपकलाप भन्छ । अथवा आहार नै उत्पत्ति कारण भैरहेको रूपकलाप भन्छ ।

आध्यात्म र बाह्य कलाप भेद

पालि - तत्थ सुद्धट्ठकं सहनवकञ्चेति द्वे उतुसमुट्ठान कलापा बहिद्धापि लब्भन्ति । अवसेसा पन सब्बेपि अज्भत्तिकमेवा"ति ।

भावार्थ - ती २१ वटा रूपकलाप मध्येमा शुद्ध अष्टक कलाप र शब्दनवक कलाप यसरी ऋतुबाट उत्पन्न हुने रूपकलाप दुइवटा बाहिरिक सन्तानमा पनि उपलब्ध हुन्छ । साधारण पछि असाधारणलाई बताउँछु । ऋतुसमुट्ठानिक रूप दुइवटाबाट बाकि रहेका एककम बीस (१९) वटा रूपकलाप आध्यात्मिक सन्तानमा मात्र उपलब्ध हुन्छ ।

संग्रह-गाथा

पालि - कम्मचित्तोतुकाहार, समुट्ठाना यथाक्कमं ।
नव छ चतुरो द्वे ति, कलापा एकवीसति ॥
कलापानं परिच्छेद - लक्खणत्ता विचक्खणा ।
न कलापङ्ग मिच्चाहु, आकासं लक्खणानि च ॥
अयमेत्थ कलाप योजना ।

भावार्थ - कर्म चित्त ऋतु आहारबाट उत्पत्ति हुने रूपकलाप क्रमशः ९ वटा, ६ वटा, ४ वटा, र २ वटा छन् । यसरी कलाप २१ वटा छन् ।

परिच्छेद ६

आकाशधातु र लक्षणरूप ४ वटालाई, आकाशधातु लक्षणरूप चारवटाको कलापलाई छुट्याउने, नियमित गर्ने कारणले कलापको अङ्ग भनि विद्वानहरूले भनेको छैन ।

यो बताई आएको यो रूपसंग्रहमा अथवा रूपसमुद्देश आदि पांचवटा मध्येमा कलापलाई जोड्ने नय हो ।

.....

रूप प्रवृत्ति क्रम

कामभूमिमा रूपको उत्पत्ति क्रम

पालि –सम्भानिपि पनेतानि रूपानि कामलोके यथारहं
अनूनानि पवत्तियं उपलब्भन्ति ।

भावार्थ – रूपकलाप पछि रूपप्रवृत्ति क्रमलाई बताउंछु । यो रूप सबै नै कामलोकमा योग्यतानुरूपले प्रवृत्ति अवस्थामा घटि नहुनेगरी उपलब्ध हुन्छ ।

पालि –पटिसन्धियं पन संसेदजानञ्चेव ओपपातिकानञ्च
चक्खु सोत घान जिह्वा काय भाव
वत्थुदसकसंखातानि सत्त दसकानि पातुभवन्ति
उक्कट्ठवसेन ।

भावार्थ – प्रवृत्ति पछि प्रतिसन्धिलाई बताउंछु । प्रतिसन्धि अवस्थामा फोहर भएको मलमूत्रमा उत्पन्न हुने कीरा आदि सत्वलाई, प्रकट भएको शरीर भएका चतुर्महाराजिक त्रायत्रिंश इत्यादि सत्वहरूलाई उत्कृष्ट रूपले चक्षुदशक श्रोतदशक, घ्राणदशक, जिह्वादशक, कायदशक, स्त्री भावदशक,

अभिधर्मार्थसंग्रह

पुरुष, भावदशक, भनेका सातवटा दशक प्रकट हुने हुन्छन् ।
अथवा एकैचोटि उत्पन्न हुने हुन्छन् ।

पालि - ओमकवसेन पन चक्खु सोत घान भावदसकानि
कदाच्चिपि न लब्भन्ति । तस्मा तेसं वसेन
कलापहानि वेदितब्बा ।

भावार्थ - कमसल वा हीन भएको हिसाबले चक्षुदशक,
श्रोतदशक, घ्राणदशक, स्त्रीभावदशक, पुरुषभावदशक, कहिलेकाहिं
उत्पन्न हुँदैन । तसर्थ तिनीहरू चक्षु श्रोत घ्राण दशकको
हिसाबले कलाप घटि हुनगएको भनि बुझनु पर्छ ।

पालि - गम्भसेय्यकसत्तानं' पन काय भाव
वत्थुदसकसंखातानि तीणि दसकानि पातुभवन्ति ।
तत्थापि भावदसकं कदाचि न लब्भन्ति ।

भावार्थ - संस्वेदज औपपातिक प्रतिसन्धि पछि
गर्भसेय्यकलाई बताउंछु । आमाको गर्भमा रहने गर्भशेय्यक
सत्वहरूलाई कायदशक, स्त्रीभावदशक, पुरुषभावदशक, वस्तुदशक
भनेका तीनवटा दशक प्रकट हुने हुन्छ । ती तीन दशक
मध्येमा पनि भावदसक कहिलेकाहिं उपलब्ध हुँदैन ।

पालि - ततो परं पबत्तिकाले कमेन चक्खुदसकादीनि च
पातुभवन्ति ।

भावार्थ - त्यस प्रतिसन्धि अवस्थादेखि पछि प्रवृत्ति
अवस्थामा क्रमशः चक्षुदशक इत्यादि पनि अथवा चक्षुदशक,
श्रोतदशक, घ्राणदशक, जिह्वादशक पनि प्रकट हुने हुन्छ ।

पहिले रूप ४ वटा उत्पन्न हुने

पालि – इच्चेवं पटिसन्धि - मुपादाय कम्मसमुट्ठाना
दुतियचित्त मुपादाय चित्तसमुट्ठाना ठितिकाल
मुपादाय उत्तुसमुट्ठाना ओजाफरण मुपादाय
आहारसमुट्ठाना चेति चतुसमुट्ठाना
रूपकलापसन्तति कामलोके दीपजाला विय
नदीसोतो विय यावतायुकमब्बोछिन्ना पवत्तति ।

भावार्थ – यसरी बताई आएको नय अनुसार प्रतिसन्धि चित्तको उत्पादलाई कारण तुल्याएर कर्म बनेर आउने रूपकलाप उत्पन्न हुने हुन्छ । प्रथम भवाङ्गलाई कारण तुल्याएर चित्तबाट बनेर आउने रूपकलाप उत्पन्न हुने हुन्छ । प्रतिसन्धि चित्तको स्थितिकाललाई कारण तुल्याएर ऋतुबाट बनेर आउने रूपकलाप उत्पन्न हुने हुन्छ । ओजा फिजिएर जाने अवस्थालाई कारण तुल्याएर आहारबाट बनेर आउने रूपकलाप पनि उत्पन्न हुने हुन्छ । यसरी चार कारणबाट बनेर आउने रूपकलाप क्रम (प्रबाह) कामभूमिमा बत्तिको ज्वालाभँ र नदीको धारभँ आयु छउञ्जेल अविच्छिन्न रूपले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

रूप ४ वटाको अन्तिम निरोध

पालि – मरणकाले पन च्युतिचित्तोपरि सत्तरसम चित्तस्स
ठितिकाल मुपादाय कम्मजरूपानि न उप्पज्जन्ति ।
पुरेतरमुप्पन्नानि च कम्मजरूपानि
च्युतिचित्तसमकालमेव पवत्तित्वा निरुज्झन्ति ।

भावार्थ – उत्पत्ति पछि अनुत्पत्तिलाई बताउंछु । मरणासन्न अवस्थामा च्युतिचित्त भन्दा अगाडि भएका १७

अभिधर्मार्थसंग्रह

चित्तको स्थितिकाललाई कारण तुल्याएर कर्मजरूपहरू उत्पन्न हुँदैनन् । च्युतिचित्त भन्दा अगाडि भएका १७ वटा चित्तको उत्पाद क्षणमा उत्पन्न भैसकेको कर्मजरूपहरू च्युतिचित्तसंग समान भएको अवस्था सम्ममात्र उत्पन्न भएर निरोध हुने हुन्छन् ।

पालि – ततो परं चित्तजाहारजरूपञ्च वोच्छिज्जति ।

भावार्थ – त्यो कर्मजरूप निरोध भएपछि चित्तजरूप र आहारजरूप पनि काटिने (छुट्टिने) हुन्छ ।

पालि – ततो परं उत्तुसमुट्ठान रूपपरम्परा याव मतकलेवरसंखाता पवत्तन्ति ।

भावार्थ – त्यो चित्तजरूप र आहारजरूप काटिएर छिनेर गएपछि ऋतुनै कारण भैरहेको रूपकलाप परम्परा मृत्यु भएर कुहिएर सडेर जाने भनेको अवस्थासम्म पनि उत्पन्न भईरहने हुन्छ ।

संग्रह-गाथा

पालि– इच्चचेवं मतसत्तानं, पुनदेव भवन्तरे ।
पटिसन्धिमुपादाय, तथा रूपं पवत्तति ॥

भावार्थ – यसरी बताई आएको नय अनुसार यस वर्तमान जन्ममा प्रतिसन्धि चित्तको उत्पादलाई कारण तुल्याएर चतुसमुट्ठानिकरूप उत्पन्न भएजस्तै, त्यस्तै नै मृत्यु भईसकेका सत्वहरूलाई फेरी अर्को जन्ममा प्रतिसन्धि चित्तको उत्पादलाई कारण तुल्यायेर चतुसमुट्ठानिकरूप उत्पन्न हुने हुन्छ ।

=====

रूप भूमिमा रूपको उत्पत्ति क्रम

पालि - रूपलोके पन घान - जिह्वा - काय - भावदसकानि च आहारज कलापानि च न लब्धन्ति, तस्मा तेसं पटिसन्धिकाले चक्खु - सोत - वत्थुवसेन तीणि दसकानि जीवितनवकञ्चेति चत्तारो कम्मसमुट्ठान कलापा ।

भावार्थ - कामभूमिमा रूपको उत्पत्ति पछि रूपभूमिमा रूपको उत्पत्ति हुनेलाई बताउंछु । रूपभूमिमा घ्राणदशक, जिह्वादशक, कायदशक, स्त्रीभावदशक, पुंभावदशक र आहारजकलापहरू उपलब्ध छैनन् । तसर्थ रूपब्रह्माहरूको अथवा रूपब्रह्माहरूलाई प्रतिसन्धि अवस्थामा चक्षुदशक, श्रोतदशक, वस्तुदशक हिसाबले तीनवटा दशक र जीवित नवककलाप भनिकन यसरी चार कर्मद्वारा उत्पन्न हुने रूपकलापहरू उपलब्ध हुन्छ ।

पालि - पवत्तियं चित्तोत्समुट्ठाना च लब्धन्ति ।

भावार्थ - प्रवृत्ति अवस्थामा चित्त र ऋतुबाट बनिने रूपकलापहरू पनि उपलब्ध हुन्छन् ।

पालि - असञ्जसत्तानं पन चक्खु सोत वत्थु सद्दपि न लब्धन्ति, तथा सब्बानिपि चित्तजरूपानि, तस्मा तेसं पटिसन्धिकाले जीवितनवकमेव ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । असंज्ञासत्व पुद्गलहरूलाई चक्षु, श्रोत, वस्तु, शब्द पनि उपलब्ध छैन । त्यस्तैचै चित्तजरूप सबै नै उपलब्ध छैनन् । तसर्थ ती असंज्ञासत्व ब्रह्माहरूको प्रतिसन्धि अवस्थामा जीवित नवक कलाप मात्र उपलब्ध हुने हुन्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि – पवत्तियञ्च सद्वज्जितं उतुसमुट्ठानरूपं अतिरिच्चति ।

भावार्थ – प्रवृत्ति अवस्थामा पनि शब्द भन्दा अलग भएका ऋतु नै उत्पत्ति कारण भैरहेको रूप बाकिरहने हुन्छ ।

पालि – इच्चेवं कामरूपासञ्जीसंखातेसु तीसु ठानेसु पटिसन्धि पवत्तिवसेन दुबिधा रूपपवत्ति वेदितब्बा ।

भावार्थ – यसरी बताई आएको नय अनुसार काम भूमिमा, रूप भूमिमा, असंज्ञासत्व भूमिमा तीन भूमिमा प्रतिसन्धि प्रवृत्ति हिसाबले दुई प्रकारको रूपको उत्पत्ति जान्नुपर्छ ।

संग्रह-गाथा

पालि – अट्ठवीसति कामेसु, होन्ति तेवीस रूपिसु ।
सत्तरसेव सञ्जीनं, अरूपे नत्थि किञ्चिपि ॥
सद्दो विकारो जरता, मरणञ्चोपपत्तियं ।
न लब्धन्ति पवत्तेतु, न किञ्चिपि न लब्धन्ति ॥
अयमेत्थ रूपपवत्तिक्कमो ।

भावार्थ – ११ वटा कामभूमिमा २८ वटा रूप उत्पन्न हुने हुन्छ । असंज्ञासत्वबाट अलग भएका १५ रूपभूमिमा २३ वटा रूप उत्पन्न हुने हुन्छ । असंज्ञासत्व पुद्गलहरूमा १७ वटा रूप मात्र उत्पन्न हुने हुन्छ । अरूपभूमि चारवटामा कुनै एउटा रूप पनि हुदैन ।

प्रतिसन्धि अवस्थामा शब्द, विकाररूप ५ वटा, जीर्णता र अनित्यता उपलब्ध हुदैन ।

प्राप्त नभएको पछि प्राप्त भएकोलाई बताउंछु । प्रवृत्ति अवस्थामा कुनै एउटा रूप पनि उपलब्ध नभएको छैन, उपलब्ध नै छैन ।

यो' बताई आएको यो रूपसंग्रहमा अथवा रूपसमुद्देश आदि पांचवटा मध्येमा रूपको उत्पत्ति क्रमलाई देखाउने नय हो ।

निर्वाणलाई देखाउने

पालि - निब्बानं पन लोकुत्तरसंखातं चतुमग्गजाणेन सच्छिकातब्बं मग्गफलानमारम्मणभूतं वानसंखाताय तण्हाय निक्खन्तत्ता निब्बानन्ति पवुच्चति ।

भावार्थ - रूप पछि निर्वाणलाई बताउंछु । अथवा चित्त चैतसिक पछि निर्वाणलाई बताउंछु । मार्ग र फलको आरम्मण भैरहेको चारवटा मार्गज्ञानले साक्षात्कार गर्नुपर्ने लोकुत्तर भनेको निर्वाणलाई सत्वहरूलाई संसारचक्रमा ताँस्ने घोच्ने कारणले वान भनेको तृष्णाबाट अलग भएर निस्कने हुनाले निर्वाण भनिकन विशेष रूपले बताइयो ।

पालि - तदेतं सभावतो एकविधग्गि सउपादिसेस निब्बानधातु अनुपादिसेस निब्बानधातु चेति दुविधं होति कारणपरियायेन ।

भावार्थ - स्वभावको हिसाबले अथवा आआफ्नो कृत्य लक्षणको हिसाबले एक प्रकारले मात्र भएको त्यो निर्वाण क्लेशबाट अलग भएर पञ्चस्कन्धसंग मिलेको सउपादिसेस निर्वाणधातु र क्लेशबाट अलग भएको पञ्चस्कन्ध नभएको अनुपादिसेस निर्वाणधातु भनिकन यसरी बुझाउने कारण पर्यायले दुई प्रकारका छन् ।

अभिधमार्थसंग्रह

पालि - तथा सुञ्जतं अनिमित्तं अप्पणिहितञ्चेति तिविधं
होति आकारभेदेन ।

भावार्थ - त्यसभन्दा अर्को राग द्वेष र मोहबाट शून्य भई शून्यता नाम भएको निर्वाण; राग द्वेष र मोह भन्ने कारणले रहित भई अनिमित्त नामभएको निर्वाण र रागद्वेष र मोह भनेको अभिलाषाले रहित भई अप्रणिहित नाम भएको निर्वाण भनिकन यसरी आकार भेदले तीन प्रकारले छन् ।

संग्रह-गाथा

पालि - पदमच्चुत - मच्चन्तं, असंखत - मनुत्तरं ।
निब्बानमिति भासन्ति, वानमुत्ता महेसयो ॥

भावार्थ - च्युति नभएको, च्युति भनेको अन्तलाई नाघेर जाने; कर्म चित्त ऋतु आहार भनेको कारणधर्मले असंस्कृत भएको; आफुभन्दा उच्च भएको धर्म नभएको; मार्ग र फलको आरम्भण भएको धर्मलाई निर्वाण भन्छ भनिकन वान भनेको तृष्णाबाट मुक्त हुनुभएका तथागत बुद्धहरूले बताउनु भयो ।

परमार्थ धर्म ४ वटा निगमन

पालि - इति चित्तं चेतसिकं, रूपं निब्बान - मिच्चति ।
परमत्थं पकासेन्ति, चतुधाव तथागता ॥

भावार्थ - यसरी बताई आएको नय अनुसार चित्त चैतसिक रूप र निर्वाण भनिकन पनि चारैप्रकारले परमार्थ धर्मलाई तथागतहरूले प्रकाश गर्नुभयो ।

परिच्छेद ६

रूपकाण्हको निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्गहे रूपसङ्गह विभागो नाम छट्ठो परिच्छेदो ।

भावार्थ - अभिधर्मार्थ संग्रह नाम भएको ग्रन्थमा रूपसंग्रह विभाग नाम भएको छैठौँ काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

समुच्चय-काण्ड ७

प्रतिज्ञा

पालि - द्वासत्तति विधम वुत्ता, वत्थुधम्मासलक्खणा ।
तेसं दानि यथायोगं, एवक्खामि समुच्चयं ॥

भावार्थ - आरम्भण, विजानन, स्पर्शन, कांक्षलः, शान्ति
आदि आआफ्नो कृत्यलक्षणसंग मिलेको ७२ बहत्तर प्रकारका
स्वभावधर्मलाई मैले बताईसके । अब ती बहत्तर स्वभावधर्मको
समूहलाई मिलन योग्यहुने तरिकाले विशेषरूपले बताउंछु ।

संग्रह-मातृका

पालि - अकुसल सङ्गहो मिस्सक सङ्गहो बोधिपक्खिय-
सङ्गहो सब्ब सङ्गहो चेति समुच्चयसङ्गहो चतुब्बिधो
वेदितब्बो ।

भावार्थ - अकुशल - संग्रह, मिश्रक - संग्रह, बोधिपक्षिय-
संग्रह र सर्व - संग्रह भनिकन यसरी चार प्रकारले समुच्चय
संग्रहलाई जान्नु पर्दछ ।

अकुशल-संग्रह

आश्रव ४ वटा

पालि कथं .

अकुसलसङ्गहे ताव चत्तारो आसवा कामासवो
भवासवो दिट्ठासवो अविज्जासवो ।

भावार्थ - कसरि जान्नु पर्दछ ?

अकुशल संग्रहमा पहिले विजानन गर्नेलाई मैले
बताउछु । आश्रवहरू कामाश्रव, भवाश्रव, दृष्टाश्रव, अविद्याश्रव
भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

ओघ ४ वटा

पालि - चत्तारो ओघा कामोघो भवोघो दिट्ठोघो
अविज्जोघो ।

भावार्थ - ओघहरू कामओघ, भवओघ, दृष्टिओघ,
अविद्याओघ भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

योग (जोर्नि) ४ वटा

पालि - चत्तारो योगा कामयोगो भवयोगो दिट्ठियोगो
अविज्जायोगो ।

भावार्थ - योगहरू कामयोग, भवयोग, दृष्टियोग
अविद्यायोग भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

ग्रन्थ (गाँठो) ४ वटा

पालि – चत्तारोगन्था अविज्जाकायगन्थो ब्यापादोकायगन्थो
शीलब्धत परामासो कायगन्थो, इदंसच्चाभिनिवेशो
कायगन्थो ।

भावार्थ – ग्रन्थहरू अभिध्या कायग्रन्थ, ब्यापाद
कायग्रन्थ, शीलव्रत परामर्श कायग्रन्थ, इद सत्याभिनिवेश
कायग्रन्थ भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

उपादान ४ वटा

पालि – चत्तारि उपादानानि कामुपादानं दिट्ठुपादानं
शीलब्धतुपादानं अत्तवादुपादानं ।

भावार्थ – उपदानहरू कर्म उपादान, दृष्टि उपादान,
शीलव्रत उपादान, अत्मावाद उपादान भनिकन यसरी चारवटा
छन् ।

नीवरण (बाधा) ६ वटा

पालि – छ नीवरणानि कामच्छन्द नीवरणं ब्यापाद
नीवरणं थिनमिद्ध - नीवरणं उद्धच्चकुक्कुच्च-
नीवरणं विचिकिच्छा - नीवरणं अविज्जा -
नीवरणं ।

भावार्थ – नीवरणहरू कामच्छन्द नीवरण, ब्यापाद
नीवरण, स्थानमिद्ध नीवरण, औधृत्यकौकृत्य नीवरण, विचिकित्सा
नीवरण, अविद्या नीवरण भनिकन यसरी ६ वटा छन् ।

अनुसय ७ वटा

पालि - सत्त अनुसया कामरागानुसयो भवरागानुसयो
पटिघानुसयो मानानुसयो दिट्ठानुसयो
विचिकिच्छानुसयो अविज्जानुसयो ।

भावार्थ - अनुशयहरू कामराग अनुशय, भवराग अनुशय, प्रतिघ अनुशय, मान अनुशय, दृष्टि अनुशय, विचिकित्सा अनुशय, अविद्या अनुशय भनिकन यसरी सातवटा छन् ।

सुत्रनय अनुसार संयोजन १० वटा

पालि - दस संयोजनानि कामराग - संयोजनं रूपराग-
संयोजनं अरूपराग - संयोजनं पटिघ - संयोजनं
मान - संयोजनं दिट्ठि - संयोजनं सीलब्बत
परामास-संयोजनं विचिकिच्छा-संयोजनं उद्धच्च-
संयोजनं अविज्जा - संयोजनं ।(सुत्तन्ते)

भावार्थ - सूत्रमा बताउनु भएका संयोजनहरू कामराग-संयोजन, रूपराग - संयोजन, अरूपराग - संयोजन, प्रतिघ- संयोजन, मान - संयोजन, दृष्टि - संयोजन, सीलब्रत परामर्श- संयोजन, विचिकित्सा - संयोजन, औघृत्य - संयोजन, अविद्या- संयोजन, भनिकन यसरी दशवटा छन् ।

अभिधर्म नय संयोजन १० वटा

पालि - अपरानिपि दस संयोजनानि कामराग - संयोजनं
भवराग - संयोजनं पटिघ - संयोजनं मान-
संयोजनं दिट्ठि - संयोजनं सीलब्बत परामास -

अभिधर्मार्थसंग्रह

संयोजनं विचिकिच्छा - संयोजनं इस्सा -
संयोजनं मच्छरिय - संयोजनं अविज्जा -
संयोजनं । (अभिधम्म)

भावार्थ - अभिधर्ममा बताउनुभएका अरूपनि दस संयोजनहरू- कामराग-संयोजन, भवराग-संयोजन, प्रतिघ-संयोजन, मान-संयोजन, दृष्टि-संयोजन, शीलब्रत परामर्श-संयोजन, विचिकित्सा-संयोजन, इर्ष्या-संयोजन, मात्सर्य-संयोजन, अविद्या-संयोजन भनिकन यसरी १० वटा छन् ।

क्लेश १० वटा

पालि - दस किलेसा लोभो दोसो मोहो मानो दिट्ठि विचिकिच्छा धिनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तपं ।

भावार्थ - क्लेशहरू लोभ, द्वेष, मोह, मान, दृष्टि, विचिकित्सा, स्त्यान, औधृत्य, आह्वक्य, अनपत्राप, भनिकन दशवटा छन् ।

स्वरूप छुट्याउने नय

पालि - आसवादीसु पनेत्थ कामभवनामेन सम्बत्थुका तण्हा अधिप्येता, सीलम्बतपरामासो इदंसच्चाभिनिवेशो, अत्तवादुप्पादो च तथापवत्तं दिट्ठिमतमेव पवुच्चति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । यस अकुशल संग्रहमा आश्रव आदि मध्येमा काम र भव भनेको नामले त्यस काम र भव नामको आधार भैरहेको अथवा रूप र अरूप भव नै आधार भैरहेको तृष्णा अथवा लोभ चैतसिक अभिप्रेत हुन्छ ।

परिच्छेद ७

त्यस त्यस आकारले भैरहेको दृष्टि चैतसिक एउटालाई नै शीलञ्जत परामर्श भनि इदंसत्याभिनिवेश र आत्मवाद उपादान भनिकन विशेष रूपले बताईराखेको छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - आसबोधा च योगा च, तथे गन्था च वत्थुतो ।
उपादाना दुवे वुत्ता, अट्ठ नीवरणा सियुं ॥
छलेवानुसया होन्ति, नव संयोजना मता ।
किलेसा दस वुत्तोयं, नवधा पाप - सङ्गहो ॥

भावार्थ - स्वभाव अनुसार वा स्वरूप अनुसार आश्रव, ओघ, योग र ग्रन्थलाई तीन प्रकारको छ भनि बताइयो । उपादानलाई दुई प्रकारको छ भनि बताइयो । नीवरण आठ प्रकारका छन् ।

अनुशय ६ प्रकारका मात्र छन् । संयोजनलाई नौप्रकारको क्लेशलाई दश प्रकारका छन् भनि जान्नुपर्दछ । यसरी नौ प्रकारले यस अकुशल संग्रहलाई मैले बताएँ ।

.....

Dhamma.Digital

मिश्रक-संग्रह

हेतु ६ वटा

पालि - मिस्सक - सङ्गहे छ हेतू लोभो दोसो मोहो
अलोभो अदोसो अमोहो ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - मिश्रक संग्रहमा यसरी विभंजन गर्नेलाई म
बताउंछु । हेतुहरू लोभहेतु, द्वेषहेतु, मोहहेतु, अलोभहेतु, अद्वेषहेतु,
अमोहहेतु भनिकन यसरी छुवटा छन् ।

ध्यानअङ्ग ७ वटा

पालि - सत्त भानङ्गानि वितक्को विचारो पीति एकगता
सोमनस्सं दोमनस्सं उपेक्खा ।

भावार्थ - ध्यान अङ्गहरू वितर्क, विचार, प्रीति,
एकाग्रता, सौमनस्य, दौर्मनस्य र उपेक्षा ध्यानअङ्ग भनिकन यसरी
सातवटा छन् ।

मार्ग अङ्ग १२ वटा

पालि - द्वादस मग्गङ्गानि सम्मादिट्ठि सम्मासङ्कप्पो
सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो
सम्मावायामो सम्मासति सम्मासमाधि मिच्छादिट्ठि
मिच्छासङ्कप्पो मिच्छावायामो मिच्छासमाधि ।

भावार्थ - मार्ग अङ्गहरू- सम्यकदृष्टि, सम्यकसङ्कल्प,
सम्यकवाक्य, सम्यकआजीव, सम्यकव्यायाम, सम्यकस्मृति,
सम्यकसमाधि, मिथ्यादृष्टि, मिथ्यासङ्कल्प, मिथ्याव्यायाम,
मिथ्यासमाधि भनिकन यसरी मार्गअङ्ग १२ वटा छन् ।

इन्द्रिय २२ वटा

पालि - बावीसतिन्द्रियानि चक्खुन्द्रियं सोतिन्द्रियं घानिन्द्रियं
जिह्विन्द्रियं कायिन्द्रियं इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियं
जीवित्तिन्द्रियं मनिन्द्रियं सुखिन्द्रियं दुक्खिन्द्रियं

सोमनस्सिन्द्रियं दोमनस्सिन्द्रियं उपेक्खिन्द्रियं
सद्धिन्द्रियं वीरियन्द्रियं सतिन्द्रियं समाधिन्द्रियं
पब्बिन्द्रियं अनञ्जातञ्जस्सामितन्द्रियं अब्बिन्द्रियं
अञ्जाताविन्द्रियं ।

भावार्थ - इन्द्रियहरू- चक्षु - इन्द्रिय, श्रोत - इन्द्रिय, घ्राण-
इन्द्रिय, जिह्वा - इन्द्रिय, काय - इन्द्रिय, स्त्री - इन्द्रिय, पुरुष - इन्द्रिय,
जीवित - इन्द्रिय, मन - इन्द्रिय, सुख - इन्द्रिय, दुःख - इन्द्रिय, सौमनस्य
- इन्द्रिय, दौर्मनस्य - इन्द्रिय, उपेक्षा - इन्द्रिय, श्रद्धा - इन्द्रिय, वीर्य -
इन्द्रिय, स्मृति - इन्द्रिय, समाधि - इन्द्रिय, प्रज्ञा - इन्द्रिय,
अनज्ञातज्ञाप्यामि - इति - इन्द्रिय, अज्ञात - इन्द्रिय, अज्ञातावी - इन्द्रिय
भनिकन यसरी इन्द्रिय २२ वटा छन् ।

बल ९ वटा

पालि - नव बलानि श्रद्धाबलं वीरियबलं सतिबलं
समाधिबलं पञ्जाबलं हिरिबलं ओतप्पबलं
अहिरिकबलं अनोतप्पबलं ।

भावार्थ - बलहरू- श्रद्धा - बल, वीर्य - बल, स्मृति - बल,
समाधि - बल, प्रज्ञा - बल, ह्री - बल, अपत्रपा - बल, आन्हीक्य - बल,
अनपत्राप्य - बल भनिकन यसरी नौवटा छन् ।

अधिपति ४ वटा

पालि - चत्तारो अधिपति छन्दाधिपति वीरियाधिपति
चित्ताधिपति विमंसाधिपति ।

भावार्थ - अधिपतिहरू- छन्द - अधिपति, वीर्य - अधिपति,
चित्त - अधिपति, विमंश - अधिपति भनिकन चारवटा छन् ।

आहार ४ वटा

पालि – चत्तारो आहारा कवलीका आहारो फस्सो दुत्तियो मनोसञ्चेतना ततिया विञ्जाणं चतुत्थं ।

भावार्थ – आहारहरू- गास गास गर्नु नपरे पनि गास हालेजस्तै गर्नुपर्ने आहार, दोश्रो स्पर्श आहार, तेश्रो मनोसचेतना आहार, चौठो विज्ञान आहार भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

स्वरूप छुट्याउने नय

पालि – इन्द्रियेसु पनेत्थ सोतापत्ति - मग्गजाणं अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं अरहत्तफलजाणं अञ्जाताविन्द्रियं मज्झे छ जाणानि अञ्जिन्द्रियानीति पवुच्चति । जीवितिन्द्रियञ्च रूपारूपवसेन दुविधं होति ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउंछु । यस मिश्रक - संग्रहमा इन्द्रियहरू मध्येमा श्रोतापत्ति मार्गज्ञानलाई अनज्ञातज्ञाष्यामि इति इन्द्रिय भनि विशेषरूपले बताएको छ । अरहत्त फल ज्ञानलाई अज्ञाताविन्द्रिय भनि विशेषरूपले बताएको छ । बीचको ६ वटा ज्ञानलाई अज्ञा - इन्द्रिय भनि विशेषरूपले बताएको छ । जीवित इन्द्रिय पनि रूपजीवित इन्द्रिय, नामजीवित इन्द्रिय हिसाबले दुई प्रकारले भयो ।

पालि – पञ्चविञ्जाणेसु भानङ्गानि अवीरियेसु बलानि अहेतुकेसु मग्गङ्गानि न लब्भन्ति, तथा विचिकिच्छा - चित्ते एकग्गता - मग्गिन्द्रिय - बल भावं न गच्छति ।

भावार्थ - द्विपञ्चविज्ञान दशवटामा ध्यानअङ्ग उपलब्ध हुदैन । वीर्य नभएको चित्त दशवटामा बल उपलब्ध हुदैन । अहेतुक चित्त अठठारवटामा मार्गअङ्ग उपलब्ध हुदैन । त्यस्तै नै विचिकित्सा सहगत चित्तमा एकाग्रता चैतसिक, मार्ग इन्द्रिय र बलको रूपमा जदिन ।

पालि - द्विहेतुक - तिहेतुक - जवनेस्वेव यथासम्भवं अधिपति एकोव लब्भति ।

भावार्थ - द्विहेतुक जवन अठठारवटा, त्रिहेतुक जवन चौतीसवटामा मात्र योग्यतानुसार अधिपति एउटा एउटा मात्र उपलब्ध हुन्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - छ हेतु पञ्च भानङ्गा, मग्गङ्गा नव वत्थुतो ।
सोलसिन्द्रिय धम्मा च, बलधम्मा नवेरिता ॥
चत्तारोधिपति वुत्ता, तथाहारानि सत्तथा ।
कुसलादि - समाकिण्णो, वुत्तो मिस्सक-सङ्गहो ॥

भावार्थ - स्वभाव अनुसार वा स्वरूप अनुसार हेतुलाई ६ वटा छ भनि बताएको छ । ध्यानअङ्गलाई ५ वटा छ भनि बताएको छ । मार्ग अङ्गलाई नौवटा छ भनि, इन्द्रिय धर्मलाई सोह्रवटा छ भनि, बल धर्मलाई नौवटा छ भनिकन देखाएको छ ।

अधिपतिलाई ४ वटा छ भनि, त्यस्तै नै आहारलाई ६ वटा छ भनि बताएको छ । यसरी सात प्रकारले कुशल इत्यादि छयासमिस भईरहेको मिश्रक-संग्रहलाई बताए ।

बोधिपक्षिय-संग्रह

स्मृतिप्रस्थान ४ वटा

पालि – बोधिपक्खियसङ्गहे चत्तारो सतिपट्ठाना
कायानुपस्सना सतिपट्ठानं वेदनानुपस्सना
सतिपट्ठानं चित्तानुपस्सना सतिपट्ठानं
धम्मानुपस्सना सतिपट्ठानं ।

भावार्थ – बोधिपक्षिय - संग्रहमा यसरी विभाजन गर्नेलाई मैले बताउँछु । स्मृतिप्रस्थानहरू कायानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान, वेदानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान, चित्तानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान, धर्मानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

सम्यक प्रधान ४ वटा

पालि – चत्तारो सम्मप्पधाना उप्पन्नानं पापकानं पहानाय
वायामो, अनुप्पन्नानं पापकानं अनुप्पादाय
वायामो, अनुप्पन्नानं कुसलानं उप्पादाय वायामो,
उप्पन्नानं कुसलानं भिय्योभावाय वायामो ।

भावार्थ – सम्यक प्रधानहरू- उत्पन्न भैसकेको अकुशल धर्मलाई हटाउनुको निमित्त कोशिस गर्नु, उत्पन्न नभएको अकुशल धर्मलाई उत्पन्न हुन नदिन कोशिस गर्नु, उत्पन्न नभएको कुशल धर्मलाई उत्पन्न गराउन कोशिस गर्नु, उत्पन्न भैसकेको कुशल धर्मलाई भन बढि बृद्धि गर्नुको निमित्त कोशिस गर्नु भनिकन यसरी चारवटा छन् ।

ऋद्धिपाद ४ वटा

पालि - चत्तारो इद्धिपादा छन्दिद्धिपादो वीरियिद्धिपादो चित्तिद्धिपादो विमंसिद्धिपादो ।

भावार्थ - ऋद्धिपादहरू छन्द - ऋद्धिपाद, वीर्य - ऋद्धिपाद, चित्त - ऋद्धिपाद, विमंश - ऋद्धिपाद भनि यसरी चारवटा छन् ।

इन्द्रिय ५ वटा

पालि - पञ्चिन्द्रियानि सद्धिन्द्रियं वीरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं समाधिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

भावार्थ - इन्द्रियहरू श्रद्धा - इन्द्रिय, वीर्य - इन्द्रिय, स्मृति - इन्द्रिय, समाधि - इन्द्रिय, प्रज्ञा - इन्द्रिय भनि यसरी पांचवटा छन् ।

बल ५ वटा

पालि - पञ्चबलानि सद्भावलं वीरियबलं सतिबलं समाधिबलं पञ्चबलं ।

भावार्थ - बलहरू श्रद्धा - बल, वीर्य - बल, स्मृति - बल, समाधि - बल, प्रज्ञा - बल भनि यसरी पांचवटा छन् ।

बोध्यङ्ग ७ वटा

पालि - सत्तबोज्जङ्गो सतिसम्बोज्जङ्गो धम्मविचयसम्बोज्जङ्गो वीरियसम्बोज्जङ्गो पीतिसम्बोज्जङ्गो पस्सद्धिसम्बोज्जङ्गो समाधिसम्बोज्जङ्गो उपेक्खासम्बोज्जङ्गो ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - बोध्यङ्गहरू- स्मृति - सम्बोध्यङ्ग, धर्मविचय - सम्बोध्यङ्ग, वीर्य - सम्बोध्यङ्ग, प्रीति - सम्बोध्यङ्ग, प्रश्रद्धि - सम्बोध्यङ्ग, समाधि - सम्बोध्यङ्ग, उपेक्षा - सम्बोध्यङ्ग भनि यसरी सातवटा छन् ।

मार्गअङ्ग ८ वटा

पालि - अट्ठमग्गङ्गानि सम्मादिट्ठि सम्मासंकप्पो सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो सम्मावायामो सम्मासति सम्मासमाधि ।

भावार्थ - मार्गअङ्गहरू सम्यकदृष्टि, सम्यकसंकल्प, सम्यकवचन, सम्यककर्मान्त, सम्यकआजीव, सम्यकव्यायाम, सम्यकस्मृति, सम्यकसमाधि भनि यसरी आठवटा छन् ।

स्वरूप देखाउने नय

पालि - एत्थ पन चत्तारो सतिपट्ठानाति सम्मासति एकोव पवुच्चति । तथा चत्तारो सम्मप्यधानाति च सम्मावायामो ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउछु । यस बोधिपक्षिय संग्रहमा सम्यकस्मृति एउटालाई नै चार स्मृतिप्रस्थान भनि विशेषरूपले बताएको छ । त्यस्तै नै सम्यकव्यायाम एउटालाई नै चार सम्यकप्रधान भनि विशेषरूपले बताएको छ ।

स्वरूप देखाउने संग्रह गाथा

पालि - छन्दो चित्तमुपेक्खा च, सद्धापस्सद्धि - पीतियो ।
सम्मादिट्ठि च सङ्गप्पो, वायामो विरतित्तयो ॥
सम्मासति समाधीति, चुवसेते सभावतो ।
सत्तत्तिस प्यभेदेन, सत्तथा तत्थ सङ्गहो ॥

परिच्छेद ७

भावार्थ - यी बोधिपक्षिय धर्म स्वभाव अनुसार तथा स्वरूप अनुसार छन्द चैतसिक, लोकुत्तर चित्त, तत्रमध्यस्थता चैतसिक, श्रद्धा, प्रश्रद्धि, प्रीति चैतसिक, अमोह चैतसिक, वितर्क चैतसिक, वीर्य चैतसिक, विरति चैतसिकको तीन समूह, स्मृति चैतसिक र एकाग्रता चैतसिक भनिकन यसरी १४ वटा छन् । प्रभेद अनुसार ३७ वटा छन् । यसरी त्यस बोधिपक्षिय संग्रहमा ७ प्रकारले गिन्ति गर्नु पर्ने हुन्छ ।

स्थान अनुसार विभाजन गर्ने

पालि	-सङ्कप्प	पस्सद्धि	च	पीतुपेक्खा	।
	छन्दो	च	चित्तं	विरतित्तयं	च ॥
	नवेक	ठाना	वीरियं	नवट्ठ	।
	सति	समाधी	चतु	पञ्च	पञ्जा ॥
	सद्धा	दुठानुत्तम	-	सत्तत्तिस	।
	धम्मानमेसो	पवरो		विभागो	॥

भावार्थ - वितर्क, प्रश्रद्धि चैतसिक, प्रीति, तत्रमध्यस्थता चैतसिक, छन्द चैतसिक, लोकुत्तर चित्त, विरति चैतसिकको तीन समूह, यसरी नौवटा धर्म एकस्थान भएको भयो । वीर्य चैतसिकको ९ वटा स्थान छन् । स्मृति चैतसिकको आठवटा स्थान छन्, एकाग्रता चैतसिकको चारवटा स्थान, श्रद्धा चैतसिकको दुइवटा स्थान छन् । यसरी उत्तम सैंतीस बोधिपक्षिय धर्मको यसरी प्रवर स्वभाव भएको विभाजनलाई मैले बताईसकें ।

संग्रह - गाथा

पालि -सब्बे लोकुत्तरे होन्ति, नवा सङ्कप्प पीतियो ।
लोकियेपि यथायोगं, छब्बिसुद्धि पवत्तियं ॥

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - लोकोत्तर चित्तमा सबै बोधिपक्षिय धर्महरू छन् । वितर्क र प्रीति चैतसिक कुनै कुनै लोकोत्तर चित्तमा हुदैन । लौकिक शोभन चित्तमा पनि ६ वटा विशुद्धिको उत्पत्ति भयोभने मिल्न योग्य अनुसार हुने हुन्छ ।

सब्ब -सङ्ग्रह

पालि -सब्ब सङ्ग्रहे पञ्चकखन्धा रूपकखन्धो वेदनाकखन्धो सञ्जाकखन्धो संखारकखन्धो विञ्जाणकखन्धो ।

भावार्थ - सर्व - संग्रहमा यसरी विभाजन गर्ने म बताउंछु । स्कन्धहरू-- रूपस्कन्ध, वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध, संस्कारस्कन्ध, विज्ञानस्कन्ध भनि यसरी पांचवटा छन् ।

उपादानस्कन्ध ५ वटा

पालि -पञ्चुपादानकखन्धा रूपुपादानकखन्धो वेदनुपादानकखन्धो सञ्जुपादानकखन्धो संखारुपादानकखन्धो विञ्जानुपादानकखन्धो ।

भावार्थ - उपादानको आरम्भण भैरहेको स्कन्धहरू-- रूप - उपादानस्कन्ध, वेदना - उपादानस्कन्ध, संज्ञा - उपादानस्कन्ध, संस्कार - उपादानस्कन्ध, विज्ञान - उपादानस्कन्ध ।

आयतन १२ वटा

पालि -द्वादसायतनानि चक्खायतनं सोतायतनं घानायतनं जिह्वायतनं कायायतनं मनायतनं रूपायतनं सद्दायतनं गन्धायतनं रसायतनं फोठब्बायतनं धम्मायतनं ।

परिच्छेद ७

भावार्थ - आयतनहरू- चक्षु - आयतन, श्रोत - आयतन, घ्राण - आयतन, जिह्वा - आयतन, काय - आयतन, मन - आयतन, रूप - आयतन, शब्द - आयतन, गन्ध - आयतन, रस - आयतन, प्रष्टव्य - आयतन, धर्म - आयतन भनि यसरी १२ वटा छन् ।

धातु १८ वटा

पालि - अट्ठारस धातुयो चक्खुधातु सोतधातु घानधातु जिह्वाधातु कायधातु रूपधातु सहधातु गन्धधातु रसधातु फोट्ठब्बधातु चक्खुविञ्जाणधातु सोतविञ्जाणधातु घानविञ्जाणधातु जिह्वाविञ्जाणधातु कायविञ्जाणधातु मनोधातु मनोविञ्जाणधातु धम्मधातु ।

भावार्थ - धातुहरू- चक्षुधातु, श्रोतधातु, घ्राणधातु, जिह्वाधातु, कायधातु, रूपधातु, शब्दधातु, गन्धधातु, रसधातु, प्रष्टव्यधातु, चक्षुविज्ञानधातु, श्रोतविज्ञानधातु, घ्राणविज्ञानधातु, जिह्वाविज्ञानधातु, कायविज्ञानधातु, मनोधातु मनोविज्ञानधातु, धर्मधातु भनि यसरी १८ वटा छन् ।

सत्य ४ वटा

पालि - चत्तारि अरियसच्चानि दुक्खं अरियसच्चं दुक्खसमुदयो अरियसच्चं दुक्खनिरोधो अरियसच्चं दुक्खनिरोधगामिनीपटिपदा अरियसच्चं ।

भावार्थ - आर्यसत्य दुःख भनेको आर्यसत्य, दुःखको कारण भईरहेको आर्यसत्य, दुःख निरोध भईरहेको आर्यसत्य, दुःखको निरोध भईरहेको निर्वाणमा पुग्ने आचरण भनेको आर्यसत्य भनि यसरी चारवटा छन् ।

स्वरूप देखाउने नय

पालि - एत्थ पन चेतसिक - सुखुमरूप - निब्बानवसेन
एकूनसत्तति धम्मा धम्मायतन - धम्मधातुति संखं
गच्छन्ति । मनायतनमेव सत्तविञ्जाण - धातुवसेन
भिज्जति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउछु । यो सर्व संग्रहमा
चैतसिक ५२ वटा, शूक्ष्मरूप १६ वटा निर्वाणको हिसाबले ६९
वटा धर्म धर्मायतन धर्मधातु भन्ने गिन्ति अथवा व्यवहारमा जाने
हुन्छ । मनायतन एउटा मात्र सातवटा विज्ञानधातुको हिसाबले
भेद हुने हुन्छ ।

संग्रह - गाथा

पालि - रूपञ्च वेदना सञ्जा, सेस चेतसिका तथा ।
वञ्जाणामीति पञ्चेते, पञ्चक्खन्धाति भासिता ॥

भावार्थ - रूप २८ वटा वेदना २ संज्ञाबाट बाकि
रहेका ५० वटा चैतसिक; त्यस्तै ८९ वटा चित्त; यसरी ग्री ५
धर्मलाई पञ्चस्कन्ध भन्छ भनि तथागतले आज्ञा गर्नुभयो ।

संग्रह - गाथा

पालि - पञ्चुपादानक्खन्धाति, तथा तेभमका मता ।
भेदाभावेन निब्बानं, खन्धसङ्गह - निस्सटं ॥

भावार्थ - त्यस्तै नै तीनवटा भूमिमा उत्पन्न हुने यी
स्वभावधर्म ५ वटालाई पञ्चउपादानस्कन्ध भनिन्छ भनि बुझनु
पन्थो । निर्वाण मात्र वर्तमान, अतीत, अनागत अध्यात्म, बाह्य,

ताढा, नजिक, हीन, प्रणीत, शूक्ष्म, औडारिक, यी एघारवटा भेद नभएको कारणले स्कन्ध भनेको गिन्तिदेखि मुक्त भएको हुन्छ ।

संग्रह-गाथा

पालि - द्वारालम्बन - भेदेन, भवन्तायतनानि च ।
द्वारालम्बतदुप्यन्न, परियायेन धातुयो ॥

भावार्थ - आयतन ६ वटा, द्वार ६ वटा, आरम्भण भेदले १२ वटा छन् । धातुहरू पनि ६ द्वार ६ आरम्भण र ती द्वार र ती आरम्भणको आधारले उत्पन्न हुने विज्ञानको क्रमानुसार १८ वटा छन् ।

संग्रह - गाथा

पालि - दुक्खं तेभूमकं वट्टं, तण्हा समुदयो भवे ।
निरोधोनाम निब्बानं, मग्गो लोकुत्तरो मतो ॥

भावार्थ - तीनवटा भूमिमा उत्पन्न हुने संसारधर्म दुःखसत्य भनेको हुने हुन्छ । लोभ चैतसिक समुदयसत्य भनेको हुने हुन्छ । निर्वाण निरोधसत्य भनेको हुने हुन्छ । लोकुत्तर मार्गअङ्ग आठवटालाई मार्गसत्य भनि भन्छन् भनिकन बुभन्तु पच्यो ।

संग्रह - गाथा

पालि - मग्गयुत्ता फलाचेव, चतुसच्चविनिस्सटा ।
इति पञ्चप्यभेदेन, पवुत्तो सब्बसङ्गहो ॥

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - मार्ग आठवटासंग मिलेको मार्गचित्तोत्पाद र फलचित्तोत्पाद, चारवटा सत्यबाट अलग छन् । यसरी पांच प्रभेदले सर्व संग्रहलाई विशेष रूपले बताईसके ।

समुच्चय काण्डको निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्गहे समुच्चय - सङ्गह विभागे नाम सत्तमो परिच्छेदो ।

भावार्थ - अभिधर्मार्थसंग्रह नाम भएको ग्रन्थमा समुच्चय - संग्रह विभाग नाम भएको

सातौ काण्ड सम्पूर्ण भयो ।

Dhamma.Digital

प्रत्यय-काण्ड ८

प्रतिज्ञा

पालि - येसं संखतधम्मानं, ये धम्मा पच्चया यथा ।
तं विभागमिहेदानि, पवक्खामि यथारहं ॥

भावार्थ - जुन स्वभाव भएको सहेतुक चित्त ७१ वटा, मोहमूल दुईवटामा भएको मोहबाट अलग भएको चैतसिक ५२ वटा, सहेतुक चित्तजरूप, सहेतुक प्रतिसन्धि कर्मजरूप आदि प्रत्ययुत्पन्न धर्मलाई जुन ६ हेतु इत्यादि प्रत्यय धर्महरूले जुन ६ हेतु शक्ति आदि प्रकारले उपकार गर्ने हो त्यस प्रत्ययुत्पन्न धर्मलाई त्यस प्रत्ययधर्महरूले उपकार गर्ने शक्ति विभाजनलाई यस समुच्चय संग्रह पछि आईरहेको प्रत्यय संग्रहका ठाउँमा अब मैले योग्यतानुसार विशेषरूपले बताउँछु ।

नय दुइवटाको विशेषता

पालि - पटिच्चसमुप्पादनयो पट्ठाननयो चेति पच्चयसङ्गहो
दुविधो वेदितब्बो ।

भावार्थ - प्रतीत्यसमुत्पादनय र प्रस्थाननय भनि प्रत्यय संग्रहलाई यसरी दुई किसिमले जान्नु पर्दछ ।

पालि - तत्थ तद्भावीभावाकारमतो पलक्खितो
पटिच्चसमुप्पादनयो । पट्ठाननयो पन आहच्च
पच्चयट्ठित्तमारब्भ प्रवुच्चति । उभयं पन
वोमिस्सित्त्वा पपञ्चेन्ति आचरिया ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - यी दुई नय मध्येमा त्यस अविद्यादि कारणधर्मको उत्पत्ति पछि उत्पन्न हुने स्वभाव भएको संस्कारादि फलधर्मको उत्पत्ति आकार मात्रले नियमित भएको नयलाई प्रतीत्यसमुत्पादनय भन्छ । प्रस्थाननयलाई मात्र विशेषगरी उत्पन्न हुने प्रत्यय भनेको आधारलाई कारण तुल्याई बताउनु पर्दछ । दुबै नयलाई छ्यासमिस गरी अर्थकथाचार्यहरूले विस्तृत गरिराखेको छ । हामी (अनुरुद्धा- चार्यहरूले) अलग अलग गरेर बताउंछु ।

प्रतीत्यसमुत्पाद नय

पालि - तत्थ अविज्जापच्चया संखारा, संखारपच्चया विञ्जाणं । विञ्जाणपच्चया नामरूपं । नामरूपपच्चया सलायतनं । सलायतनपच्चया फस्सो । फस्सपच्चया वेदना । वेदनापच्चया तण्हा । तण्हापच्चया उपादानं । उपादान- पच्चया भवो । भव-पच्चया जाति । जाति- पच्चया जरामरणसोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति । एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदये होतीति ।

अयमेत्थ पटिच्चसमुत्पादनयो

भावार्थ - ती दुई नय मध्येमा "अविज्जा... पे०... समुदयो होति" भनिएको यस नयलाई यो प्रत्यय संग्रहको ठाउँमा प्रतीत्यसमुत्पादनय भन्दछ ।

चार आर्यसत्य धर्मलाई धाकीदिने मोहको कारणले नै पुण्याभिसंस्कार, अपुण्याभिसंस्कार, आनेज्जाभिसंस्कार उत्पन्न हुने हुन्छ । संस्कारको कारणले नै प्रतिसन्धि चित्त एककम बीस

(११) वटा विज्ञान अथवा लौकिक विपाक ३२ वटा भनिएको विज्ञान वा एककम नब्बे (८९) वटा चित्त भनिएको विज्ञान उत्पन्न हुने हुन्छ । विज्ञानको कारणले चार नाम, रूप र नामरूप उत्पन्न हुने हुन्छ । नामरूपको कारणले चक्षु आयतन, श्रोत आयतन, घ्राण आयतन, जिह्वा आयतन, काय आयतन र मन आयतन अथवा षडायतन उत्पन्न हुने हुन्छ । षडायतनको कारणले चक्षु संस्पर्श, श्रोत संस्पर्श, घ्राण संस्पर्श, जिह्वा संस्पर्श, काय संस्पर्श र मनो संस्पर्श उत्पन्न हुने हुन्छ । स्पर्शको कारणले चक्षु संस्पर्श वेदना, श्रोत संस्पर्श वेदना, घ्राण संस्पर्श वेदना, जिह्वा संस्पर्श वेदना, काय संस्पर्श वेदना र मनो संस्पर्श वेदना अथवा सुख दुःख र उपेक्षा वेदना उत्पन्न हुने हुन्छ । वेदनाको कारणले कामतृष्णा, भवतृष्णा र विभवतृष्णा अथवा रूपतृष्णा, शब्दतृष्णा, गन्धतृष्णा, रसतृष्णा, स्पर्ष्टव्यतृष्णा र धर्मतृष्णा उत्पन्न हुने हुन्छ । तृष्णाको कारणले काम उपादान, दृष्टि उपादान, शीलब्रत उपादान र आत्मवाद उपादान उत्पन्न हुने हुन्छ । उपादानको कारणले कर्मभव र उत्पत्तिभव उत्पन्न हुने हुन्छ । भवको कारणले प्रतिसन्धि (जन्म लिनुपर्ने) भएर आउंछ । बुढा हुने, मृत्यु हुने, शोक हुने, विलाप हुने, दुःख हुने, मन बिग्रने, धेरै दाह हुने उत्पन्न हुने हुन्छ । यसरी माथी बताई आएको प्रत्यय परम्परा बिधि अनुसार सुख आदिसंग नभिसिएको यो दुःख समूह प्रकटरूपमा उत्पत्ति हुने हुन्छ ।

यो यसठाउंमा प्रतीत्यसमुत्पाद नय हो ।

अद्धान आदिलाई देखाउने

पालि - तत्थ सयो अद्धा द्वादसङ्गानि वीसताकारा,
तिसन्धि, चतुसंखेपा, तीणि वट्टानि, द्वे मूलानि च
वेदितब्भानि ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – त्यस प्रतीत्यसमुत्पादनयमा तीन काललाई, बाह्र अङ्गलाई, बीस आकारलाई, जोर्नि तीनवटालाई, चिरा चारवटालाई, तीन वर्त (घेरा) लाई र दुईवटा मूललाई जान्नु पर्दछ ।

अद्धान (काल) ३ वटा

कथं ?

पालि – अविज्जा संखारा अतीतो अद्धा जातिजरामरणं
अनागतो अद्धा मज्झे अट्ठ पच्चुप्पन्नो अद्धाति
तयो अद्धा ।

भावार्थ – कसरि जान्नुपर्छ ?

अविद्या र संस्कारलाई अतीतकाल भन्छन् । जाति जरा र मरणलाई अनागतकाल भन्छन् । बीचको आठवटा विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, र भवलाई वर्तमानकाल भन्छन् । यसरी तीन काललाई जान्नु पर्छ ।

अङ्ग १२ वटा

पालि – अविज्जा संखारा विज्जाणं नामरूपं सलायतनं
फस्सो वेदना तण्हा उपादानं भवो जाति
जरामरणन्ति द्वादसङ्गाणि ।

भावार्थ अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति, जरामरण यसरी १२ वटा अङ्गलाई जान्नुपर्छ ।

पालि – सोकादिवचनं पनेत्थ निस्सन्दफलनिदस्सनं ।

परिच्छेद ८

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । यस प्रतीत्यसमुत्पादनयमा शोकादि वचनलाई भनिराखेको जातिको मुख्य नभएको फलपरम्परालाई देखाउने फल हो । अलग अङ्ग देखाउने होइन ।

आकार २ वटा, जोर्नि ३ वटा, चिरा ४ वटा

पालि - अविज्जासंखारग्रहणेन पनेत्थ तण्हुपादानभववापि गहिता भवन्ति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । यी १२ अङ्गमा अविद्या र संस्कारलाई ग्रहण गर्नाले तृष्णा, उपादान र कर्मभबलाई पनि ग्रहण गरेको हुनजान्छ ।

पालि - तदा तण्हुपादानभवग्ग्रहणेन च अविज्जा संखारा ।

भावार्थ - त्यसैले तृष्णा, उपादान र भवलाई ग्रहण गर्नाले पनि अविद्या र संस्कारलाई ग्रहण गरेको हुन जान्छ ।

पालि - जत्तिजरामरणग्ग्रहणेन च विञ्जाणादिफलपञ्चकमेव गहितन्ति कत्वा ।

भावार्थ - जाति जरा मरणलाई ग्रहण गर्नाले पनि विज्ञान आदि फल पांचवटालाई मात्र ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ--

संग्रह - गाथा

पालि - अतीते हेतवो पञ्च, इदानि फलपञ्चकं ।
इदानि हेतवो पञ्च, आयतिं फलपञ्चकंति ॥
वीसताकारा तिसन्धि चतुसंखेपा च भवन्ति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - पहिलो जन्ममा पांच कारणहरू, अहिले वर्तमान जन्ममा पांच फल समूह, अहिले वर्तमान जन्ममा पांच कारणहरू; अनागत जन्ममा पांच फलसमूह; यसरी बीस आकार, तीन जोर्नि र चार चिरा हुने हुन्छन् ।

वर्त ३ वटा

पालि - अविज्जा तणहुपादाना च किलेसवट्टं ।
कम्मभवसंखातो भवेकदेसो संखारा च कम्मवट्टं ।
उपपत्तिभव - संखातो भवेकदेसो अवसेसा च
विपाकवट्टन्ति तीणि वट्टानि ।

भावार्थ - अविद्या, तृष्णा र उपादानलाई क्लेशवर्त भन्छ ।

कर्मभव भनेको भवको केहि अंश र संस्कारलाई कर्मवर्त भन्छ ।

उपपत्तिभव भनेको भवको केहि अंश र माथी बताई आएकोबाट केहि बाकिरहेको विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, जाति, जरामरणलाई विपाकवर्त भन्छ । यसरी तीन वर्तलाई जान्नुपर्छ ।

वर्तमूल २ वटा

पालि - अविज्जा तण्हावसेन द्वे मूलानि च वेदितब्भानि ।

भावार्थ - अविद्या र तृष्णाको हिसाबले दुई मूललाई पनि जान्नुपर्छ ।

वर्त (संसारचक्र) भाँचिने र घुम्ने

पालि - तेसमेव च मूलानं, निरोधेन निरुज्झति ।
 जरामरणमुच्छाय, पीलितानमभिण्हसो ॥
 आसवानं समुप्पादा, अबिज्जा च पवत्तति ॥

भावार्थ - संसारचक्र घुम्ने पछि संसारचक्र भाँचिने (छिन्ने) लाई बताउंछु । ती दुई मूल नै अरहत्तमार्गद्वारा निशेषरूपले निरोध हुने हुनाले वर्तधर्म निरोध हुने भयो । बुढा हुने, मृत्यु हुने, मूर्च्छा हुनेबाट अनवरत कष्ट भोगीरहेका प्राणीहरूलाई आश्रवधर्मको उत्पत्तिले गर्दा अविद्या पनि बृद्धि हुने भयो ।

संग्रह - गाथा

पालि - वट्टमाबन्ध मिच्चेवं - तेभूमकमनादिकं ।
 पटिच्चचसमुप्पादोति - पट्ठप्सि महामुनि ॥

भावार्थ - यसरी यो बताएर आइसकेको नय अनुसार निरन्तर घुमिराखेको आदि देखा नपर्ने अथवा जान्न गान्हो भएको आदि रहेको तीन भूमिमा उत्पन्न हुने वर्त धर्मलाई, कारण धर्मको समन्वयलाई मरण बनाएर फलधर्मको उत्पत्ति भनेर भगवान बुद्धले प्रज्ञप्त गर्नु भयो अथवा देशना गर्नु भयो ।

प्रस्थान नय

प्रत्यय २४ वटा

पालि – हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो अधिपतिपच्चयो
अनन्तरपच्चयो समनन्तरपच्चयो सहजातपच्चयो
अञ्जमञ्जपच्चयो निस्सयपच्चयो उपनिस्सयपच्चयो
पुरेजातपच्चयो पच्छाजातपच्चयो आसेवनपच्चयो
कम्मपच्चयो विपाकपच्चयो आहारपच्चयो
इन्द्रियपच्चयो भानपच्चयो मग्गपच्चयो
सम्पयुत्तपच्चयो विप्पयुत्तपच्चयो अत्थिपच्चयो
नत्थिपच्चयो विगतपच्चयो अविगतपच्चयोति ।

अयमेत्थ पट्टाननयो

भावार्थ – हेतुपच्चयो ...पे०... अविगतपच्चयो भनेको यो नय यस प्रत्यय - संग्रहमा प्रस्थान - नय भनिन्छ । हेतु प्रत्यय ...पे०... अविगत प्रत्यय यसरी २४ प्रत्यय महाप्रकरणमा अथवा अनन्तनय भैरहेको समन्त प्रस्थान ग्रन्थमा स्थित भईरहेको छ ।

हेतु पनि हो, प्रत्यय पनि भएको धर्म ...पे०... अविगत पनि हो, प्रत्यय पनि भएको धर्म यसरी २४ प्रत्यय महाप्रकरणमा स्थित भइरहेको छ ।

हेतु भएर उपकारक भएको धर्म, आरम्भण भएर उपकारक भएको धर्म, अधिपति भएर उपकारक भएको धर्म, अनन्तर भएर उपकारक भएको धर्म, समनन्तर भएर उपकारक भएको धर्म, सहजात भएर उपकारक भएको धर्म, अञ्जमञ्ज (अन्यमन्य) भएर उपकारक भएको धर्म, निस्सय (आधार) भएर उपकारक भएको धर्म, उपनिस्सय (ठूलो भएर) उपकारक भएको

धर्म, अगाडि अगाडि भएर उपकारक भएको धर्म, पछि पछि भएर उपकारक भएको धर्म, बार बार आसेवन गर्नुपर्ने भएर उपकारक भएको धर्म अथवा बार बार सेवन गरिने भएर उपकारक भएको धर्म, बिउ भएर उपकारक भएको धर्म, फल भएर उपकारक भएको धर्म, आहार (तेवा दिएर) उपकारक भएको धर्म, इन्द्रिय (अधिकारी) भएर उपकारक भएको धर्म, भ्रान्त (संगै बसेर) उपकारक भएको धर्म, मगग (कारण भएर) उपकारक भएको धर्म, मिलेर (सम्प्रयुक्त) भएर उपकारक भएको धर्म, विप्रयुक्त भएर उपकारक भएको धर्म, भएको (अत्थि) भएर उपकारक भएको धर्म, नभएको (नत्थि) भएर उपकारक भएको धर्म, अलग भैकन उपकारक भएको धर्म, अलग नभैकन उपकारक भएको धर्म, यसरी २४ वटा प्रत्यय महाप्रकरणमा छन् ।

हेतुशक्तिद्वारा उपकारक भएको धर्म ...पे०... अविगत शक्तिद्वारा उपकारक भएका धर्म, यसरी २४ प्रत्यय महाप्रकरणमा छन् ।

यो यस ठाउँमा प्रस्थान नय हो ।

प्रत्यय ६ वटा संग्रह गाथा

पालि - छधा नामन्तु नामस्स, पञ्चधा नामरूपिणं ।
एकधा पुन रूपस्स, रूपं नामस्स चेकधा ॥

पञ्जति नामरूपानि, नामस्स दुविधा द्वयं ।
द्वयस्स नवधा चेत्ति, छब्बिधा पच्चया कथं ॥

भावार्थ - उद्देश्य पछि निर्देशलाई बताउंछु; अथवा प्रस्थान - नयलाई बताउंछु । नामले नामलाई परस्पर ६ प्रकारले उपकार गर्छ । नामले नामरूपलाई ५ प्रकारले उपकार गर्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

फेरि नामले रूपलाई एक प्रकारले उपकार गर्छ । नाम प्रत्यय लाग्नेदेखि पछि रूप प्रत्यय लाग्नेलाई बताउँछु । रूपले नामलाई एक प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ ।

प्रज्ञप्ति नामरूपले नामलाई दुई प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ । शुद्ध पछि मिश्रकलाई बताउँछु । नामरूप दुई समूहले नामरूप दुई समूहलाई नौ प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी प्रत्ययहरू ६ प्रकारका छन् ।

नामले नामलाई उपकार गर्ने ६ वटा प्रत्यय

पालि - अनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा पटुप्यन्नां
चित्तचेतसिकानं धम्मानं अनन्तरसमन्तर
नत्थिविगतवसेन, पुरिमानि जवन्नानि पच्छिमानं
जवनानं आसेवनवसेन, सहजाता चित्तचेतसिका
धम्मा अञ्जमञ्जं सम्पयुत्तवसेनेति च छथा नामं
नामस्स पच्चयो होति ।

भावार्थ - कसरि ?

त्यो कुरालाई प्रष्ट गर्छु अथवा विस्तृत गर्छु । अनन्तर भएर निरोध भैसकेको चित्त चैतसिक भैरहेको अरहन्तहरूको च्युति चित्तबाट अलग भएको एककम नब्बे (८९) वटा चित्त, ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धले आफु संगसंगै उत्पन्न हुने चित्त र चैतसिक भैरहेको अरहन्तहरूको च्युति चित्त सहित एककम नब्बे (८९) वटा चित्त, ५२ चैतसिक नामस्कन्धलाई अनन्तरशक्ति, समन्तरशक्ति, नास्तिशक्ति, विगतशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । अधि अधि उत्पन्न भैरहेको अन्तिमजवन, मार्गजवन, फलजवनबाट अलग भएको ४७ वटा जवन, ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धले पछि पछि उत्पन्न हुने प्रथमजवन, फलजवनबाट

अलग भएको ५१ वटा जवन, ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धलाई आसेवनशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । सहजात चित्त चैतसिक भैरहेको चित्त एककम नब्बे (८९), ५२ वटा चैतसिक नामस्कन्धले परस्पर अथवा एकले अर्कोलाई सम्प्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी नामले नामपरस्परलाई ६ प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ ।

नामले नामरूपलाई उपकार गर्ने प्रत्यय ५ वटा

पालि - हेतुफानमग्गानि सहजातानं नामरूपानं हेतादिवसेन । सहजाता चेतना सहजातानं नामरूपानं नानाक्खाणेका चेतना कम्माभिनिब्बतानं नामरूपानं कम्मवसेन विपाकक्खन्धा अञ्जमञ्जं सहजातानं रूपानं विपाकवेसेनेति च पञ्चधा नामं नामरूपानं पच्चयो होति ।

भावार्थ - हेतु ध्यानअङ्ग मार्गअङ्गले संगै उत्पन्न हुने नामरूपलाई हेतु आदि शक्तिले अथवा हेतुशक्ति ध्यानशक्ति र मार्गशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । सहजात भएको एककम नब्बे (८९) चित्तमा भएको चेतना एककम नब्बे (८९) चेतनाबाट अलग भएका चैतसिक ५१ वटा, चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात कर्मशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । नानाक्षणमा स्थित भएको अतीत भैरहेको कुशल अकुशल चेतना ३३ वटाले कर्म भनिएको आफ्नो कारणले उत्पन्न हुने विपाक ३६ वटा नामस्कन्ध, प्रतिसन्धि कर्मजरूप, असंज्ञासत्व कर्मजरूप, प्रवृत्ति (पवत्ति) कम्मजरूपलाई नाना क्षणिक कर्मशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । विपाक ३६ वटा नामस्कन्ध चारवटाले एकले अर्कोलाई र सहजात भैरहेको विज्ञप्ति दुईवटाबाट अलग भएको

अभिधर्मार्थसंग्रह

चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई विपाकशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी नामले नामरूपलाई पांच प्रकारले उपकार गर्ने हुन्छ ।

नामले रूपलाई उपकार गर्ने एउटा प्रत्यय

पालि – पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातवसेनेति एकधाव नामं रूपस्स पच्चयो होति ।

भावार्थ – पछि पछि उत्पन्न हुने चित्त र चैतसिक भैरहेको पञ्चवोकर भूमिमा उत्पन्न हुने क्षण मात्रमा उत्पन्न भैरहेको अरूपविपाक ४ वटाबाट अलग भएको प्रथम भवाङ्ग आदि पछि पछिको चित्त ८५ वटा, चैतसिक ५२ वटा, नामस्कन्ध भन्दा अघि अघि उत्पन्न भैरहेको यस्तो स्वभाव भएको प्रतिसन्धि इत्यादि पहिले पहिलेका चित्तसंगै उत्पन्न भएर रूपको स्थितिमा पुगेको एकजकाय, द्विजकाय, त्रिजकाय, चतुर्जकायलाई पच्छाजात (पश्चात्जात) शक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी रूपलाई नामले एउटै प्रकारले मात्र उपकार गर्ने हुन्छ ।

Dhamma.Digital

रूपले नामलाई उपकार गर्ने एउटा प्रत्यय

पालि – छवत्थूनि पवत्तियं सत्तन्नं विञ्जाणधातूनं पञ्चारम्मणानि च पञ्चविञ्जाणवीथिया पुरेजातवसेनेति एकधाव रूपं नामस्स पच्चयो होति ।

भावार्थ - ६ वस्तुले अथवा मन्दायुक्त अमन्दायुक्त मध्यमायुक्त हिसाबले तीनवटा मध्येमा मन्दायुक्त भैरहेको अतीत भवाङ्ग नाघेपछि उत्पत्ति संगसंगै उत्पन्न हुने चक्षुवस्तु ...पे०... कायवस्तु; प्रतिसन्धि इत्यादि पहिले पहिलेका चित्तसंग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु; निरोधसमापत्तिबाट उठने अवस्थामा पहिले उत्पन्न हुने हृदयवस्तु; मरणासन्न अवस्थामा च्युतिदेखि उल्टोबाट गिन्ति गर्दाखेरि १७ वटा चित्तसंग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु भनिएको ६ वटा वस्तुरूपले प्रवृत्ति अवस्थामा सातवटा विज्ञानधातुलाई वस्तुपुरेजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । पाँच आरम्भणले पञ्चविज्ञान वीथिलाई पनि आरम्भण-पुरेजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी रूपले नामलाई एउटै प्रकारले मात्र उपकार गर्ने हुन्छ ।

प्रज्ञप्ति नामरूपले नामलाई उपकार गर्ने

प्रत्यय २ वटा

पालि - आरम्भणवसेन उपनिस्सयवसेनेति च दुविधा पञ्जति नामरूपानि नामस्सेव पच्चया होन्ति । तत्थ रूपादिवसेन छब्बिधं होति आरम्भणं । उपनिस्सयो पन तिविधो होति आरम्भणूपनिस्सयो अनन्तरूपनिस्सयो पकत्तूपनिस्सयोचेति ।

भावार्थ - प्रज्ञप्तिनाम र रूपले आरम्भणशक्ति र उपनिस्सयशक्तिले यसरी दुईप्रकारले नामलाई नै उपकार गर्ने हुन्छ । ती दुई मध्ये रूपारम्भणादिको हिसाबले वा रूपारम्भण ...पे०... धम्मारम्भणको हिसाबले आरम्भण प्रत्यय ६ प्रकारको हुन्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

आरम्मण प्रत्यय पछि उपनिश्रय प्रत्ययलाई बताउंछु ।
उपनिश्रय प्रत्यय आरम्मणूपनिश्रय प्रत्यय, अनन्तरूपनिश्रय प्रत्यय
र पकतूपनिश्रय प्रत्यय भनिकन यसरी तीनथरी छ ।

पालि – तत्थ आरम्मणमेव गरुकतं आरम्मणूपनिस्सयो ।

भावार्थ – ती तीन मध्येमा गरुकृत इष्ट भैरहेको
निष्पन्नरूप १८ वटा, दोषमूल २ वटा, मोहमूल २ वटा,
दुःखसहगत कायविज्ञानबाट अलग भएको चित्त ८४ वटा, दोष,
ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य, विचिकित्साबाट अलग भएको चैतसिक
४७ वटा, कालविमुक्त भैरहेको निर्वाण भनिएको आरम्मण ६
वटालाई नै आरम्मण उपनिश्रय प्रत्यय भन्छ ।

पालि – अनन्तरनिरुद्धा चित्तचेतसिका धम्मा
अनन्तरूपनिस्सयो ।

भावार्थ – अनन्तर भएर निरोध हुने चित्त चैतसिक
भैरहेको अरहन्तहरूको च्युतिचित्तबाट अलग भएको चित्त एककम
नब्बे (८९) वटा, चैतसिक ५२ वटा नामस्कन्धलाई अनन्तर
उपनिश्रय प्रत्यय भन्छन् ।

पालि – रागादयो पन धम्मा सद्धादयो च सुखं दुक्खं
पुग्गलो भोजनं उतु सेनासनञ्च यथारहं अज्झत्तञ्च
बहिद्धा च कुसलादिधम्मानं कम्मं विपाकानन्ति च
बहुधा होति पकतूपनिस्सयो ।

भावार्थ – अनन्तरउपनिश्रय पछि प्रकृतउपनिश्रयलाई
बताउंछु । रागादि अथवा राग, दोष, मोह, मान, दृष्टि, प्रार्थना
भनिएको धर्म; श्रद्धादि अथवा श्रद्धा, शील, श्रुत, त्याग, र प्रज्ञा
भनिएको धर्म; कायिक सुत्र, कायिक दुःख, कल्याणमित्रादि
पुद्गल, योग्य भोजन, योग्य भएको चीसो, तातो भानिएको ऋतु,
योग्य विहार, योग्यतानुसार आध्यात्म सन्तानमा र बाहिरिक

सन्तानमा कुशलादि धर्मलाई अथवा कुशल २१ वटा, अकुशल १२ वटा, विपाक ३६ वटा, क्रिया २० वटा नामस्कन्धलाई प्रकृति उपनिश्रय शक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । बलवान भैरहेको कुशल अकुशल कर्म विपाक ३६ वटा नामस्कन्धलाई प्रकृतिउपनिश्रय शक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी प्रकृतिउपनिश्रय अनेक भेदको छ ।

नामरूप दुइवटाले नामरूपलाई उपकार गर्ने

प्रत्यय ९ वटा

पालि – अधिपति सहजात अञ्जमञ्ज निस्सयाहारिन्द्रिय विष्यमुत्त अत्थि अविगतवसेनेति यथारहं नवधा नामरूपानि नामरूपायतन पच्चया भवन्ति ।

भावार्थ – अधिपति शक्ति, सहजात शक्ति, अन्यमन्य शक्ति, निश्रय शक्ति, आहार शक्ति, इन्द्रिय शक्ति, विप्रयुक्त शक्ति, अस्ति शक्ति, अविगत शक्ति, नामरूपले अथवा अधिपति प्रत्यय ...पे०... अविगत प्रत्यय हिसाबले यसरी ९ प्रकारको नामरूपले नामरूपलाई योग्यतानुसार उपकार गर्ने हुन्छ ।

पालि – तत्थ्य गरूकतमारम्मणं आरम्मणाधिपतिवसेन नामानं सहजाताधिपति चतुख्खिधोपि सहजातवसेन सहजातानं नामरूपानन्ति च दुविधो होति अधिपतिपच्चयो ।

भावार्थ – ती ९ प्रत्यय मध्येमा गरूकृत इष्ट भैरहेको निष्पन्नरूप १८ वटा, दोषमूल २ वटा, मोहमूल २ वटा, दुःखसहगत कायविज्ञानबाट अलग भएको चित्त ८४ वटा, दोष, ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य र विचिकित्साबाट अलग भएको चैतसिक

अभिधर्मार्थसंग्रह

४७ वटा, कालविमुक्त भैरहेको निर्वाण भनिएको आरम्भण ६ वटाले गरूकारक लोभमूल ८ वटा, महाकुशल चित्त ८ वटा, महाक्रिया ज्ञानसम्प्रयुक्त चित्त ४ वटा, लोकुत्तर चित्त ८ वटा, दोष, ईर्ष्या, मात्सर्य, कौकृत्य, विचिकित्सा र अप्रमाणबाट अलग भएको चैतसिक ४५ वटा नामस्कन्धलाई आरम्भण अधिपतिशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । चारै प्रकारले भैरहेको मोहमूल २ वटा, हसितुपादबाट अलग भएको अधिपति हुने अवस्थामा मात्र उत्पन्न हुने साधिपति जवन ५२ वटामा भएको छन्द, वीर्य, विमंश, साधिपति जवन ५२ वटा, विचिकित्साबाट अलग भएको चैतसिक ५१ वटा, साधिपति चित्तजरूपलाई सहजाताधिपतिशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि अधिपति प्रत्यय दुईप्रकारको छ ।

पालि – चित्तचेतसिका धम्मा अञ्जमञ्जं सहजातरूपानञ्च, महाभूता अञ्जमञ्जं उपादारूपानञ्च, पटिसन्धिक्खणे वत्थुविपाका अञ्जमञ्जन्ति च त्तिविधो होति सहजातपच्चयो ।

भावार्थ – चित्त चैतसिक भैरहेको नामस्कन्ध एउटाले अर्कोलाई र सहजात भैरहेको चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । महाभूतले एकले अर्कोलाई र उपादारूपलाई सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । प्रतिसन्धि अवस्थामा हृदयवस्तु पञ्चवोकार प्रतिसन्धि नामस्कन्धले एकले अर्कोलाई सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि सहजात प्रत्यय तीन प्रकारको छ ।

पालि – चित्तचेतसिका धम्मा अञ्जमञ्जं सहजातरूपानञ्च महाभूता अञ्जमञ्जं उपादारूपानञ्च छवत्थुनि

**सत्तन्नं विज्जाणधातुनन्ति च तिविधो होति
निस्सयपच्चयो ।**

भावार्थ - चित्त चैतसिक भैरहेको नमस्कन्धले एकले अर्कोलाई सहजात भैरहेको चित्तजरूप प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात निश्रयशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । महाभूतले एकले अर्कोलाई र उपादारूपलाई सहजात निश्रयशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । छ वस्तुले अथवा मन्दायुक, अमन्दायुम, मध्यमायुक हिसाबले तीन मध्येमा मध्यमायुक भैरहेको अतीत भवाङ्ग एउटा नाघेपछि उत्पत्ति संगसंगै उत्पन्न हुने चक्षुवस्तु ... पे०... कायवस्तु; प्रतिसन्धि इत्यादि पहिले पहिलेका चित्त संगै उत्पन्न हुने हृदयवस्तु, निरोध समापत्तिबाट उठ्ने अवस्थामा पहिले उत्पन्न हे हृदयवस्तु मरणासन्न अवस्थामा च्युतिदेखि उल्टोबाट गिन्ति गर्दाखेरि १७ औं चित्तसंग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु भनेको ६ वटा वस्तुरूपले पञ्चवोकार भूमिमा उत्पन्न हुने अवस्थामा अरूपविपाक चारबाट अलग भएको सातवटा विज्ञानधातुलाई पुरेजात निश्रयशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि निश्रय तीन प्रकारको छ ।

पालि - कबलीकारो आहारो इमस्स कायस्स अरूपिनो
आहारो सहजातानं नामरूपानन्ति च दुविधो होति
आहारपच्चयो ।

भावार्थ - गाँस हाल्न नपरे पनि गाँस हाले जस्तै गर्नुपर्ने खाद्यवस्तु, भोज्य इत्यादिमा भएको बाहिरिक ओजाले यस्तो स्वभाव भएको आहारजकायलाई अथवा गाँस हाल्न नपरे पनि हाल्नु पर्ने जस्तो आध्यात्म सन्तानमा भएको चतुसमुद्धानिक ओजा र बाहिरिक सन्तानमा भएको ऋतुज ओजाले यस्तो स्वभाव भएको समान कलाप ओजाबाट अलग भएको समान कलाप र

कलाप भेद भैरहेको चतुसमुट्ठानिक कायलाई रूप आहारशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । नाम भैरहेको स्पर्श चेतना र विज्ञान भनिएको नाम आहार तीनवटाले सहजात भैरहेको चित्त एककम नब्बे (८९) वटा, चैतसिक ५२ वटा, चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई नाम आहारशक्तिले अथवा सहजातशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । उसरी पनि आहारप्रत्यय दुई प्रकारको छ ।

पालि - पञ्चपसादा पञ्चन्नं विड्ढाणानं रूपजीवित्तिन्द्रियं उपादिन्नरूपानं अरूपिनो इन्द्रिया सहजातानं नामरूपानन्ति च तिविधो होत्ति इन्द्रियपञ्चयो ।

भावार्थ - पांच प्रसादरूपले अथवा मन्दायुक, अमन्दायुक, मध्यमायुक हिसाबले तीन मध्येमा मध्यमायुक भैरहेको अतीत भवाङ्ग एउटा नाघेपछि उत्पत्ति संगसंगै उत्पन्न हुने चक्षुप्रसाद ...पे०... कायप्रसादले पांच विज्ञानलाई अथवा चक्षुविज्ञान ...पे०... कायविज्ञानलाई पुरेजात इन्द्रियशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । प्रवृत्ति प्रतिसन्धि तरिकाको रूपजीवित्तिन्द्रियले रूपजीवित्तिन्द्रियबाट अलग भएको समान कलाप भैरहेको प्रतिसन्धि कर्मजरूप, असंज्ञासत्व कर्मजरूप, प्रवृत्ति कर्मजरूपलाई रूपजीवित्तिन्द्रियशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । नाम भैरहेको जीवित, चित्त, वेदना, श्रद्धा, वीर्य, स्मृति, एकाग्रता, प्रज्ञाको रूपमा नाम इन्द्रिय स्वरूप आठवटाले सहजात भैरहेको चित्त एककम नब्बे (८९) वटा, चैतसिक ५२ वटा, चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात इन्द्रियशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि इन्द्रियप्रत्यय तीन प्रकारको छ ।

पालि - ओक्कन्तिक्खणे बत्थु विपाकानं चित्तचेतसिका धम्मा सहजातरूपानं सहजातवसेन पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स

पञ्चाजातवसेन छ वत्थुनि पवत्तियं सत्तन्नं
विञ्जाणधातन्नं पुरेजातवसेनेति च तिविधो होति
विप्पयुत्तपच्चयो ।

भावार्थ - प्रतिसन्धि क्षणमा पञ्चवोकार प्रतिसन्धि नामस्कन्धसंगै उत्पन्न हुने हृदयवस्तुले पञ्चवोकार प्रतिसन्धि नामस्कन्धलाई सहजात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । चित्त चैतसिक भैरहेको पञ्चवोकार भूमिमा उत्पन्न हुने अवस्थामा उत्पन्न भैरहेको अरूप विपाक ४ वटाले द्विपञ्चविज्ञान १० वटा, अरहन्तहरूको च्युतिचित्तबाट अलग भएको चित्त ७५ वटा नामस्कन्धले सहजात भैरहेको चित्तजरूप, प्रतिसन्धि कर्मजरूपलाई सहजात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । पछि पछि उत्पन्न हुने चित्त चैतसिक भैरहेको पञ्चवोकार भूमिमा उत्पन्न हुने अवस्थामा उत्पन्न भैरहेको अरूप विपाक ४ वटाले अलग भैरहेको प्रथम भवाङ्ग आदि पछि पछिको चित्त ८५ वटा नामस्कन्धले पहिले पहिले उत्पन्न भैरहेको यस्तो स्वभाव भएको प्रतिसन्धि आदि पहिले पहिलेको चित्तसंगै उत्पन्न भएर रूपको स्थितिमा रहेको एकजकाय, द्विजकाय, त्रिजकाय, चतुर्जकायलाई पश्चात्जात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । छ वस्तुले अथवा मन्दायुक, अमन्दायुक मध्यमायुक हिसाबले तीनवटा मध्येमा मध्यमायुक भएर अतीतभवाङ्ग एउटा नाघेपछि उत्पत्ति संगसंगै उत्पत्ति हुने चक्षुवस्तु ...१०... कायवस्तु प्रतिसन्धि आदि पहिले पहिलेका चित्तसंगै उत्पन्न हुने हृदयवस्तु, निरोध समापत्तिबाट उठने अवस्थामा पहिले उत्पन्न हुने हृदयवस्तु, मरणासन्न अवस्थामा च्युतिदेखि उल्टो गिन्ति गर्दा १७ औं चित्तसंग उत्पन्न हुने हृदयवस्तु भनिएको ६ वटा वस्तुरूपले प्रवृत्ति अवस्थामा अरूप विपाक ४ वटाबाट अलग भएको

अभिधर्मार्थसंग्रह

सातवटा विज्ञानधातुलाई वस्तुपुरेजात विप्रयुक्तशक्तिले उपकार गर्ने हुन्छ । यसरी पनि विप्रयुक्त प्रत्यय तीन प्रकारको छ ।

संग्रह - गाथा

पालि – सहजातं पुरेजातं, पच्छाजातं च सम्बथा ।
कषवलीकारो आहारो, रूपजीवित-मिच्चयन्ति ॥
पञ्चविधो होति अत्थि पञ्चयो अविगतपञ्चयोच ।

भावार्थ – मैले सबै प्रकारले बताई आएको तीन प्रकारको सहजात प्रत्यय, दुई प्रकारको पुरेजात प्रत्यय, पश्चात्जात प्रत्यय, गसि हाल्न नपरेपनि हाल्नु पर्ने जस्तो आहार प्रत्यय र रूपजीवितिन्द्रिय यसरी पांच प्रकारको यो प्रत्यय धर्मलाई अस्ति प्रत्ययसंगै अविगत प्रत्यय पनि भनिन्छ ।

सक्षिप्तले प्रत्यय

पालि – आरम्मणपनिस्सयकम्मत्थिपञ्चयेसु च सम्बेपि
पञ्चया समोधानं गच्छन्ति ।

भावार्थ – नीतार्थ पछि नैयार्थलाई बताउंछु । सबै प्रत्ययलाई आरम्मण, उपनिश्रय, कर्म र अस्ति प्रत्यय अन्तर्गत गर्ने हुनजान्छु ।

विशेष-रूपमा

पालि – सहजातरूपन्ति पनेत्थ सम्बथापि पवत्ते
चित्तसमुट्ठानानं पटिसन्धियं कटत्तारूपानञ्च वसेन
दुविधं होतीति वेदितब्बं ।

परिच्छेद ८

भावार्थ – विशेष कुरा बताउंछु । यो प्रस्थाननयमा हेतु आदि प्रत्ययलाई विस्तृतरूपले देखाउने सम्पूर्ण क्षेत्रमा म अनुरुद्धाचार्यले बताई आएको सहजातरूप भनिएको प्रवृत्ति अवस्थामा चित्त नै उत्पत्ति कारण भैरहेको अथवा चित्तबाट उत्पन्न हुने रूपको र प्रतिसन्धि अवस्थामा कर्मजरूपको हिसाबले दुई प्रकारको छ भनि जान्नुपर्छ ।

संग्रह-गाथा

पालि – इति तेकालिका धम्मा, कालमुत्ता च सम्भवा ।
अज्झत्तं च बहिद्धा च, संखतासंखता तथा ॥
पञ्चत्तिनामरूपानं, वसेन तिविधा यिता ।
पच्चया नाम पट्ठाने, चतुवीसति सम्भथा ॥

भावार्थ – यसरी माथि बताइ आएको नय अनुसार योग्यतानुरूप तीन काल पनि भएको, तीनै कालले अलग भएको, आध्यात्म सन्तान पनि भएको, बाहिरिक सन्तान पनि भैरहेको, त्यस्तै प्रकारले प्रत्युत्पन्न पनि भैरहेको, प्रत्यय पनि भैरहेको स्वभाव धर्महरू प्रज्ञप्ति नामरूपको हिसाबले तीन प्रकारको छ । सबै नै २४ वटा प्रस्थान ग्रन्थमा प्रत्यय भनिएको २४ वटा भएको छ ।

नामरूप छुट्याउने

पालि – तत्थ रूपधम्मा रूपक्खन्धो व ।
चित्तचेतसिकसंखाता चत्तारो अरूपिनो खन्धा
निम्बानञ्चेति पञ्चविधमि अरूपन्ति च नामन्ति
च पवुच्चति ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ – ती प्रज्ञप्ति नामरूपहरू मध्येमा रूपस्कन्धलाई नै रूपधर्म भन्छ । चित्त चैतसिक भनिएको, नाम भैरहेको चार स्कन्ध र निर्वाण यसरी पांच प्रकारले भएको धर्मलाई अरूप भनिकन र नाम भनिकन विशेषरूपले भनिराखेको छ ।

प्रज्ञप्ति भेद

पालि – ततो अवसेसा पञ्जत्ति पन पञ्जापियत्ता पञ्जत्ति पञ्जापनतो पञ्जत्तीति दुविधा होन्ति

भावार्थ – नामरूप पछि प्रज्ञप्तिलाई बताउँछु । ती नामरूपबाट बाकि रहेका प्रज्ञप्ति, प्रकार प्रकारले बुभाउंदा अर्थप्रज्ञप्ति अथवा वाच्यप्रज्ञप्ति प्रकार प्रकारले बुभीराखनाले शब्दप्रज्ञप्ति अथवा वाच्यप्रज्ञप्ति यसरी दुई प्रकारको छ ।

अर्थप्रज्ञप्ति भेद

पालि – कथं ?

तं नं भूतविपरिनामाकारमुपादाय तथा तथा
पञ्जत्ता भूमिपब्बतादिका ।
सम्भारसन्निवेसाकारमुपादाय गेहरथसकटादिका ।
खन्धपञ्चकमुपादाय पुरिसपुग्गलादिका ।
चन्द्वट्ठनादिकमुपादाय दिसाकालादिका ।
असम्फुट्ठाकारमुपादाय कूपगुहादिका । तं तं
भूतनिमित्तं भावनाविसेसञ्च उपादाय
कसिणनिमित्तादिका चेति एवमादिप्यभेदा पन
परमत्थतो अविज्जमानापि अत्थच्छायाकारेण
चित्तुप्पादानमारम्मणभूता तं तं उपादाय उपनिधाय

कारणं कत्वा तथा तथा परिकल्पियमाना संज्ञायति
समञ्जायति वोहरियति पञ्जापीयतीति पञ्जतीति
पबुच्चति । अयं पञ्जति पञ्जापियत्ता पञ्जति
नाम ।

भावार्थ - कसरी छन् ?

विस्तृत गर्दछु अथवा त्यस कुरालाई प्रकट गर्दछु । त्यो
त्यो पृथ्वी आदि महाभूतको विपरिणाम आकारलाई आधार गरेर
त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त गरिराखेका पृथ्वी पर्वतादि संस्थान
प्रज्ञप्ति, काठ., माटोको डल्लो, धागो आदि सामाग्री समूह
भैरहेको आकारलाई आधार लिएर त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त
गरीराखेका घर, रथ, गाडा, माटाका भाँडा, कपडा आदि समूह
प्रज्ञप्ति, स्कन्धसमूह पाँचवटालाई आधार गरेर त्यस त्यस प्रकारले
प्रज्ञप्त गरिराखेका पुरुष पुद्गलादि जाति प्रज्ञप्ति, चन्द्र, सूर्य,
नक्षत्रको समूह पर्वतलाई दाहिने तर्फबाट परिक्रमा गरेर जाने
आकारलाई आधार गरेर त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त गरीराखेका
पूर्व दिशादि दिशा प्रज्ञप्ति, बिहान आदि काल प्रज्ञप्ति, त्यो त्यो
रूप कलाप तर्फबाट छुन नसकिने प्वाल आदि आकारलाई
आधार लिएर त्यो त्यो आकारले प्रज्ञप्त गरीराखेका इनार, गुफा,
प्वाल आदि आकाश प्रज्ञप्ति, त्यस त्यस आकारले प्रज्ञप्त हुने
पृथ्वी कसिण आदि निमित्तलाई र परिकर्मादि भेद भैरहेको
भावनाको क्रम भनिएको विशेषतालाई आधार लिएर त्यस त्यस
आकारले प्रज्ञप्त गरीराखेको कसिण निमित्त, अशुभ निमित्त, उग्रह
निमित्त, प्रतिभाग निमित्तादि निमित्त प्रज्ञप्ति, यसरी यस्तो प्रभेद
भएको, परमार्थ हिसाबले विद्यमान नभएपनि परमार्थको छायां
नक्कल भनिएको आकारले चित्त चैतसिकको आरम्भण भैरहेको
अर्थप्रज्ञप्तिलाई त्यस त्यस आकारलाई आधार गरेर, आड लिएर,
कारण तुल्याई त्यस त्यस आकारले परिकल्पना गरेर हिसाब गर्नु

अभिधमार्थसंग्रह

पछ्छ । सम्मति (नाउं) दिनुपछ्छ । व्यवहार गर्नुपछ्छ । विशेषरूपले बुझाउनुपछ्छ । तसर्थ प्रज्ञप्ति भनेर अथवा वाच्यप्रज्ञप्ति भनि विशेषरूपले बताई राखेको छ । यो प्रज्ञप्तिलाई विशेषरूपले बुझाउनु पर्ने हुनाले अर्थप्रज्ञप्ति वा वाच्यप्रज्ञप्ति भन्छ ।

शब्द प्रज्ञप्ति ६ वटा

पालि - पञ्चापनतो पञ्चसि पन नाम नामकम्मादिनामेन परिदीपिता ।

सा विज्जमानपञ्चसि अविज्जमानपञ्चसि
विज्जमानेन अविज्जमानपञ्चसि अविज्जमानेन
विज्जमानपञ्चसि विज्जमानेन विज्जमानपञ्चसि
अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्चसि चेति छब्धिधा
होति ।

भावार्थ - अर्थप्रज्ञप्ति पछि शब्दप्रज्ञप्तिलाई बताउंछु । (बुझाउनु) विदित गराउनाले शब्दप्रज्ञप्तिलाई नाम, नामकर्म इत्यादि नामले वा नाम, नामकर्म, नामधेय्य, निरुक्ति, व्यञ्जन, अभिलाप भन्ने ६ वटा नामले अथवा अर्थमा भुक्ने नाम भनेको नाममा, अर्थमा भुकेर देखाउने नामकर्म, अर्थमा भुकाईराख्ने भनेको नामधेय्य, निकालेर देखाउने विग्रह भनेको निरुक्ति, अर्थलाई देखाउने वाक्य भनेको व्यञ्जन, सीधा अर्थलाई देखाउने शब्द भनेको अभिलाप, यसरी ६ वटा नामले देखाउनु पर्छ ।

ती ६ वटा नामले देखाउन हुने शब्दप्रज्ञप्ति र परमार्थ हिसाबले भैरहेको विद्यमान प्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले नभईरहेको अविद्यमान प्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले भएको साथै नभईपनि रहेको विद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले नभई रहेको साथै

भएको अविद्यमानेन विद्यमानप्रज्ञप्ति; परमार्थ हिसाबले भएर भईनैरहेको विद्यमानेन विद्यमानप्रज्ञप्ति र परमार्थ हिसाबले नभएर नभईनै रहेको अविद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति यसरी ६ प्रकारको छ ।

पालि – तत्थ यदा पन परमत्थतो विज्जमानं रूपवेदनादिं एताय पञ्जापेन्ति । तदायं विज्जमानपञ्जत्ति ।

भावार्थ विस्तृतले बताउंछु अथवा त्यस कुरालाई प्रकट गर्दछु । ती छ प्रज्ञप्तिहरू मध्येमा जुनबेला त्यो रूप वेदना आदि शब्दप्रज्ञप्तिले परमार्थ हिसाबले भईरहेको रूपवेदनादिलाई विशेषरूपले जान्न लगाउने हो त्यतिबेला रूपवेदनादि प्रज्ञप्तिलाई परमार्थ हिसाबले भईरहेको विद्यमान शब्दप्रज्ञप्ति भनि भनिन्छ ।

पालि – यदा पन परमत्थतो अविज्जमानं भूमिपब्बतादिं एताय पञ्जापेन्ति । तदायं अविज्जमानपञ्जत्तीति पवुच्चति ।

भावार्थ – विद्यमान प्रज्ञप्ति पछि अविद्यमान प्रज्ञप्तिलाई बताउंछु । जुनबेला त्यो भूमि पर्वतादि शब्दप्रज्ञप्तिले परमार्थ हिसाबले नभैरहेको भूमि पर्वतादिलाई विशेष रूपले बुझाई दिने हो; त्यतिबेला यो भूमि पर्वतादि प्रज्ञप्तिलाई परमार्थ हिसाबले नभईरहेको अविद्यमान शब्दप्रज्ञप्ति भनि भनिन्छ ।

पालि – उभिन्नं पन वोभिस्सकवसेन सेसा यथाक्कमं छलभिज्जो इत्थिसदो चक्खुविज्जाणं राजपुत्तोति च वेदितब्बा ।

भावार्थ – शुद्ध पछि मिश्रकलाई बताउंछु । विद्यमानप्रज्ञप्ति अविद्यमानप्रज्ञप्ति दुइवटाको मिश्रक हिसाबले विद्यमानप्रज्ञप्ति अविद्यमानप्रज्ञप्ति दुइवटाबाट बाकि रहेको विद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति, अविद्यमानेन विद्यमानप्रज्ञप्ति, विद्यमानेन

विद्यमानप्रज्ञप्ति, अविद्यमानेन अविद्यमानप्रज्ञप्ति चारवटालाई क्रमशः ६ अभिज्ञा भएका, स्त्री शब्द, चतुवस्तुलाई आधार लिएर उत्पन्न हुने विज्ञान, राजाको छोरा भनि जान्नुपर्छ ।

प्रज्ञप्ति २ वटालाई जान्ने र नाम प्रज्ञप्ति उत्पन्न हुने

पालि - वचीघोसानुसारेण, सोतविज्जाणवीथिया ।
 पवत्तानन्तरूप्यन्न, मनोद्वारस्सगोचरा ॥
 अत्था यस्सानुसारेण, विज्जायन्ति ततो परं ।
 सायं पञ्चत्ति विज्जेया, लोकसङ्केतनिम्मिता ॥

भावार्थ - भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि वचीमय शब्दलाई क्रमशः आरम्भण गरेर उत्पन्न हुने श्रोतविज्जाण वीथि, तदनुवर्तक मनोद्वार वीथिको; अथवा मूल टीकाचार्यको मतानुसार श्रोतद्वार वीथि तदनुवर्तक मनोद्वार वीथि शुद्ध मनोद्वार वीथि उत्पन्न भैसकेपछि नजिकै नामप्रज्ञप्तिलाई चिन्तन गरिने आकारले उत्पन्न हुने मनोद्वारिक विज्ञान क्रमको अथवा उत्पन्न भैसकेपछि नजिकै उत्पन्न हुने भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि अर्थको नाउ हो भनिकन पहिले जानिराखेका आदिकल्पिक विद्वानहरुको संकेत प्रज्ञप्तिलाई आधार लिएको मनोद्वारिक विज्ञान क्रमको आरम्भण भैरहेको त्यो भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि नामप्रज्ञप्तिलाई ग्रहण गर्ने मनोद्वारिक विज्ञान क्रम पछि कुनै सम्मति परमार्थ हिसाबले भेद भैरहेको भूमि, पर्वत, रूप, वेदनादि नामप्रज्ञप्तिलाई क्रमगत अनुसार समुत्ति परमार्थ हिसाबले भेद भैरहेको पृथ्वी, पहाड, रूप, वेदानादि अर्थप्रज्ञप्तिलाई जान्नुपर्छ; त्यस पृथ्वी पहाड, रूप, वेदनादि अर्थप्रज्ञप्तिलाई विशेषरूपले बुझाउने भूमि, पर्वत, रूप,

परिच्छेद ८

वेदनादि अक्षर वर्णको क्रम भनेको नाम प्रज्ञप्तिलाई आदिकल्पिक विद्वानहरूको संकेत प्रज्ञप्तिले सिद्ध भईराखेको भनि जान्नुपर्छ ।

प्रत्यय काण्डको निगमन

पालि - इति अभिधम्मत्थसङ्गहे पच्चयसङ्गह - विभागो नाम अट्ठमो परिच्छेदो ।

भावार्थ - असिभधर्मार्थसंग्रह नामको ग्रन्थमा प्रत्ययसंग्रह - विभाग नामको आठौँ काण्ड सम्पन्न भयो ।

कर्मस्थान-काण्ड ९

प्रतिज्ञा

पालि – समथविपस्सनानं, भावानानमितो परं ।
कम्मट्ठानं पवक्खामि, दुविधम्मि यथाक्कमं ॥

भावार्थ – यस प्रस्थान - संग्रह पछि शमथ र विपश्यना भनिएको अथवा नीवरणलाई शान्त गर्ने हुनाले शमथ; अनित्य, दुःख, अनात्म, भनिएको आकारले देखिने हुनाले विपश्यना भनिएको दुई भावनाको दुई प्रकार पनि भएको कर्मस्थान, दुई प्रकारले भएको भावना, कर्मको उत्पत्ति कारणले हुने हुनाले कर्मस्थान भइरहेको पृथ्वी कसिणादि प्रज्जप्ति त्रैभूमिक संस्कार भनिएको आरम्मण, पछि पछिको भावना कर्मको तज्जिकको कारण भइरहेको पहिले पहिलेको भावनाकर्म भनिएको कर्मस्थान, ध्यान सुख, फल सुख, निर्वाण सुख आदिको कारण भइरहेको भावना कर्म भनिएको कर्मस्थानलाई क्रमशः नीवरणलाई शान्त गर्ने शमथ; अनित्य, दुःख, अनात्म भनिएको आकारले देखिने विपश्यनाको क्रमलाई म विशेष रूपले बताउँछु ।

शमथ कर्मस्थान नय

कर्मस्थानमा सक्खिप्त मातुका ४० वटा

पालि – तत्थ समथसङ्गहे ताव दस कसिणानि, दस असुभा, दस अनुस्सतियो, चतस्सो अप्पमञ्जाथो,

एका सञ्जा, एकं ववत्थानं, चत्तारो आरुप्या
चेति सत्तविधेन समथकम्मट्ठानसङ्गहो ।

भावार्थ - ती शमथ र विपश्यना भावना दुई मध्येमा शमथ संग्रहमा विभाजन गर्नेलाई पहिले बताउँछु । किसिण १० वटा, अशुभ १० वटा, अशुभ १० वटा, अनुस्मृति १० वटा, अप्रमाण्य ४ वटा, संज्ञा १ वटा, व्यवत्थान १ वटा, र आरुप्य ४ वटा; यसरी शमथ कर्मस्थान संग्रह ७ किसिमको छ भनि जान्नु पर्दछ ।

चरित्र ६ वटा

पालि - रागचरिता दोसचरिता मोहचरिता सद्धाचरिता
बुद्धिचरिता वितर्कचरिता चेति छब्बिधेन चरित -
सङ्गहो ।

भावार्थ - राग चरित्र वा बढी भएको राग नटुटीकन उत्पन्न हुने राग अथवा राग स्वभाव; दोष चरित्र वा बढी भएको दोष नटुटीकन उत्पन्न हुने दोष अथवा दोष स्वभाव; मोह चरित्र वा बढी भएको मोह नटुटीकन उत्पन्न हुने मोह अथवा मोह स्वभाव; श्रद्धा चरित्र वा बढी भएको श्रद्धा नटुटीकन उत्पन्न हुने श्रद्धा अथवा श्रद्धा स्वभाव; बुद्धि चरित्र वा बढी भएको बुद्धि नटुटीकन उत्पन्न हुने बुद्धि अथवा बुद्धि स्वभाव र वितर्क चरित्र वा बढी भएको वितर्क नटुटीकन उत्पन्न हुने वितर्क अथवा वितर्क स्वभाव; यसरी चरित्र - संग्रह ६ प्रकारको छ भनि जान्नु पर्दछ ।

भावना ३ वटा

पालि -परिकम्मभावना उपचारभावना अप्यनाभावना चेत्ति तिस्सो भावना ।

भावार्थ - परिकर्म भावना, अर्पणा भावनालाई संस्कृत गर्ने अथवा अर्पणा भावनाको अगाडी उत्पन्न हुने भावना; उपचार भावना, तदङ्ग प्रहाणले नीवरणलाई छुटाएदेखि गोत्रभू अन्त भएको कामावचर भावना अथवा अर्पणाको लजिकै भएको भावना र अर्पणा भावना वा महर्गत रूपमा पुगेको अर्पणा भावना; यसरी भावना तीनधरी छन् भनि जान्नु पर्दछ ।

निमित्त ३ वटा

पालि -परिकम्मनिमित्तं उग्गहनिमित्तं पटिभागनिमित्तञ्चेत्ति तीणि निमित्तानि च वेदितव्वानि ।

भावार्थ - परिकर्म निमित्त, पृथ्वी पृथ्वी इत्यादि रूपले भासिता गर्ने परिकर्म भावनाको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि परिकर्म निमित्त; उग्गह निमित्त, चक्षुविज्ञानले देखिने जस्तै मनोद्वारिक कुशलजवनले गृहित भएको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि उग्रह निमित्त अथवा चक्षुविज्ञानले देखिने जस्तै मनोद्वारिक कुशल जवनले गृहित गर्ने योगी पुद्गलको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि उग्रह निमित्त समान भएको नीलो रङ्ग आदि कसिण दोषले अलग भएको उपचार र अर्पणाको आरम्भण भइरहेको कसिण मण्डलादि प्रतिभाग निमित्त; यसरी निमित्त पनि तीनवटा छन् भनि जान्नु पर्दछ ।

कसिण ३ वटा

पालि - कथं ? . . .

पथवीकसिणं आपोकसिणं तेजोकसिणं वायोकसिणं
नीलकसिणं पीतकसिणं लोहितकसिणं
ओदातकसिणं आकासकसिणं आलोककसिणञ्चेति
इमानि दस कसिणानि नाम ।

भावार्थ - कसरी जान्ने ?...

पृथ्वी नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको पृथ्वी कसिण; पानी नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको आप कसिण; आगो नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको तेजो कसिण; वायु नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको वायो कसिण; नीलो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको नील कसिण; पहेंलो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको पीत कसिण; रातो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको लोहित कसिण; सेतो रङ्ग नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको ओदात कसिण; परिच्छेद भैरहेको आकाश नै अंश मात्रमा नरही अन्त नभएको व्याप्तरूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको परिच्छेदाकाश कसिण र पर्खालको प्वाल आदिमा देखिने चन्द्र सूर्यादिको ज्योति नै अंश मात्रमा नरही

अभिधर्मार्थसंग्रह

अन्त नभएको ब्याप्त रूपमा सम्पूर्ण भनिएको अर्थमा कसिण नाउं भइरहेको आसोक कसिण; यसरी यिनलाई दश कसिण भन्छन् ।

अशुभ १० वटा

पालि - उद्धुमातकं विनीलकं विपुब्बकं विच्छिद्दकं
विक्खायितकं विक्खित्तकं हतविक्खित्तकं लोहितकं
पुलुवकं अट्ठिकञ्चेति इमे दस असुभा नाम ।

भावार्थ - मृत्यु पछि वायुले भरिएको छालाको घैलीभै फुलेर घिनलाग्दो उद्धुमातकं मृतक शरीर; सेतो रातो मिलेर विशेषगरि नीलो रङ्ग भई घिनलाग्दो विनीलकं मृतक शरीर; पीप बगेर घिनलाग्दो विपुब्बकं मृतक शरीर; बीचमा भाच्चिएर वा दुईटुक्रा भएर घिनलाग्दो विच्छिद्दकं मृतक शरीर; कुक्कुर स्याल आदिले टुक्रा टुक्रा पारी खाईराखेको भएर घिनलाग्दो विक्खायितकं मृतक शरीर; कुक्कुर स्याल आदिहरूले नाना प्रकारले लुछेर यताउती छरीराखेकोले घिनलाग्दो विक्खित्तकं मृतक शरीर; कागको छुट्टाको आकार आदि भएर शस्त्र अस्त्रादिले काटी नाना प्रकारले फालीराखेकोले घिनलाग्दो भएको हतविक्खित्तकं मृतक शरीर; बगीरहेको रगत भएर घिनलाग्दो लोहितकं भएको मृतक शरीर; स्याउं स्याउं कीरा परेर घिनलाग्दाभएको पुलुवकं मृतक शरीर; र हाडं समूह मात्र भएर घिनलाग्दो भएको अट्ठिकं मृतक शरीर; यसरी यिनलाई दश अशुभ भन्छन् ।

अनुस्मृति १० वटा

पालि- बुद्धानुस्सति धम्मानुस्सति संघानुस्सति सीलानुस्सति
चागानुस्सति देवतानुस्सति उपसमानुस्सति

परिच्छेद ९

मरणानुस्सति कायगतासति आनापानस्सति चेति
इमा दस अनुस्सतियो नाम ।

भावार्थ - अरहतादि बुद्धको गुण ९ वटालाई बार बार स्मरण गर्ने बुद्धानुस्मृति; स्वाक्खाततादि धर्मको ६ वटा गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने धर्मानुस्मृति; सुप्रतिपन्नतादि संघको ९ वटा गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने संघानुस्मृति; आफ्नो शील गुणधर्मलाई बार बार स्मरण गर्ने शीलानुस्मृति; आफ्नो त्याग गुणधर्मलाई बार बार स्मरण गर्ने त्यागानुस्मृति; जुन श्रद्धादि गुणले पूर्ण भएका देवताहरू देवत्वमा पुगे, ती देवताहरूसंग भएको त्यो श्रद्धादि गुणधर्महरू मसंग पनि छ भनि देवताहरूलाई साक्षिकोरूपमा राखेर देवताहरूको श्रद्धादि गुण समानको आफ्नो श्रद्धादि गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने देवतानुस्मृति; निर्वाणको विरागादि उपशम गुणलाई बार बार स्मरण गर्ने उपसमानुस्मृति; मरण धमलाई बार बार स्मरण गर्ने मरणानुस्मृति; केश आदि काय समूहमा उत्पन्न हुने कायगतास्मृति र श्वास प्रश्वासलाई आरम्भण गरेर स्मरण गर्ने आनापानस्मृति; यसरी यसलाई दश अनुस्मृति भन्छन् ।

अप्रमाण्य ४ वटा

पालि - मेत्ता करुणा मुदिता उपेक्खा चेति इमा चतससो
अप्पमञ्जायो नाम, ब्रह्मविहारोति च पवुच्चति ।

भावार्थ - प्रमाण रहित भएको सुखित र दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरेर समान रूपले प्यार गर्नु मैत्री; प्रमाण रहित भएको दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरेर दया गर्नु करुणा; प्रमाण रहित भएको सुखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरेर खुशि हुनु मुदिता; र प्रमाण रहित भएको सुखित दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरेर समभावले देख्नु उपेक्षा; यसरी

अभिधर्मार्थसंग्रह

यसलाई चारवटा अप्रमाण्य भन्छन् । ब्रह्मविहार भनेर पनि विशेष रूपले भन्ने गर्छ ।

संज्ञा १ वटा

पालि –आहारे पटिकूलसञ्जा एका सञ्जा नाम ।

भावार्थ – घुटुक्क निल्ले खाद्य पदार्थमा प्रतिकूल संज्ञा गर्नेलाई एक संज्ञा भन्छ ।

व्यवस्थान १ वटा

पालि –चतुधातुववत्थानं एकं ववत्थानं नाम ।

भावार्थ – पृथ्वी धातु, आपो धातु, तेजो धातु, र वायो धातु भनिएको चार धातु छुट्याउनेलाई एक ववत्थान भन्छ ।

आरूप्य ४ वटा

पालि –आकासानञ्चायतनादयो चत्तारो आरूप्या नामाति सञ्चथापि समथनिद्देसे चत्तालीस कम्मट्ठानानि भवन्ति ।

भावार्थ – आकाशानन्त्यायतन आदिलाई अथवा आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, आकिञ्चन्यायतन र नैवसंज्ञा नासंज्ञायतनलाई चार आरूप्य भन्छन् । यसरी सम्पूर्ण प्रकारले पनि शमथ निर्देशनमा चालीस कर्मस्थान छन् ।

सप्याय भेद

चरित्र द्वारा कर्मस्थानको विभाजन

पालि - चरितासु पन दस असुभा कायगतासतिसंखाता
कोट्ठासभावना च रागचरितस्स सप्याया ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । ६ वटा चरित्रमा वा
चरित्र मध्येमा दशवटा अशुभ र कपाल आदि काय समूहमा
उत्पन्न हुने स्मृति भनेको कोट्ठास भावना, राग बढी भएको
ब्यक्तिलाई, नटुटीकन उत्पन्न हुने राग भएको ब्यक्तिलाई अथवा
राग स्वभाव भएको ब्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउंछ ।

पालि - चतस्सो अप्पमञ्जायो नीलादीनि चत्तारि
कसिणानि दोसचरितस्स ।

भावार्थ - चार अप्रमाण्य र नीलादि अथवा नील, पीत,
लोहित, ओदात, भन्ने चार कसिणहरू दोष बढी भएको
ब्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउंछ ।

पालि - आनापानं मोह चरितस्स वितक्क चरितस्स च ।

भावार्थ - श्वास प्रश्वासमा आरम्भण गर्ने स्मृति मोह
बढी भएको ब्यक्तिलाई र वितर्क बढी भएको ब्यक्तिलाई योग्य
छ, सुहाउंछ ।

पालि - बुद्धानुस्सति आदयो छ सद्धा चरितस्स ।

भावार्थ - बुद्धानुस्मृति आदि अथवा बुद्धानुस्मृति,
धर्मानुस्मृति, संघानुस्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति
भनेको छ वटा अनुस्मृति श्रद्धा बढी भएको ब्यक्तिलाई योग्य छ,
सुहाउंछ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि - मरण-उपसम-सञ्जाववत्थानानि बुद्धिचरितस्स ।

भावार्थ - मरणानुस्मृति, उपसमानुस्मृति, आहारमा प्रतिकूल संज्ञा, चार धातुलाई व्यवस्थान गर्नु, बुद्धि बढी भएको ब्यक्तिलाई, नटुटाईकन उत्पन्न हुने बुद्धि हुने ब्यक्तिलाई अथवा बुद्धि स्वभावको ब्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि - सेसानि पन सब्धानिपि कम्मट्ठानानि सब्बेसम्पि सप्पयथानि ।

भावार्थ - असाधारण पछि साधारणलाई बताउँछु । बताईसकेकोबाट बाकि रहेको अथवा अशुभ १० वटा, कायगतासति, अप्रमाण्य चारवटा, नील, पीत, लोहित, अवदात, आनापानस्मृति, बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति, संघानुस्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति, भनेको अनुस्मृति छ वटा, मरणानुस्मृति, उपसमानुस्मृति, आहारमा प्रतिकूल संज्ञा, चतुर्घातु ववत्थानबाट बाकि रहेको दशवटा कर्मस्थान सबै नै अथवा पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, आलोक अनुसार कसिण ६ वटा, आरूप्य चारवटा भनेको यी दशवटा कर्मस्थान राग, दोष, मोह, वितर्क, श्रद्धा र प्रज्ञा बढी भएको सबै नै पुद्गलहरूलाई योग्य छ, सुहाउँछ ।

पालि - तत्थापि कसिणेषु पुथुलं मोहचरितस्स खुद्दकं वितक्क चरितस्सेवाति ।

भावार्थ - ती दशवटा कर्मस्थानहरू मध्येमा पनि कसिण ६ वटामा अथवा पृथ्वी कसिण, आप कसिण, तेज कसिण, वायो कसिण, आकाश कसिण र आलोक कसिण भनिएको ६ वटा कसिणमा सबभन्दा ठूलो रूपले धानचुट्ने खलोको घेरा प्रमाण भएको कसिण मण्डल मोह बढी भएको ब्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउँछ । सबभन्दा सानोमा नांग्लो प्रमाण

भएको कसिण मण्डल वितर्क बढी भएको व्यक्तिलाई योग्य छ, सुहाउंछ ।

यो बताई आएको समय निर्देशको सप्पाय भेद हो ।

भावना भेद

भावनाद्वारा कर्मस्थानको विभाजन

पालि – भावनासु पन सब्बत्थापि परिकम्मभावना लब्भतेव ।

भावार्थ – सप्पाय भेद पछि भावना भेदलाई बताउंछु । भावनामा वा भावनाहरू मध्येमा सबै नै कर्मस्थान चात्तीसै वटामा पनि परिकर्म भावना उपलब्ध छ ।

पालि – बुद्धानुस्सति आदीसु अट्ठसु सञ्जाववस्थानेसु चात्ति वससु कम्मठ्ठानेसु उपचारभावनाव सम्पज्जति, नत्थि अप्पना ।

भावार्थ – बुद्धानुस्मृति आदि अथवा बुद्धानुस्मृति, धर्म, संघ, शील, त्याग, देवता, उपशम, मरणानुस्मृति भन्ने आठवटा कर्मस्थानमा र आहारमा प्रतिकूल संज्ञा, चतुर्धातु व्यवस्थानमा; यसरी यी दशवटा कर्मस्थानमा उपचार भावना मात्र पूर्ण हुने हुन्छ । अर्पणा भावना छैन ।

पालि – सेसेसु पन समत्तिस कम्मठ्ठानेसु अप्पनाभावनापि राम्पज्जति ।

भावार्थ – तीनैवटामा उपलब्ध नभएको देखि पछि उपलब्ध भएको बताउंछु । बताई आएको कर्मस्थान दशवटाबाट बाकि रहेको तीसवटा कर्मस्थानमा अर्पणा भावना पूर्ण हुन्छ ।

ध्यानद्वारा कर्मस्थानको विभाजन

पालि - तत्थापि दस कसिणानि आनापानञ्च पञ्चकज्झानिकानि ।

भावार्थ - ती समान भएका तीस कर्मस्थानहरू मध्येमा पनि दशवटा कसिण प्रज्ञप्ति र श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति, पाँचवटा ध्यानसमूह भएका छुन् वा पाँचवटा ध्यानसमूहमा मिल्दछ अथवा ध्यानसमूह पाँचवटाको आरम्भण हुन्छ ।

पालि - दस असुभा कायगतासति च षठमज्झानिका ।

भावार्थ - दशवटा अशुभ र कायगतास्मृति प्रथमध्यान भएको भयो वा प्रथमध्यानमा मिल्छ अथवा प्रथमध्यानको आरम्भण हुन्छ ।

पालि - मेत्तादयो तयो चतुक्कज्झानानिका ।

भावार्थ - मैत्री आदि अथवा मैत्री, करुणा, मुदिता भनिएको तीन ब्रह्मविहार चारवटा ध्यानसमूह भएको भयो वा चारवटा ध्यानसमूहमा मिल्छ अथवा ध्यानसमूह चारवटाको आरम्भण हुन्छ ।

पालि - उपेक्खा पञ्चमज्झानिकाति छुच्चिसति रूपावचरज्झानिकानि कम्मट्ठानानि ।

भावार्थ - उपेक्षा भनिएको ब्रह्मविहार धर्म एउटा पञ्चमध्यान भएको हुन्छ वा पञ्चमध्यानमा मिल्दछ अथवा पञ्चमध्यानको आरम्भण हुन्छ । यसरी २६ वटा कर्मस्थानहरू रूपावचरध्यान भएको हुन्छ वा रूपावचरध्यानमा मिल्छ अथवा रूपावचरध्यानको आरम्भण हुन्छ ।

पालि - चत्तारो पन अरुप्या आरुप्यज्झानिकाति अथमेत्थ भावना भेदो ।

भावार्थ - रूपावचर ध्यानको आरम्भण पछि आरुप्य ध्यानको आरम्भणलाई बताउँछु । चार आरुप्य अथवा आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, आकिञ्चन्यायतन र नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन हिसाबले चार आरुप्यहरू अरूपध्यान भएको भयो वा अरूपध्यानमा मिल्छ अथवा अरूपध्यानको आरम्भण हुन्छ ।

गौचर भेद

निमित्तद्वारा कर्मस्थान विभाजन

पालि - निमित्तेसु पन परिकम्मनिमित्तं उग्रहनिमित्तञ्च सब्बथापि यथारहं परियायेन लब्भन्ते"व ।

भावार्थ - भावना भेद पछि गौचर भेदलाई बताउँछु । निमित्तहरू मध्येमा परिकर्म निमित्तलाई अथवा पृथ्वी पृथ्वी आदि भावना गर्ने परिकर्म भावनाको आरम्भण भइरहेको कसिणमण्डल भनेको परिकर्म निमित्तलाई र उग्रह निमित्तलाई अथवा चक्षुविज्ञानले देखिने जस्तै मनोद्वारिक कुशल जवनले ग्रहण गर्ने योगी पुरुषको आरम्भण भैरहेको कसिणमण्डल भनिएको उग्रह निमित्तलाई वा परिकर्म निमित्त भनेको पहिलो निमित्तको एकतह माथी पुगेर ग्रहण गर्ने योगी पुद्गलको आरम्भण भैरहेको कसिण मण्डलादि भनेको उग्रह निमित्त, सबै कर्मस्थान ४० वटामा पनि योग्यतानुसार पर्याय रूपमा अथवा उपचार रूपमा उपलब्ध नै हुन्छन् ।

पालि - प्रतिभागनिमित्तं पन कसिणासुभकोदृठासआना-
पानेस्वेव लब्धन्ति, तत्थ हि पटिभागनिमित्तमारब्ध
उपचारसमाधि अप्यना- समाधि च पवन्ति ।

भावार्थ - सबै उपलब्ध हुने देखि पछि उपलब्ध नहुनेलाई बताउछु । प्रतिभाग निमित्त वा उग्रह निमित्त समान भएको नीलो रंग आदि कसिण दोषले अलग भएको उपचार र अर्पणाको आरम्भण भैरहेको कसिणमण्डलादि भनेको प्रतिभाग निमित्त, कसिण प्रज्ञप्ति १० वटा, अशुभ प्रज्ञप्ति १० वटा, कपाल आदि कायसमूह प्रज्ञप्ति, श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति, मात्र उपलब्ध हुन्छ । अवश्य हो, ती कसिण प्रज्ञप्ति १० वटा, अशुभ प्रज्ञप्ति १० वटा, कपाल आदि कायसमूह प्रज्ञप्ति, श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति, प्रतिभाग निमित्तलाई वा उग्रह निमित्त समान भएको नीलो रंग आदि कसिण दोषले अलग भएको उपचार र अर्पणाको आरम्भण भैरहेको कसिण मण्डलादि भनेको प्रतिभाग निमित्तलाई आरम्भण गरी उपचार समाधि र अर्पणा समाधि उत्पन्न हुने हुन्छ ।

भावना र निमित्तको सम्बन्ध

पालि - कथं ?

आदिकम्मिकस्स हि पथवी मण्डलादीसु निमित्तं
उग्गण्हन्तस्स तमारम्भणं परिकम्मनिमित्तन्ति
पवुच्चति । सा च भावना परिकम्मभावना नाम ।

भावार्थ - कसरी उत्पन्न हुन्छ ?

त्यस कुरालाई प्रकट गर्दछु । पहिले कर्मस्थान भावना मर्न पाउने आदिकर्मिक भएर पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्भणलाई

ग्रहण गर्ने योगावचर पुगललाई त्यस कसिणमण्डलादि आरम्मणलाई परिकर्म निमित्त भनी विशेषरूपले भन्नु पर्ने हुन्छ । त्यो भावनालाई पनि परिकर्म भावना भनिन्छ ।

पालि - यदा पन तं निमित्तं चित्तेन समुग्गहितं होति ।
चक्खुना पस्सन्तस्सेव मनोद्वारस्स आपायमाणं
तदा तमेवारम्मणं उग्गहनिमित्तं नाम । सा च
भावना समाधियति ।

भावार्थ - परिकम्म पछि उग्रह निमित्तलाई बताउंछु । जुनबेला त्यो परिकर्म निमित्त भनेको पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्मणलाई मनोद्वारिक चित्तले राम्रोसंग ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ; चक्षुप्रसादलाई अथवा चक्षुविज्ञानले देखे जस्तै वा देखेलाई प्रकटरूपमा आए जस्तै मनोद्वारलाई अथवा मनोद्वारिक विज्ञानलाई प्रकटरूपमा आउने हुन्छ; त्यतिबेला त्यो पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्मणलाई नै उग्रह निमित्त भनिन्छ । त्यो भावना पनि समाधिस्थ हुने हुन्छ ।

पालि - तथा समाहितस्स पनेतस्स ततो परं तस्मिं
उग्गहनिमित्ते परिकम्मसमाधिना भावनमनुयुञ्ज-
न्तस्स यदा तप्पटिभागं वत्थुधम्मविमुच्चित्तं
पञ्जत्तिसंखातं भावनामयमारम्मणं चित्ते सन्निसिन्नं
समप्पित्तं होति । तदा तं पटिभागनिमित्तं
समुप्पन्नन्ति पवुच्चति ।

भावार्थ - उग्रह निमित्त पछि प्रतिभाग निमित्तलाई बताउंछु । त्यसरि समाधिस्थ भएर त्यो उग्रह निमित्त प्रकट भईसकेपछि त्यस उग्रह निमित्तमा परिकर्म समाधिद्वारा भावना बृद्धि गर्नेलाई बार बार कोशिस गरिरहेको त्यस योगी पुदगललाई जुनबेला त्यो उग्रह निमित्त समान भएको परमार्थ

अभिधर्मार्थसंग्रह

धर्मबाट अलग भएको वा कसिणमण्डलमा उत्पन्न हुने कसिण दोषबाट अलग भएको प्रज्ञप्ति भनिएको भावनाद्वयसिद्ध भैरहेको पृथ्वी कसिणमण्डलादि आरम्भण मनोद्वारिक चित्तमा समूह भैरहेको राम्रोसंग घुसेको हुने हो त्यसबेला त्यस प्रतिभाग निमित्तलाई राम्रोसंग उत्पन्न भयो भनी वा राम्रोसंग सम्पन्न भयो भनी विशेष रूपले भन्नुपर्ने हुन्छ ।

पालि - ततो पट्ठाय परिबन्धविष्णहीना कामावचरसमाधिसंखाला उपचारभावना निष्फन्ना नाम होति ।

भावार्थ - त्यो प्रतिभाग निमित्त प्रकट भैसकेपछि हटाईसकेको नीवरण भनेको बिघ्न बाधा भएको वा नीवरण भनिएको बिघ्न बाधा हटाईसकेको कामावचर समाधि भनेको उपचार भावना निष्पन्न भयो वा सम्पन्न भयो भन्ने हुन्छ ।

रूप ध्यानको उत्पत्ति

पालि - ततो परं तमेव पटिभागनिमित्तं उपचारसमाधिना समासेवन्तस्स रूपावचरपठम-ज्झानमप्येति ।

भावार्थ - त्यो उपचार भावना भइसकेपछि वा त्यो उपचार भावना सम्पन्न भैसकेपछि त्यो प्रतिभाग निमित्तलाई नै उपचार समाधिद्वारा राम्रोसंग सेवन गर्ने योगावचर पुद्गललाई रूपावचर प्रथमध्यान अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि - ततो परं तमेव पठमज्झानं आवज्जनं समापज्जनं अधिट्ठानं वुट्ठानं पच्चवेक्खणा चेति इमाहि पञ्चहि वसिताहि वसिभूतं कत्वा वितक्कायिकमोलारिकं पहानाय

विचारादिसुखमङ्गुप्पत्तिया पदहतो यथाक्कमं
दुतियज्झानादयो यथारहमप्पेति ।

भावार्थ - त्यो प्रथमध्यान उत्पन्न भैसकेपिच्छि त्यस प्रथमध्यानलाई नै आवर्जन वशीभाव वा प्रथमध्यानको पांच अङ्गहरू मध्येमा एकेक आरम्भणमा उत्पन्न हुने आवर्जन अनन्तरमा चार पांच पटकको जवन, दुई तीन पटकको भवङ्गदेखि माथी नगईकन क्रमशः ध्यानअङ्गलाई विचार गर्ने समर्थ भएको भनेको ध्यानअङ्गलाई विचार गर्ने समर्थ भएको योगी पुद्गलको सामर्थ्य; समापन्न वशीभाव अथवा समाधिमा बस्ने इच्छा हुनुको भाव भनेको चित्तको अनन्तरमा दुई तीन पटकको भवाङ्गभन्दा माथी नगईकन उत्पन्न हुने आवर्जनको अनन्तरमा समाधिमा बस्न सकिन्छ भन्ने ध्यानलाई भाविता गर्नसक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य; अधिष्ठान वशीभाव अर्थात पुल्ले पानीको धार भएको नदीको पानीको धारलाई काटेभै भवाङ्गको धारलाई काटेर निश्चय गरिराखेको समय सम्ममा ध्यानलाई राख्नसकिने भाव भनेको भवाङ्ग अवतरणले ध्यानलाई रक्षागर्न योग्य भएको अधिष्ठान गर्न सक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य अथवा निर्णय गरिसकेको समयभन्दा माथी नपठाईकन (जान नदिईकन) ध्यानलाई राख्नमा समर्थ भएको अधिष्ठान गर्न सक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य; ब्युत्थान वशीभाव, निर्णय गरिराखेको समयलाई नाघ्न नदिईकन ध्यानबाट उठने समर्थ भएका (योगीहरूको) भाव भनेको ध्यानबाट उठन सक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य अथवा निर्णय गरिराखेको समयभन्दा भित्र नउठीकन निर्णय गरिराखेको समय अनुसार नै ध्यानबाट उठ्नेमा समर्थ भएको भाव भनेको ध्यानबाट उठनसक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य र प्रत्यवेक्षण वशीभाव अथवा प्रथमध्यानको पांच अङ्गहरू मध्येमा एकेक आरम्भणमा उत्पन्न हुने आवर्जनको अनन्तरमा चार पांच

अभिधर्मार्थसंग्रह

पटकको जवन, दुई तीन पटकको भवङ्गभन्दा माथी नगईकन क्रमशः ध्यानअङ्गलाई विचार गर्ने मनोद्वारावर्जनको अनन्तरमा जवन चित्तले ध्यानअङ्गलाई विचार गर्नसक्ने योगी पुद्गलको सामर्थ्य; यसरी यी पांच वशीभाले वशीभूत गरी वितर्कादि स्थूल ध्यानअङ्गलाई हटाएर पठाउनुको निमित्त विचारादि शूक्ष्म ध्यानअङ्ग उत्पन्न गर्नुको निमित्त बार बार पथवी पथ्वी आदि रूपले भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई क्रमशः द्वितीयध्यानादि अथवा द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम ध्यानहरू योग्यतानुसार अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – इच्चेवं पठवीकसिणादीसु द्वावीसति कम्मट्ठानेसु पटिभागनिमित्तमुपलब्धमिति ।

भावार्थ – यसरी बताई आएको नय अनुसार पृथ्वी कसिणादि प्रज्ञप्ति १० वटा, अशुभ प्रज्ञप्ति १० वटा, कपाल आदि काय समूह प्रज्ञप्ति, श्वास प्रश्वास प्रज्ञप्ति भनेको २२ कर्मस्थानमा प्रतिभाग निमित्त उपलब्ध हुन्छ ।

पालि – अवसेसेसु पन अप्पमञ्जा सत्तपञ्जत्तियं पवत्तन्ति ।

भावार्थ – विशेष कुरा बताउंछु । बताई आएको २२ वटा कर्मस्थानबाट बाकी रहेको १८ वटा कर्मस्थान मध्येमा अप्रमाण्य सुखित र दुःखित सत्व प्रज्ञप्तिमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अरूप ध्यानको उत्पत्ति

पालि – आकासवज्जितकसिणेसु पन यंकिञ्चि कसिणं उग्घाटेत्वा लद्धमाकासं अनन्तवसेन परिकम्मं करोन्तस्स पठमारुप्पमप्पेति ।

भावार्थ – रूप आरम्भण पछि अरूप आरम्भणलाई बताउंछु, अथवा रूपध्यान प्राप्त भैसकेपछि अरूपध्यान प्राप्त

परिच्छेद ९

हुनेलाई बताउँछु । आकाश कसिणबाट अलग भएको ९ बटा कसिण मध्येमा कुनै एक कसिणलाई हटाई (उघारेर) प्राप्त भएको अनन्त आकाश प्रज्ञप्तिलाई अन्त नभएको अनुसार “अनन्त आकास” “अनन्त आकास” भनि बार बार भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई प्रथम अरूपध्यान अर्पणाको हिसाबमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – तमेव पठमारूपविज्ञाणं अनन्तवसेन परिकम्मं करोन्तस्स दितियारूपमप्येति ।

भावार्थ – त्यस प्रथम अरूप विज्ञानलाई नै अन्त नभएको रूपमा “अनन्त विज्ञाणं” “अनन्त विज्ञाणं” भनिकन बार बार भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई द्वितीय अरूपध्यान अर्पणाको हिसाबमा उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – तमेव पठमारूपविज्ञाणाभावं पन नत्थि किञ्चीति परिकम्मं करोन्तस्स तितियारूपमप्येति ।

भावार्थ – द्वितीय अरूपध्यान पछि तृतीय अरूपध्यानलाई बताउँछु । त्यस प्रथम अरूप विज्ञानको अभाव भनेको नास्तिकिञ्च भनि भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई तृतीय अरूपध्यान अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

पालि – ततितियारूपं सन्तमेतं पणीतमेतन्ति परिकम्मं करोन्तस्स चतुत्थारूपमप्येति ।

भावार्थ – तृतीय अरूप विज्ञानलाई यो तृतीय अरूप विज्ञान शान्त छ, यो तृतीय विज्ञान प्रणीत छ भनिकन यसरी भाविता गर्ने योगी पुद्गललाई चतुर्थ अरूपध्यान अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

पालि - अवसेसेसु च दससु कम्मट्ठानेसु
बुद्धगुणादिकमारम्मणमारब्भ परिकम्मं कत्वा तस्मिं
निमित्ते साधुकपुग्गहिते तत्थेव परिकम्मञ्च
समाधियति उपचारो च सम्पज्जति ।

भावार्थ - बताई आएको तीस कर्मस्थानबाट बाकी
रहेको बुद्ध, धर्म, संघ, शील, त्याग, देवता, उपशम,
मरणानुस्मृति, संज्ञा, व्यवस्थान भनेका दशवटा कर्मस्थानमा पनि
बुद्धगुणादि आरम्मणलाई आरम्मण गरेर "सो भगवा इतिपि
अरहं" "सो भगवा सम्मासम्बुद्धो," आदि भाविता गर्ने परिकर्म
गरेर त्यस त्यस बुद्धगुणादि आरम्मणलाई राम्रोसंग सिकेर लिई
सकेपछि त्यस बुद्धगुणादिमा नै "सो भगवा इतिपि अरहं, सो
भगवा इतिपि सम्मासम्बुद्धो" आदि बराबर भाविता गर्ने परिकर्म
पनि समाधिष्ठ हुने उपचार पनि सम्पन्न हुने हुन्छ ।

अभिज्ञाको उत्पत्ति

पालि - अभिञ्जावसेन पवत्तमानं पन रूपावचरपञ्चमज्झानं
अभिञ्जापादक पञ्चमज्झाना वुट्ठहित्त्वा
अधिट्ठेय्यादिक- मावज्जेत्वा परिकम्मं करोन्तस्स
रूपादीसु आरम्मणेसु यथारहमप्पेति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । अभिज्ञाको हिसाबले
उत्पन्न हुने रूपावचर पञ्चमध्यान अभिज्ञाको मूल भैरहेको
रूपावचर पञ्चमध्यानबाट उठेर अधिष्ठान गर्ने आदिलाई वा
अधिष्ठान गर्ने, श्रृष्टि गर्ने, सयौं, हजारौं, कल्यरूप आदिलाई
विचार गरी "सतं होमि, सहस्सं होमि" आदि भनेर बारं बार
भाविता गर्ने परिकर्म गर्ने योगी पुद्गललाई रूपारम्मणादि अथवा

परिच्छेद ९

रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, धर्मारम्भण भनेको आरम्भणमा योग्यतानुसार अर्पणाको हिसाबले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

अभिज्ञा ५ वटा

पालि – अभिञ्जा च नाम . .

इद्धिविधं दिब्बसोतं, परचित्तविजानना ।
पुब्बे निवासानुस्सति, दिब्बचक्खुति पञ्चथा ।

अयमेत्थ गोचर भेदो निट्ठितो च समथ
कम्मट्ठाननयो ।

भावार्थ – जोर्निलाई बताउंछु । अभिज्ञा भनेको वा विशेषरूपले जान्नुपर्ने ज्ञान भनेको ऋद्धिविध अभिज्ञा अथवा नाना प्रकारका ऋद्धि चमत्कार देखाउन सकिने ऋद्धिविध अभिज्ञा, दिव्यश्रोत अभिज्ञा अथवा देवताहरूको कानले भैँ ताढाबाट आउने शब्द सुन्न सकिने दिव्यश्रोत अभिज्ञा, परचित्तविजानन अभिज्ञा अर्थात् अर्काको चित्तलाई जान्न सकिने अभिज्ञा, पूर्वनिवासानुस्मृति अभिज्ञा अथवा पहिले बसीसकेको स्कन्धक्रमलाई बार बार सम्झने स्मृतिसंग मिल्दो अभिज्ञा, दिव्यचक्षु अभिज्ञा अथवा देवताहरूको आँखाले भैँ ताढाको रूपलाई देख्न सक्ने दिव्यचक्षु अभिज्ञा भनिकन यसरी पांच प्रकारको छ ।

यस शमथकर्मस्थानग्न यो बताई आएको गौचर भेद हो ।

शमथ कर्मस्थान नय सम्पूर्ण भयो

विपश्यना कर्मस्थान नय

विशुद्धि ७ वटा

पालि - विपस्सना कम्मट्ठाने पन सीलविसुद्धि चित्तविसुद्धि
दिट्ठिविसुद्धि कंखावित्तरणविसुद्धि
मग्गामग्गआणदस्सनविसुद्धि पटिपदाआणदस्सन-
विसुद्धि आणदस्सनविसुद्धि चेति सत्तविधेन विसुद्धि
सक्कहो ।

भावार्थ - शमथ कर्मस्थान पछि विश्यना कर्मस्थानलाई बताउंछु । विपश्यना कर्मस्थानमा अथवा चतुपारिशुद्धिशीलको परिशुद्धि; चित्तविशुद्धि अथवा उपचार समाधि र अर्पणा समाधि चित्तको परिशुद्धि; दृष्टिविशुद्धि अथवा लक्षण, रस प्रत्युपस्थान र पदस्थानको हिसाबले नामरूपलाई जम्मा गर्ने ज्ञानको परिशुद्धि; कांक्षावितरण - विशुद्धि अथवा नामरूपको कारणलाई जम्मा पारेर १६ वटा संशयलाई नाघेर जानसक्ने ज्ञानको विशुद्धि; मार्गामार्गज्ञानदर्शन - विशुद्धि अथवा विपश्यनालाई धमिल्याउने कारण भैरहेको बिघ्न बाधालाई जम्मा गर्ने रूपको मार्ग हो होइन जान्न सकिने ज्ञानको परिशुद्धि; प्रतिपदा - ज्ञानदर्शन - विशुद्धि अथवा उदय व्यय ज्ञानदेखि सत्यानुलोभ ज्ञानसम्म ९ वटा विपश्यना ज्ञान नाम भएका मार्गज्ञान - दर्शन - विशुद्धिको आचरण भैरहको ज्ञानदृष्टिको परिशुद्धि र ज्ञानदर्शन विशुद्धि अथवा निर्वाणलाई देख्न सकिने मार्गज्ञानको परिशुद्धि भनिकन यसरी सात प्रकारले विशुद्धि संग्रहलाई जान्नुपन्थो ।

लक्षण यान ३ वटा

पालि – अनिच्चलक्खणं दुक्खलक्खणं अनत्तलक्खणञ्चेति तीणि लक्खणानि ।

भावार्थ – अनित्य लक्षण अथवा सधै नहुने रूपमा सम्भ्रनुपर्ने वा सधै नभएका लक्षण भैरहेको, दुःख लक्षण अथवा सम्भ्रनुपर्ने दुःख अथवा दुःख लक्षण भइरहेको र अनात्म लक्षण अथवा आत्मा नभएका रूपमा सम्भ्रनु पर्ने वा आत्मा नभएको लक्षण भैरहेको भनि यसरी तीनवटा लक्षणहरूलाई जान्नु पर्दछ ।

अनुपश्यना ३ वटा

पालि – अनिच्चानुपस्सना दुक्खानुपस्सना अनत्तानुपस्सना चेति तिस्सो अनुपस्सना ।

भावार्थ – अनित्यानुपश्यना अथवा नित्य नभएकोलाई बार बार देख्नु । दुःखानुपश्यनालाई बार बार देख्नु । अनात्मानुपश्यनालाई बार बार देख्नु अथवा आत्मा होइन भनेकोलाई बार बार देख्नु भनिकन यसरी तीन अनुपश्यनालाई जान्नु पर्दछ ।

त्रिपश्यना ज्ञान १० वटा

पालि – सम्मस्सनञ्चाणं उदयब्बयञ्चाणं भङ्गञ्चाणं भयञ्चाणं आदीनवञ्चाणं निख्खिदाञ्चाणं मुच्चित्तुकम्यताञ्चाणं पटिसंखाञ्चाणं संखारुप्पेक्खाञ्चाणं अनुलोभञ्चाणञ्चेति दस विपस्सनाञ्जाणानि ।

भावार्थ – सम्मसन ज्ञान अथवा स्कन्ध आदिलाई समूहमा परामर्श गर्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; उदयव्यय

अभिधर्मार्थसंग्रह

ज्ञान अथवा उत्पन्न हुने विनाश हुनेलाई बार बार ध्यान राख्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; भङ्ग ज्ञान अथवा उत्पन्न हुनेलाई छाडेर विनाश हुनेमा उत्पन्न हुने ज्ञान; भय ज्ञान अथवा संस्कारलाई भयको रूपमा बार बार देख्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; आदीनव ज्ञान अथवा देख्ने, भय भएको संस्कारलाई दोष रूपमा देख्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; निबिदा ज्ञान अथवा देखिएको दोष भएको संस्कारमा उदय हुने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; मुञ्चितुकम्पता ज्ञान अथवा उदास भएर संस्कारबाट मुक्त हुने इच्छा भएको हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; प्रतिसंख्या ज्ञान अथवा मुक्त हुने कारण सम्पन्न गर्नुको निमित्त फेरी एकपटक संस्कारलाई समूहका रूपमा संकलन गर्ने हिसाबले उत्पन्न हुने ज्ञान; संस्काररूपेक्षा ज्ञान अथवा संस्कारधर्ममा डराउनु खुशीहुनुलाई अलग गर्ने हिसाबले उपेक्षित भावले उत्पन्न हुने ज्ञान; अनुलोम ज्ञान अथवा माथी माथीका ९ वटा ज्ञानको काम सिद्ध हुने सैत्तीस बोधिपक्षिय धर्मलाई अनुकूल भएको ज्ञान भनिकन यसरी दशवटा विषयना ज्ञानलाई जान्नु पर्दछ ।

विमोक्ष ३ वटा

पालि - सुञ्जतो विमोक्खो अनिमित्तो विमोक्खो
अप्पणिहितो विमोक्खो चेति तयो विमोक्खा ।

भावार्थ - शून्यत विमोक्ष अथवा आत्मभाव शून्य भएर संयोजन इत्यादिबाट अलग भएको मार्ग; अनिमित्त विमोक्ष अथवा नित्य निमित्त इत्यादि नभएर संयोजन आदिबाट अलग भएको मार्ग र अप्रणिहित विमोक्ष अथवा तृष्णा भनिएका बाकांक्षाबाट अलग भएर संयोजन आदिबाट अलग भएको मार्ग भनिकन यसरी तीनवटा विमोक्षलाई अथवा मार्गलाई जान्नुपर्दछ ।

विमोक्षमुख ३ वटा

पालि - सुञ्जतानुपस्सना अनिमित्तानुपस्सना अप्पणिहिता-
नुपस्सनाच"ति तीणि विमोक्खमुखानि च
वेदितव्वानि ।

भावार्थ - शून्यतानुपश्यना अथवा आत्मभावले शून्य
भएकोलाई बार बार देख्नु; अनिमित्तानुपश्यना अथवा नित्य
निमित्तदिको अभावलाई बार बार देख्नु; अप्रणिहितानुपश्यना
अथवा तृष्णा भनिएको आकांक्षाबाट अलग हुनेलाई बार बार
देख्ने भनिकन यसरी तीनवटा विमोक्षमुखलाई पनि अथवा
संयोजनादिबाट अलग भएको मार्गको कारणलाई पनि जान्नुपर्ने
हुन्छ, जान्नु पर्छ ।

विशुद्धि भेद

शील विशुद्धि

पालि - कथं . . .

पातिमोक्खसंवरसीलं इन्द्रियसंवरसीलं आजीव-
पारिसुद्धिसीलं पच्चयसन्निस्सितसीलञ्चेति
चतुपारिसुद्धिसीलं सीलविसुद्धि नाम ।

भावार्थ - कसरी जान्नु ?

प्रातिमोक्ष संवर शील अथवा आफुलाई रक्षा गर्नेलाई
अपाय दुःख आदिबाट मुक्त गर्ने हुंदा कायदुश्चरित्रादिबाट रक्षित
भएर कायकर्म वचीकर्मलाई राम्रोसंग राख्ने चेतना; इन्द्रिय संवर
शील अथवा चक्षुइन्द्रिय, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय र
मनइन्द्रियलाई रूपारम्भण, शब्द, गन्ध, रस, प्रष्टव्य र
धर्मारम्भणबाट रक्षा गर्ने हिसाबले कायकर्म वचीकर्मलाई राम्रोसंग

अभिधर्मार्थसंग्रह

राख्ने चेतना; आजीव पारिशुद्धि शील अथवा मिथ्या जीवनबाट बचेर विरत भएर जीवनवृत्ति चलाउने आदि हिसाबले कुशलधर्मलाई विशेष रूपले धारण गर्ने चेतना; प्रत्यय सन्निभ्रित शील अथवा चतुप्रत्ययलाई आधार लिएर त्यो चतुप्रत्ययलाई यो संसार दुःखबाट मुक्त हुने फल भएको हुनाले बार बार ज्ञानले बिचार गरी “पटिसंखा योनिंसो” आदिरूपले बिचार गर्ने हुंदा कुशल धर्मलाई विशेषरूपले धारण गर्ने चेतना भनिकन यसरी चारवटा पारिशुद्धि शील देशना गर्नु, इन्द्रियलाई रक्षा गर्नु खोज्नु, बारंबार ज्ञानले होस राखी बिचार गर्ने हिसाबले चार प्रकारको भएर शुद्ध कुशलधर्मको आधार भैरहेको चेतनालाई शील विशुद्धि भन्छ ।

चित्त विशुद्धि

पालि – उपचारसमाधि अप्पनासमाधि चेति दुबिधो पि समाधि चित्तविसुद्धि नाम ।

भावार्थ – उपचार समाधि अथवा अर्पणाध्यानको नजिकै समाधिष्ठ हुने र अर्पणा समाधि अथवा अर्पणाध्यानमा उत्पन्न हुने समाधि भनिकन यसरी दुई प्रकारले पनि भएको समाधिलाई चित्तविशुद्धि भन्छ वा चित्तलाई नीवरण रहित भएको भावमा पुऱ्याउने रूपले शुद्ध गर्ने हुनाले परिशुद्ध भएको समाधि भन्छ ।

दृष्टि विशुद्धि

पालि – लक्खणरसपक्खुपट्ठान पदट्ठान बसेन नामरूपपरिग्गहो दिट्ठिविसुद्धि नाम ।

भावार्थ – लक्षण, रस, प्रत्युप्रस्थान र पदस्थानको हिसाबले अथवा त्रैभूमिक धर्मको साधारण स्वभाव भनेको लक्षण,

कृत्य भनिएको रस प्रकट हुने आकार भनेको प्रत्युप्रस्थान, नजिकको कारण भनेको पदस्थान हिसाबले वा त्रैभूमिक धर्मको स्वभाव भनेको लक्षण, सम्पन्न हुनु भनेको रस, फल भनेको प्रत्युप्रस्थान, नजिकको कारण भनेको पदस्थानको हिसाबले नामरूपलाई परिग्रहण गर्ने संग्रह गर्नेलाई दृष्टिविशुद्धि भन्छ ।

कांक्षावितरण विशुद्धि

पालि - तेसमव च नामरूपानं पच्चयपरिग्गहो
कांक्षावितरणविशुद्धि नाम ।

भावार्थ - जोर्निलाई बताउँछु । ती नाम रूपको नै कारणलाई जम्मा गर्नलाई कांक्षावितरण विशुद्धि भन्छ अथवा १६ वटा संशयलाई नाघेर जान सक्ने ज्ञानको परिशुद्धि भन्छ ।

मार्गमार्ग ज्ञानदर्शन विशुद्धि

पालि - ततो परं षण तथ्य गरिग्गहितेसु सप्पच्चयेसु
तेभूमकसंखारेसु अतीतादिभेदभिन्नेसु खन्धादि-
नयमारब्ब कलापवसेन संखिपित्वा अनिच्चं
खयट्ठेन दुक्खं भयट्ठेन अनत्ता असारकट्ठेनाति
अद्धानवसेन सन्ततिवसेन खणवसेन वा
सम्मस्सणआणेन लक्खणत्तयं सम्मस्सन्तस्स तेस्वेव
पच्चयवसेन खणवसेन च उदयब्बयआणेन
उदयब्बयं सम्पनुपस्सन्तस्स च ।

भावार्थ - कांक्षा वितरण विशुद्धि पछि मार्गमार्ग ज्ञान दर्शन विशुद्धिलाई बताउँछु । त्यस नाम रूपको कारणलाई जम्मा गर्नुदेखि पछि त्यस त्यस आकारले परिगृहित भएको अथवा अलग अलग लक्षण, रस, प्रत्युप्रस्थान र पदस्थानलाई सम्झने,

कारणलाई सम्झने हिसाबले परिगृहित भएको कारण सहित भैरहेको अतीत आदि भेदले भिन्न भएको तीन भूमीमा उत्पन्न हुने संस्कारमा स्कन्धादि नयलाई आरम्भ गरेर समूहको हिसाबले संक्षेप गरी विलयहुने स्वभावमा पुग्ने हुनाले अनित्य भन्छ; भय भनिएको कारणले दुःख भन्छ; आत्मभन्ने सार नभएको हुनाले अनात्म भन्छ भनिकन यसरी अतीतादि काल, सन्तति र लक्षणको हिसाबले परामर्श गर्ने ज्ञानले तीनवटा लक्षणसमूहलाई परामर्श गर्ने योगी पुद्गलको त्यस त्रैभूमिक संस्कारमा नै कारणको हिसाबले र क्षणको हिसाबले उत्पत्ति र विनाशलाई जान्ने ज्ञानले उत्पत्ति विनाशलाई बार बार देख्ने योगी पुद्गलको ---

विपश्यनालाई घमिलो पार्ने धर्म १० वटा

पालि - ओभासो पीति पस्सद्धि- अधिमोक्खो च पग्गहो ।
सुखं आणमुपट्ठान-मुपेक्खा च निक्कन्ति चेति ॥
ओभासादिविपस्सनुपक्किलेसपरिबन्धपरिग्गहबसेन
मग्गामग्गलक्खणववत्थानं मग्गामग्गआण-
दस्सनविसुद्धि नाम ।

भावार्थ - ज्योति अथवा विपश्यना चित्तले गर्दा उत्पन्न हुने शरीरबाट निस्कने ओभास भनिने ज्योति, प्रीति अथवा विपश्यनासंगै उत्पन्न हुने क्षुद्रिकाप्रीति, क्षणिकाप्रीति, अवक्रान्तिकाप्रीति, उद्बेगाप्रीति, र स्फरणाप्रीति भनिएका पाँच प्रकारका प्रीति वा अलिकति खुसि हुने, एकछिन खुशी हुने, समुद्रको छालभै तलतल भएर विलीन भईजाने रूपले खुशी हुने, शरीरलाई आकाशमा उडाएर लाने रूपले खुशी हुने, शरीर भरिनै फिंजीरहने किसिमले खुशी हुने भनेका पाँच प्रकारका खुशी; प्रश्रब्धि अथवा काय चित्तको डाह हुनुबाट शान्त हुने लक्षण भएको कायप्रश्रब्धि र चित्तप्रश्रब्धिको हिसाबले दुई

परिच्छेद ९

प्रकारले भएको प्रश्रब्धि; अधिमोक्ष अथवा दरिलो श्रद्धिइन्द्रिय भनेको श्रद्धा र विश्वास दरिलो गर्ने सहयोग अथवा सम्यक्प्रधान कृत्यलाई सिद्ध गर्ने वीर्यसम्बोध्यङ्ग भनियेको दरिलो गर्ने सहयोग; सुख अथवा ठूलोसुख वा विपश्यना चित्तसंग सम्प्रयुक्त भैरहेको चैतसिक सुख; ज्ञान अथवा देवराज इन्द्रले छोडील्याउने बज्रसमान भएको लक्षण तीनवटालाई देख्ने ज्ञान; उपस्थान - प्रकट हुने स्मृतिप्रस्थान भैरहेको धेरैकाल देखि गरी सकेको काम आदिलाई बार बार सम्भनसक्ने स्मृति र उपेक्षा अथवा सम्प्रयुक्त धर्मसंगै मिलेको विपश्यना सहित भएको उपेक्षासम्बोध्यङ्ग भैरहेको तत्रमध्यस्थुपेक्षा, मनोद्वारावर्जन चित्तसंग सम्प्रयुक्त भैरहेको चेतना भनेको आवर्जनुपेक्षा यसरी दुईप्रकारको उपेक्षा; निक्कन्ति- तास्सिने तृष्णा अथवा ओभासादि नौवटा उत्पन्न भयोभने यसभन्दा पहिले मलाई यस्तो स्वभाव भएको ज्योति अद्भुत रूपले उत्पन्न भयो भनिकन ती ओभास आदि नौवटामा तास्सिने शूक्ष्मतृष्णा; यसरी ओभासादि दशवटा विपश्यनालाई धमिलो तुल्याउने बिघ्न बाधालाई परिग्रह गर्ने हिसाबले मार्ग हो होइन भन्ने लक्षणलाई छुट्याउने अथवा लक्षित मार्ग हो होइनलाई सम्चभने छुट्याउने भन्ने ज्ञानलाई मार्गामार्ग ज्ञान दर्शन विशुद्धि भन्छ अथवा विपश्यनालाई धमिल्याउने उपद्रवलाई परिग्रहण गर्ने हिसाबले मार्ग हो होइन भनि जान्ने ज्ञानको परिशुद्धि भन्छ ।

प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धि

पालि - तथा परिबन्धविमुत्तस्स पन तस्स उदयब्बय-
आणतो पट्ठाय यावानुलोमा तिलक्खणं
विपस्सनापरंपराय पटिपज्जन्तस्स नव विपस्सना-
आणानि पटिपदाआणवस्सनविसुद्धि नाम ।

भावार्थ – मार्गामार्ग ज्ञान दर्शन विशुद्धि पछि प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धिलाई बताउंछु । त्यसप्रकारले ओभास (ज्योति) आदि दशवटा विपश्यनालाई धमित्याउने उपद्रवहरूले अलग भएको त्यस योगीलाई उत्पत्ति र विनाशलाई ज्ञान उदय व्यय ज्ञानदेखि सत्यानुलोम ज्ञानसम्म त्रिलक्षण तीनवटालाई एक पछि अर्को तल्लाको विपश्यनाको रूपमा आचरण गर्ने योगी पुद्गलको नौवटा विपश्यना ज्ञानहरूलाई प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धि भन्छ; अथवा उदयव्यय ज्ञानदेखि सत्यानुलोम ज्ञानसम्म नौवटा विपश्यना ज्ञान नाम भैरहेको मार्ग भनेको ज्ञानदर्शन विशुद्धिको आचरण भैरहेको ज्ञानदृष्टिको परिशुद्धि भन्छ ।

ज्ञान दर्शन विशुद्धि

पालि – तस्सेवं पटिपज्जन्तस्स पन विपस्सनापरिपाक-
मागम्म इदानि अप्पना उप्पज्जिस्सतीति भवङ्गं
वोच्छिन्दित्वा उप्पन्नमनोद्वारावज्जनानन्तरं द्वे तीणि
विपस्सनाचित्तानि यंकिञ्चि अनिच्चादि-
लक्खणमारब्भ परिक्कम्मोपचारानुलोमनामेन
पवत्तन्ति ।

भावार्थ – प्रतिपदा ज्ञान दर्शन विशुद्धि पछि ज्ञान दर्शन विशुद्धिलाई बताउंछु । यसरी बताई आएको नय अनुसार आचरण गर्ने त्यस योगी पुद्गललाई विपश्यना ज्ञान छिप्पिनेलाई कारण गरी अर्पणा भनेको लोकुत्तर मार्ग उत्पन्न हुनेछ । यस्तो भन्नुपर्ने क्षणमा भवाङ्गको श्रोतलाई काटेर उत्पन्न हुने मनोद्वारावर्जनको अनन्तरमा दुई तीन पटकको विपश्यना चित्तहरू एकन एकवटा अनित्यादि लक्षणलाई अथवा अनित्य दुःख अनात्म लक्षणलाई आरम्भण गरेर परिकर्म उपचार अनुलोम भनेको नाउले उत्पन्न हुने हुन्छ ।

परिच्छेद ९

पालि - या सिखापत्ता सा सानुलोमा संखारुपेक्खा
बुट्ठानगामिनीविपस्सनाति च पवुच्चति ।

भावार्थ - जो संस्कारमा उपेक्षा भावले देखिने ज्ञान छ; विपश्यनाको सिखरमा सत्यानुलोम ज्ञानसंगै उत्पन्न हुने त्यो संस्कारुपेक्षा ज्ञानलाई ब्युत्थानगामिनी विपश्यना भनिकन पनि अथवा अपायादि वा संस्कार निमित्तबाट उट्ने भनेको मार्गमा पुगिने विपश्यना भनिकन पनि विशेषरूपले भन्ने गर्दछ ।

पालि - ततो परं गोत्रभूचित्तं निब्बानमालम्बित्वा
पुथुज्जनगोत्तमभिभवन्तं अरियगोत्तमभिसम्भोन्त-ञ्च
पवत्तति ।

भावार्थ - त्यो ब्युत्थान गामिनी विपश्यना जवनचित्त दुई तीन पटक उत्पन्न भैसकेपछि गोत्रभू चित्त निर्वाणलाई आरम्भण गरेर पृथग्जनहरूको गोत्रलाई अभिभूत गरी त्यसपछि आर्य गोत्रभूमा पुन्याएर उत्पन्न हुने हुन्छ ।

मार्गकृत्य १६ वटा

पालि - तस्सानन्तरमेव मग्गो दुक्खसच्चं परिजानन्तो
समुदयसच्चं पजहन्तो निरोधसच्चं सच्छिकरोन्तो
मग्गसच्चं भावनावसेन अप्पणावीथिमोतरति ।

भावार्थ - त्यस गोत्रभू चित्तको अनन्तरमा श्रोतापत्ति मार्गले दुःखसत्यलाई एक एक गरि छुट्याएर जानी, समुदयसत्यलाई हटाई निरोधसत्यलाई साक्षात्कार गरी मार्गसत्यलाई बृद्धि गर्ने हिसाबले अर्पणा वीथिमा अवतरण गर्ने हुन्छ ।

पालि - ततो परं द्वे तीणि फलचित्तानि पवत्तित्वा
भवङ्गपातोव होति ।

अभियमार्यसंग्रह

भावार्थ - त्यो श्रोतापत्ति मार्ग अर्पणा बीधिमा पुगेपछि दुई तीन पटकको फलचित्तहरू उत्पन्न भएर भवाङ्गको अवतरण नै हुने हुन्छ ।

प्रत्यवेक्षण ज्ञान उत्पन्न हुने

पालि - पुन भवङ्गं वोच्छिन्वित्वा पञ्चवेक्षणआणानि पबुच्चति ।

भावार्थ - फेरी भवाङ्गलाई अवच्छेदन गरी प्रत्यवेक्षण ज्ञानहरू अथवा मार्ग, फल, निर्वाणलाई विचार गर्ने ज्ञानहरू उत्पन्न हुने हुन्छ ।

संग्रह - गगथा

पालि - मग्गं फलञ्च निब्बानंस पञ्चवेक्खति पण्डितो ।
हीने किलेसे सेसे चस पञ्चवेक्खति वा न वा ॥

भावार्थ - प्रज्ञावान आर्य पुद्गलले मार्ग, फल र निर्वाणलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने हुन्छ । हटाई सकेका क्लेशहरूलाई र हटाएर बाँकि रहेका क्लेशहरूलाई प्रत्यवेक्षण गर्ने पनि हुन्छ, नगर्ने पनि हुन्छ ।

संग्रह - गगथा

पालि - इच्चिसुद्धि कमेनेवं भावेतब्बो चतुच्चिधो ।
आणद्वस्सनविसुद्धिसु नाम मग्गो पबुच्चति ॥

अद्यमेत्थ विसुद्धिभेदो ।

भावार्थ - बसरी बताई आएको नय अनुसार ६ वटा विशुद्धिको क्रमले बृद्धि गर्नुपर्ने चार प्रकारले भएको मार्गलाई

परिच्छेद ९

ज्ञान दर्शन विशुद्धि भन्छ भनी अथवा निर्वाणलाई जान्न देख्न सक्ने मार्ग ज्ञानको परिशुद्धि भनिन्छ भनी विशेषरूपले बताइएको छ ।

विमोक्ष-भेद

पालि – तत्थ अनत्तानुपस्सना अत्ताभिनिवेशं मुञ्चन्ती सुञ्जतानुपस्सना नाम विमोक्खमुखं होति ।

भावार्थ – त्यस अनित्यानुपश्यनादि उद्देशमा ती विपश्यना तीनवटा, विमोक्षमुख तीनवटा मध्येमा मेरो आत्म भनी दरिलो गरी विचार गर्नेलाई अथवा मेरो आत्म होइन भनि दरिलो गरी ग्रहण गर्नेलाई छाडने; आत्म होइन भनि उत्पन्न हुनेलाई बार बार देख्ने शून्यतानुपश्यना भनेको अथवा आत्मशून्य आकारले बार बार देख्ने भनेको विमोक्षमुख अथवा विरोधी आत्म अभिनिवेशबाट मुक्त हुनलागेको, भैसकेको मार्ग र फलको कारण अथवा विरोधी क्लेशबाट मुक्त मात्र भएको मार्ग, मुक्त भैसकेको फलको कारण हुने हुन्छ ।

पालि – अनिच्चनुपस्सना विपल्लासनिमित्तं मुञ्चन्ती अनिमित्तानुपस्सना नाम ।

भावार्थ – विपर्यास निमित्तलाई अथवा संज्ञा विपर्यास, चित्त विपर्यास, दृष्टि विपर्यास भनिएको निमित्तलाई अथवा विपरीत भएको संज्ञा, चित्त, दृष्टि भनिएको कारणलाई अथवा विपरीत तरिकाले ग्रहण गर्ने भनेको संज्ञा, चित्त, दृष्टि भनिएको कारणलाई अथवा विपरीत हुने कारण भैरहेको संज्ञा, चित्त, दृष्टि भनिएको अपायगामनीय कारणलाई अथवा विपरीत तरिकाले ग्रहण गर्ने भनिएको संज्ञा, चित्त, दृष्टि अपाय गमनीय कारणलाई छाड्ने, नित्य होइन भनी उत्पन्न हुनेलाई बार बार देख्ने

अभिधर्मार्थसंग्रह

अनिमित्तानुपश्यना भनेको अथवा विपर्यास निमित्तले अलग भएको आकारले बार बार देखिने भनेको विमोक्षमुख अथवा विरोधी विपर्यास निमित्तबाट मुक्त मात्र भएको, भैसकेको मार्ग र फलको कारण अथवा विरोधी क्लेशबाट मुक्त मात्र भएको मार्ग, मुक्त भैसकेको फलको कारण हुने हुन्छ ।

पालि - दुक्खानुपस्सना तण्हापणिधिं मुञ्चन्ती
अप्पणिहितानुपस्सना नाम ।

भावार्थ - काम, रूप, अरूप भवमा तसिने तृष्णा भनेको आकांक्षालाई छोड्ने, दुःख भनिकन उत्पन्न हुनेलाई बार बार देख्ने अप्रणिहितानुपश्यना अथवा प्रणिधिबाट अलग भएको आकारले देखिने भनेको विमोक्षमुख अथवा विरोधी प्रणिधिबाट मुक्त मात्र भएको भैसकेको मार्ग र फलको कारण अथवा विरोधी क्लेशबाट मुक्त मात्र भएको मार्ग, मुक्त भैसकेको फलको कारण हुने हुन्छ ।

पालि - तस्मा यदि बुट्ठानगामिनीविपस्सना अनज्जतो विपस्सति, सुञ्जतो विमोक्खो नाम होति मग्गो ।

भावार्थ - तसर्थ ब्युत्थान गामिनी विपश्यना अथवा अपायादिबाट वा संस्कार निमित्तबाट उठ्ने भनेको मार्गमा पुगिने कारण भैरहेको विपश्यना, अनात्मभावले अथवा अनात्म भनिकन देख्यो भने यसरी अनात्मभावले देख्ने अवस्थामा लोकुत्तरमार्ग शून्यत विमोक्ष भनिने अथवा आत्मभावले शून्य भएर संयोजनबाट मुक्त भएको हुने हुन्छ ।

पालि - यदि अनिच्चतो विपस्सति, अनिमित्तो विमोक्खो नाम ।

भावार्थ - बुट्ठान गामिनी विपश्यना अथवा अपायादि बाट वा संस्कार निमित्तबाट उठ्ने भनेको मार्गमा पुगिने कारण

भैरहेको विपश्यना, अनित्यको रूपमा अथवा अनित्य भनी देख्योभने यसरी अनित्य रूपले देखिने अवस्थामा लोकुत्तर मार्ग अनिमित्त विमोक्ष भनिने अथवा नित्य निमित्तादि नभएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैरहेको हुने हुन्छ ।

पालि - यदि दुक्खतो विपस्सति अप्पणिहितो विमोक्खो नामाति च मग्गो विपस्सनागमनवसेन तीणि नामानि लभति, तथा फलञ्च मग्गागमनवसेन मग्गवीथियं ।

भावार्थ - ब्युत्थान गामिनी विपश्यना अथवा अपायादि बाट वा संस्कार निमित्तबाट उठने भनेको मार्गमा पुगिने कारण भैरहेको विपश्यना, दुःखको रूपमा अथवा दुःख भनी देख्योभने यसरी दुःख रूपले देखिने अवस्थामा लोकुत्तर मार्ग अप्रणिहित विमोक्ष भनिने वा तृष्णा भनेको आकांक्षा रहित भएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैरहेको भनिने हुन्छ । यसरी पनि लोकुत्तर मार्ग विपश्यना भनिएको गमनको हिसाबले तीनवटा नाम वा शून्यत अनिमित्त र अप्रणिहित भन्ने तीनवटा नाउं भएको हुनेभयो । मार्गवीथि दुई तीन पटक अवतरण हुने फल पनि मार्ग भनिएको गमनको हिसाबले त्यस्तै नै तीनवटा नाउं अथवा शून्यत, अनिमित्त र अप्रणिहित विमोक्ष भनिएको तीन नाउं भएको हुने भयो ।

पालि - फलसमापत्तिवीथियं पन यथावुत्तनयेन विपस्सन्तानं यथासकं फलमुप्पज्जमानमपि विपस्सनागमनवसेनेन सुञ्जतादिविमोक्खोति च पबुच्चति ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । फलसमापत्ति वीथिमा बताइ आएको नय अनुसार विपश्यक फलष्ठ पुद्गल चारजनामा उत्पन्न हुने जुन उपलब्ध मार्ग भनेको आफ्नो फल विपाक

अभिधर्मार्थसंग्रह

भैरहेको फल पनि विपश्यना भनेको गमनको हिसाबले शून्यत, अनिमित्त र अप्रणिहित विमोक्ष भनिकन नै वा आत्म भावले शून्य भएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैसकेको फल, नित्य निमित्तादिबाट अलग भएर संयोजनादिबाट मुक्त भैसकेको फल, तृष्णा भनेको प्रणिधिबाट रहित भएर संयोजन आदिबाट मुक्त भैसकेको फल भनिकन नै विशेषरूपले बताई राखेको भयो ।

पालि - आरम्भणवसेन पन सरसवसेन च नामत्तयं सब्बत्थ सब्बेसम्मि सममेव चाति । अयमेत्थ विमोक्खभेदो ।

भावार्थ - असाधारण पछि साधारणलाई बताउछु । सबै मार्गवीथि र फल समापत्ति वीथिमा सबै मार्ग फल तीनवटा नाउंको समूह अथवा शून्यत, अनिमित्त र अप्रणिहित विमोक्ष भनेको तीनवटा नाउंको समूह पनि सम्पूर्ण संस्कार शून्य भएको हुंदा शून्यत नाउं भएको निर्वाण, संस्कार निमित्तबाट अलग भएकोले अनिमित्त नाउं भएको निर्वाण, तृष्णा भनेको प्रणिधिले रहित भएको हुनाले अप्रणिहित नाउं भएको निर्वाण भनेकी आरम्भणको हिसाबले र रागादिबाट शून्य हुनाले शून्यत रूप निमित्त आदि आरम्भणबाट अलग हुनाले अनिमित्त क्लेश भनिएको आकांक्षा रहित भएको हुनाले अप्रणिहित भनेको आफ्नो गुणको हिसाबले समान नै भयो ।

पुद्गल गेद

मार्गबाट हटाउने कर्म

पालि - एत्थ पन सोतापत्तिमग्गं भावेत्त्वा
दिट्ठिविधिकिच्छापहानेन पहीनापायगमनो
सत्तव्खत्तुपरमो सोतापन्नो नाम होति ।

परिच्छेद ९

भावाथ - विमोक्ष भेद पछि पुद्गलभेदलाई बताउंछु । विपश्यना कर्मस्थानमा वा यी चार मार्ग मध्येमा अथवा यी चारजना फलस्थ पुद्गलहरू मध्येमा श्रोतापत्ति मार्गलाई बृद्धि गरी दृष्टि विचिकित्सा हटाउनु द्वारा वा हटाएको कारणले हटाईसकेको अपायगमन भएर वा अपायगमन हुनेलाई हटाईसकेको भएर देव र मनुष्यलोकमा छ्द्यासमिस रूपले सातपटक प्रतिसन्धि ग्रहण गर्ने परिमाण भएको श्रोतापन्न नाउं भएको हुने हुन्छ ।

पालि - सकदागामिमग्गं भावेत्त्वा रागदोसमोहानं तनुकरत्ता सकदागामी नाम होति सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा ।

भावाथ - सकदागामी मार्गलाई बृद्धि गरेर राग, द्वेष, मोहलाई पातलो पारी लाने हुंदा एकपटक मात्र मनुष्यलोकमा आएर वा आउने कारणले सकदागामी भनेको हुने हुन्छ ।

पालि - अनागामिमग्गं भावेत्त्वा कामरागध्यापादानमन-बसेसप्यहानेन अनागामी नाम होति अनागन्त्वा इत्थत्तं ।

भावाथ - अनागामी मार्गलाई बृद्धि गरेर कामराग र व्यापादलाई निशेष गरी हटाउने भएको वा हटाएको कारणले यो कामभूमिमा नआईकन वा नआउने कारणले अनागामी भन्ने हुने हुन्छ ।

पालि - अरहत्तमग्गं भावेत्त्वा अनबसेसकिलेसप्यहानेन अरहा नाम होति खीणासवो लोके अग्गदक्खिण्योति ।

अयमेत्थ पुग्गलभेदो ।

अभिधर्मार्थसंग्रह

भावार्थ - अरहत्त मार्गलाई बृद्धि गरेर क्लेशलाई बाकि नराखीकन हटाउने भएकोले वा हटाउने कारणले क्षीण भएको आश्रव हुने मनुष्य लोकमा अग्र भएको दक्षिणालाई ग्रहण गर्न योग्य भएको अरहन्त भन्ने हुने हुन्छ ।

यस विषयना कर्मस्थानमा यो बताईआएको पुद्गल भेद हो ।

समापत्ति भेद

पालि - फलसमापत्तिवीथियो पनेत्थ सब्बेसम्पि यथासक फलवसेन साधारणाव ।

भावार्थ - पुद्गल भेद पछि समापत्ति भेदलाई बताउंछु । यस विषयना कर्मस्थानमा वा यी फलसमापत्ति र निरोध समापत्ति मध्येमा फलसमापत्तिहरू सम्पूर्ण फलष्ठ पुद्गल चारजनासंग उपलब्ध मार्ग भनेको आफ्नो भैरहेको फलको हिसाबले साधारण नै हुन्छ ।

पालि - निरोधसमापत्तिसमापज्जनं पन अनागामीनञ्चेव अरहन्तानञ्च सम्भन्ति ।

भावार्थ - साधारण पछि असाधारणलाई बताउंछु । निरोधसमापत्तिमा बन्नेलाई वा चित्त चैतसिक चित्तजरूपहरू निरोधमा पुगिनेमा बन्नेलाई काम र रूपभूमिमा रहेका समापत्ति आठैवटाले सम्पन्न भएका अनागामी पुद्गलहरूलाई र (काम र रूप भूमिमा रहेका समापत्ति आठैवटाले सम्पन्न भएकाहरू) अरहन्त पुद्गलहरूलाई प्राप्त हुन्छ ।

पालि - तत्थ यथाक्कमं पठमज्झानादिमहग्गतसमापत्तिं समापज्जित्वा वुट्ठाय तत्थ गते संखारधम्मं तत्थ तत्थेव विपस्सन्तो याव आकिञ्चञ्जायतनं गत्त्वा

ततो परं अधिट्ठेय्यादिकं पुब्बकिच्चं कत्वा
नैवसञ्जानासञ्जायतनं समापज्जति ।

भावार्थ - त्यस निरोधसमापत्तिमा क्रमशः प्रथमध्यानादि महर्गत समापत्तिलाई ध्यान गरेर त्यस समापत्तिबाट उठेर त्यस प्रथमध्यानादि महर्गत समापत्तिमा उत्पन्न हुने संस्कार धर्मलाई ती ती प्रथमध्यानादि महर्गत समापत्तिमा नै विपश्यना द्वारा देख्ने अनागामी अरहन्त पुद्गलले आकिञ्चन्यायतन कुशल क्रिया ध्यानसम्म गएर त्यस ध्यानमा बसेदेखी पछि अधिष्ठान गर्ने आदि अथवा आफ्नो नजिक नभएको अलग अलग राखिएको चीवरादि परिष्कार, विहार आदि आगो इत्यादिले नाश गर्न नसकिने गरी अधिष्ठान गर्ने, संघले आकांक्षा गर्नेलाई विचार गर्ने; बुद्धले बोलाउंदा विचार गर्ने, सातदिन भित्र कर्मज रूपलाई उत्पादन गरिने जीवनको स्थितिलाई हेर्ने भनेको चारवटा पूर्वकृत्य मरेर नैवसंज्ञा ना संज्ञायतन कुशल क्रिया ध्यानमा प्रवेश गर्ने हुन्छ ।

पालि - तत्थ द्विन्नं अप्पनाजवनानं परतो वोच्छिज्जति
चित्तसन्तति, ततो निरोधसमापन्नो नाम होति ।

भावार्थ - दोश्रो पटकको नैवसंज्ञा नासंज्ञायतन कुशल क्रिया अर्पणा जवन पछि त्यो अनागामी, अरहन्त पुद्गलको चित्तसन्तति अवच्छिन्न हुने हुन्छ । त्यो चित्तसन्तति अवच्छिन्न भैसकेपछि त्यो चित्तसन्तति अवच्छिन्न भएको कारणले निरोधसमापत्तिमा प्रवेश भयो भन्ने अथवा चित्त चैतसिक चित्तजरूपको निरोधमा पुगिने भन्ने हुन्छ ।

पालि - वुट्ठानकाले पन अनागामिनो अनागामिफलचित्तं
अरहतो अरहतफलचित्तं एकवारमेव पवत्तित्वा
भवङ्गपातो होति, ततो परं पच्चवेक्खणजाणं

पवत्ततीति । अयमेत्थ समापत्तिभेदो । निट्ठितो च
विपस्सनाकम्मट्ठानं नयो ।

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु वा ध्यानमा बस्नुभन्दा पछि ध्यानबाट उठ्नेलाई बताउंछु । निरोधसमापत्तिबाट उठ्ने समयमा अनागामी पुद्गललाई अनागामी फलचित्त अरहन्त पुद्गललाई अरहत्त फलचित्त एकपटक मात्र उत्पन्न भएर अथवा अनागामी पुद्गललाई अनागामी फलचित्तको अरहन्त पुद्गललाई अरहत्तफलचित्तको एकपटक मात्र उत्पत्ति हुने कारणले वा उत्पन्न भैसकेपछि भवाङ्ग अवतरण हुने हुन्छ । त्यस भवाङ्ग अवतरण पछि प्रत्यवेक्षण जवन जवनज्ञान चित्त उत्पन्न हुने हुन्छ ।

यस विपश्यना कर्मस्थानमा यो बताई आएको समापत्ति भेद हो ।

विपश्यना कर्मस्थान नय सम्पूर्ण भयो ।

उय्योजन (प्रोत्साहन) दिने

पालि - भावेत्तब्बं पनिच्चेवं, भावना द्वयमुत्तमं ।
पटिपत्तिरसस्सादं, पत्थयन्तेन सासने ॥

भावार्थ - विशेष कुरा बताउंछु । शमथ कर्मस्थान नय र विपश्यना कर्मस्थान नय भन्दा पछि त्यस शमथ विपश्यना कर्मस्थानमा कोशिस गर्ने रूपमा प्रेरणा दिने उय्योजनलाई बताउंछु । बुद्धशासनलाई ध्यानसुख फलसुखादि भेद भएको शमथ विपश्यना भनेको आचरणबाट प्राप्त हुने सुखानुभूति भएको रस भनेको आनन्दलाई अथवा शमथ विपश्यना भनेको आचरणको आनिशंस भईरहेको सुखानुभूति भएको रस भनेको ध्यानसुख फलसुखादि भेद भएको आनन्दलाई प्रार्थना गर्ने कुलपुत्रले यसरी

परिच्छेद ९

बताई आएको नय अनुसार उत्तम भएको अथवा नीवरण क्लेशलाई उखेलने शमथ भावना विपश्यना भावना भनेको भावना समूह दुईवटालाई बृद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कर्मस्थान काण्डको निगमन

पालि - अभिधम्मत्थसङ्गहे कम्मट्ठानसङ्गहे विभागो नाम नवमो परिच्छेदो ।

भावार्थ - अभिधर्मार्थ संग्रह ग्रन्थमा कर्मस्थान संग्रहलाई विभाजन गर्ने भन्ने अथवा शमथ कर्मस्थान र विपश्यना कर्मस्थानको संक्षिप्त विभाजन गर्ने भनेको नौवटाको आपूर्ति भईरहेको परिच्छेद यसरी सम्पूर्ण भयो ।

संग्रह समाप्त भयो ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

सबैलाई कल्याण हवस

यो अभिधर्मार्थ संग्रह पूज्य ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको अभिधर्मार्थ संग्रह मूल पालि शब्दार्थ र भावार्थ नेपाल भाषालाई पूज्य पिता श्री गजरत्न शाक्यको पुण्यतिथि नेपाल सम्बत १९९१ गुंलागा द्वादशीका दिन शुरु गरी नेपाली भाषामा नेपाल सम्बत १९९१ कौलागाः सप्तमीका दिन पालि र भावार्थ अनुवाद सम्पूर्ण गरी, त्यसलाई नेपाल सम्बत १९२० तद्वलाध्व प्रतिपदाका दिन कम्प्युटरमा राखी प्रिण्ट गरियो । त्यसलाई पूज्य ज्ञानपूर्णिक महास्थविरज्यूबाट संशोधन भएपछि पुन कम्प्युटरमा नेपाल सम्बत १९२२ मार्ग शुक्ल सप्तमीका दिन सच्याईयो ।

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशूली"
शंखमूल चोक नयां बानेश्वर

धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली” को अन्य प्रकाशित पुस्तकहरूः-

नेपाल भाषा

१. बूद्धोपदेशित सार संग्रह,
२. चैत्य वन्दना,
३. खुदक पाठ (अर्थ सहित),
४. चरिया पिटक,
५. अंगुलिमाल व वया पूर्वकथा,
६. उदान,
७. विपश्यना ध्यान निर्देश, (पद्य),
८. धार्थेगु बुद्ध वन्दना,
९. भीगु बाजा भीगु संस्कृति (ग्वारा संग्रह),
१०. नमस्कार गाथा,
११. श्रामणेर विजय,
१२. माँ बीया सेवा,
१३. देवधम्म जातक (निको),
१४. सुत्तनिपात पारायण वर्ग,
१५. विश्वन्तर नाटक,
१६. प्रचलित दान गाथा (निको),
१७. हिरण्यवर्ण महाविहार संक्षिप्त परिचय,
१८. स्वस्तिवाक्य व मञ्जलाष्टक,
१९. असारपुन्ही छगू लुमन्ति,
२०. सतिपट्ठान अन्तरमुखी ध्यान,
२१. भीगु भाषा शास्त्रीय संगीत,
२२. बौद्ध दर्शनया विकास,
२३. कर्म व उकिया विपाक,
२४. Golden Temple (कबा:वाहाः),
२५. मध्यममार्ग र सतिपट्ठान देशना,
२६. उपासक परिहानी तथा सद्धर्म चिरस्थायी मज्जीगु कारण,
२७. स्वाक्खात गुण धर्म देशना,
२८. चतुरारक्ख भावना,
२९. शील समाधि प्रजाया सारांश,
३०. भीगु बाजा भीगु संस्कृति निगुगु भाग- (राग, धाः, खिं, नायखिं, दमः खिया न्हेगू ताल),
३१. धम्मद्देश देशना,
३२. जिमिगु म्यानमार (बर्मा) यात्राया संक्षिप्त संस्मरण
३३. भीगु बाजा भीगु संस्कृति स्वंगुगु भाग- (डबडब बाजाया परिचय व उकिया न्हेगू तालया बोल)
३४. विमानवत्यु
३५. अङ्कुर निकाय प्रथम भाग
३६. सुत्तनिपात अट्ठकथाया खग्गविसाण सूत्र वर्णन
३७. भीगु बाजा भीगु संस्कृति प्यंगुगु भाग (मुदङ्गया विभिन्न ताल)
३८. भीगु बाजा भीगु संस्कृति न्यागुगु भाग (न्यकूवाजा, नगडा व दःबाजाया न्हेगू तालया बोल)

नेपाली भाषा

१. परित्राण (अर्थ सहित),
२. छुछुवनक सूत्र,
३. तीन सूत्र,
४. बुद्धशासनको इतिहास,
५. त्रिशुली बजारको संक्षिप्त परिचय,
६. गार्हस्थ्य धर्म,
७. विश्वन्तर जातक,
८. परित्राण पाँचौं संस्करण,
९. ज्ञानमाला भजन संग्रह,
१०. विपश्यना ध्यान निर्देश (पद्य),
११. अंगुलिमाल पूर्णाङ्गी नाटक,
१२. उदान,
१३. मञ्जल र पराभव,
१४. स्तुति तथा भजन संग्रह,
१५. आमा बाबुको सेवा,
१६. बौद्ध संस्कार पद्धति,
१७. त्रिरत्न वन्दना,
१८. शाक्यराजधानी कपिलवस्तु,
१९. धर्मचक्र सूत्र (अर्थ सहित),
२०. जातक माला
२१. परित्राण सातौं संस्करण-(शब्दार्थ सहित),
२२. विश्वमा बुद्धधर्म
२३. पच्चय उद्देश निर्देश पट्ठान (पालि अर्थ सहित)
२४. चतुरार्यसत्य स्मृतिप्रस्थान र सप्तत्रिंस बोधिपक्षिक धर्मको संक्षिप्त परिचय
२५. धम्मपददठकथा (दोश्रो)
२६. श्रामणेर विनय
२७. परित्राण (एघारौं संस्करण)
२८. धम्मपददठकथा तेओ भाग
२९. अभिधम्मत्थसङ्गहो (तपाईंके हातला)